

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА**



**СИСТЕМНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЙОГО РОЗВИТКУ**

Монографія

За редакцією О.В. Завгородньої

Київ
2017

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені
Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 9 від 29 червня 2017 р.)*

Рецензенти:

Моляко В.О. – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Чернобровкін В.М. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та педагогіки Національного університету «Києво-Могилянська академія».

С 90 Системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку: монографія / [Г.О. Балл, Н.А. Бастун, О.В. Губенко, В.В. Депутат, О.В. Завгородня, В.О. Медінцев, Т.А. Російчук, Є.В. Степура] ; за ред. О.В. Завгородньої. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. – 277 с.

ISBN 978-966-194-283-6

У монографії зібрано роботи, написані науковцями лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, в яких розглянуто різні аспекти сучасної проблематики системності психологічного знання. У першій частині окреслено теоретико-методологічні засади формування психологічного знання на основі його системних репрезентацій як медіаторів взаємодії природничо-наукової та гуманітарної методологічних традицій. Показано, що одним з таких медіаторів є системна репрезентація психологічних знань за допомогою теоретико-множинного опису культурних процесів. У роботах другої частини монографії представлено варіанти системного опрацювання актуальних психологічних проблем.

Книга адресована фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін.

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Номер державної реєстрації НДР 0115U000802

Світлій пам'яті Г.О.Балла,
чиї ідеї лягли в основу цієї
монографії.

Автори

Зміст

Передмова.....	1
Частина 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ.....	4
1.1 Системні репрезентації як медіатори взаємодії природничо- наукової та гуманітарної методологічних традицій.....	4
1.2 Системна репрезентація психологічних знань за допомогою формалізованих описів культурних процесів.....	15
Частина 2. СИСТЕМНЕ ОПРАЦЮВАННЯ АКТУАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ.....	76
2.1 Концепція власного життя як предмет системного аналізу.....	76
2.2 Особистість між нормою і патологією: системний погляд.....	125
2.3 Типи аномічної поведінки людини в умовах кризи суспільних норм: спроба систематизації.....	170
2.4 Систематизація наукових уявлень про взаємоз'язок мови та мислення в історії філософсько-психологічної думки.....	206
2.5 Прийняття рішень: структура та детермінація.....	253
Підсумки.....	275
Відомості про авторів.....	277

ПЕРЕДМОВА

Колективна монографія *«Системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку»* відображає результати досліджень, здійснених науковцями лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. Тему планового дослідження було розроблено завідувачем лабораторії Георгієм Олексійовичем Балом. Під його науковим керівництвом проводились відповідні темі теоретико-методологічні дослідження, він же склав план цієї колективної монографії. Так сталося, що завершувати роботу нам довелося вже без нього. Зокрема, йдеться про роботу над розділом 1.1, в якому, за задумом Георгія Олексійовича, мало бути окреслене його бачення сучасної проблематики системних описів у психології та в гуманітарних науках в цілому. Георгій Олексійович не встиг написати цей розділ, і в такій ситуації було прийнято рішення про те, що співробітник лабораторії В.О. Медінцев складе текст розділу 1.1 із фрагментів робіт Георгія Олексійовича. Саме цей текст представлено у монографії.

У центрі уваги авторів колективної монографії – основні напрямки й можливості забезпечення широко трактованої системності психологічного знання, що пов'язано із значущістю цієї характеристики в контексті труднощів пізнання надскладних об'єктів, досліджуваних психологією.

Системний підхід, який, починаючи із середини ХХ ст., набув поширення в наукових дослідженнях, полягає у цілеспрямованому й послідовному виокремленні систем та здійсненні їх аналізу. Система як модель досліджуваного об'єкту передбачає виділення основних компонентів, між якими зафіксовані певні відношення; сукупність відношень характеризує структуру системи. В багатьох варіантах системного підходу використовуються

засоби формалізації, вироблені у рамках теорій систем, кібернетики, синергетики тощо. На сьогодні для науки, особливо людинознавчої, характерні певні труднощі узгодження системних уявлень із сучасними формами раціональності (некласичними і постнекласичними).

З метою здійснення завдань дослідження й подолання вказаних труднощів ми спирались на ідеї Георгія Олексійовича щодо можливостей системного підходу в психології. Це, зокрема, такі його міркування:

- абстракція «системи» є однією з найбільш універсальних, евристичних і плідних у пізнанні об'єктів різної природи;
- складність об'єктів, досліджуваних психологією, має два основні виміри – онтологічний (зумовлений їх багатогранністю, суперечливістю, динамічністю) і епістемологічний (зумовлений насамперед наявністю суб'єктних якостей у тих, кого досліджують);
- пізнання онтологічних об'єктів здійснюється через їх представлення у формі епістемологічних – тобто предметів дослідження;
- репрезентацію складних об'єктів як систем доцільно вважати апробованим у науці шляхом подолання складності;
- дослідники конструюють системні моделі таким чином, щоб найкраще виокремити й описати онтологічні об'єкти;
- забезпечення трактованої широко системності психологічного знання може бути реалізовано урізноманітненням типів системних репрезентацій, вдосконаленням методів їх отримання з урахуванням новітніх методологічних здобутків, а також специфіки об'єктів психологічної науки.

Монографія складається з двох частин.

Перша частина висвітлює історичне та теоретико-методологічне підґрунтя формування системності психологічного знання.

У розділі 1.1 системність розглянуто як атрибут наукового мислення, а також окреслено особливості реалізації системності у людинознавстві. З'ясовано досвід системного висвітлення різних проблем, зокрема в

психологічній науці і суміжних з нею галузях знань, який має бути врахований у розробці стратегій системної репрезентації психологічних знань. Охарактеризовано роль системних репрезентацій як медіаторів взаємодії природничо-наукової та гуманітарної методологічних традицій. В розділі 1.2 розкрито особливості системної репрезентації досліджуваних у психології процесів за допомогою теоретико-множинного методу.

У другій частині висвітлено досвід системного опрацювання актуальних психологічних проблем. Як предмет системного аналізу розглянуто психобіографічне утворення «власна концепція життя» (розділ 2.1). Окреслено проблеми розвитку особистості як надскладної самокерованої системи в контексті різних трактувань норми та відхилень від неї (розділ 2.2). Представлено типологію аномічних поведінкових реакцій людини в умовах кризи суспільних норм; типологія побудована на певних системоутворювальних принципах, як такі розглядаються типи взаємодії особи з нормою (розділ 2.3). Здійснено спробу систематизації уявлень про взаємозв'язок мови й мислення в ретроспективі розвитку наукового знання (розділ 2.4). Окреслено структурні компоненти та детермінанти прийняття рішень суб'єктом (розділ 2.5).

Автори монографії: Балл Г.О. (розділи 1.1, 1.2), Медінцев В.О. (1.2), Депутат В. В. (1.2), Завгородня О.В. (2.1, передмова, підсумки), Бастун Н.А. (2.2), Губенко О.В. (2.3), Російчук Т.А. (2.4), Степура Є.В. (2.5).

Книгу адресовано фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін та всім, хто цікавиться методологією людинознавства.

Частина 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

1.1. Системні репрезентації як медіатори взаємодії природничо-наукової та гуманітарної методологічних традицій

Регулюючи взаємодію психологічної науки з науково-технічною сферою культури, варто керуватися методологічною настановою, згідно з якою «єдиний науковий апарат сучасної психології формується через взаємодію суміжного, позапсихологічного і власне внутрішньопсихологічного наукового розвитку» [3, с. 6]; водночас «успіху слід чекати там, де психологічна думка буде взаємодіяти, як з рівними, з іншими напрямками, а не розчинятися в них» [9, с. 443–444]. Істотним внеском радянських психологів (А.В. Брушлінського, О.К. Тихомирова та ін.) у методологію психології та людинознавства загалом стало розкриття ними закономірностей людського мислення, які не бралися до уваги при його комп'ютерному моделюванні й, ширше, при реалізації у когнітивній психології так зв. комп'ютерної метафори. З погляду раціогуманістичної методологічної орієнтації [1], є продуктивнішим, однак, розглядати такі внески не стільки як акти захисту психологічної науки від антигуманізаційних спрощень, скільки як репліки у взаємозбагачувальному діалозі представників сцієнтистської (природничонаукової) та гуманітарної парадигм.

1.1.1. Системні репрезентації знань

Існує великий масив праць, пов'язаних з проблематикою системних репрезентацій знань, у тому числі психологічних. Це зокрема:

– класичні й новітні праці з теорії систем, системного підходу і спорідненої тематики (О. Богданов, Л. Берталанфі, Н. Вінер, І. Пригожин, І. Блауберг, В. Садовський, Е. Юдін, Г. Щедровицький та ін.);

– раціоналістично й водночас гуманістично орієнтовані праці з філософії культури, науки і освіти (О. Ахієзер, В. Біблер, Е. Ільєнков, П. Копнін, В. Кремень, С. Кримський, Б. Межуєв, В. Лекторський, Л. Мікешина, М. Рубінштейн, В. Стюпін, В. Швирьов та ін.);

– психологічні праці, що відзначаються яскраво вираженою (хоч не завжди явно проголошеною) системністю (П. Анохін, М. Бернштейн, Ф. Василюк, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Лазурський, О.М. Леонтьєв, Ф. Лерш, Б. Ломов, А. Петровський, К. Платонов, Я. Пономарьов, Ж. П'яже, В. Роменець, С. Рубінштейн, М. Ярошевський та ін.).

За усього багатства згаданих (і не згаданих) джерел, системність психологічного знання як така ще не стала спеціальним предметом досліджень.

Наше звернення до проблематики системних репрезентацій зумовлено надзвичайною складністю досліджуваних психологією об'єктів. Йдеться про складність як онтологічну (пов'язану із багатогранністю, суперечливістю, динамічністю вказаних об'єктів), так і епістемологічну (зумовлену насамперед наявністю суб'єктних якостей у тих, кого досліджують, та необхідністю узгоджувати результати застосування об'єктивних і суб'єктивних методів дослідження). Через ці особливості вельми складною, побудованою із важко узгоджуваних частин постає й сама психологічна наука. Тож для її прогресу та для успішності її різноманітних практичних застосувань є необхідним у той чи інший спосіб долати зазначену вище складність, у її різних аспектах.

Намагаючись зробити свій внесок у розв'язання окресленої проблеми, ми спираємося на поширений погляд, за яким абстракція «системи» є однією з найбільш універсальних, евристичних і плідних у пізнанні об'єктів найрізноманітнішої природи. Відповідно, головний апробований у науці шлях подолання складності є підстави вбачати у репрезентації складних об'єктів у

вигляді систем, тобто сукупностей компонентів, між якими зафіксовані певні відношення; сукупність останніх характеризує структуру системи.

Системний підхід, який у багатьох варіантах набув поширення, починаючи із середини XX ст., вирізняється тим, що таке виділення й наступне характеризування виокремлених систем і структур (включно із розкриттям ієрархічних та інших відношень між ними) здійснюються цілеспрямовано й послідовно. До того ж, при цьому часто (хоч і не завжди) використовуються засоби формалізації, вироблені у рамках загальної теорії систем, кібернетики, синергетики тощо.

Попри все це для сучасного стану методології науки, особливо людинознавчої, є характерним певний скепсис щодо досягнень і перспектив системного підходу. Цей скепсис зумовлений сумнівами щодо можливостей поєднання принципу системності із принципом органічної цілісності, впливом загального постмодерністського налаштування на дискредитацію притаманного класичній науці раціоналізму, а також реальними труднощами узгодження найпоширеніших системних уявлень із його вдосконаленими (некласичними і постнекласичними) формами. Узагальнюючи, можна вважати згаданий скепсис якоюсь мірою виправданим у разі зведення системного підходу до його застарілих та недосконалих (принаймні, з погляду придатності для людинознавства) форм. Тож заслуговує на критику саме таке зведення, а не системний підхід як такий.

1.1.2. Методологічні проблеми забезпечення системності психологічного знання

З огляду на сказане, вельми актуальною постає проблема забезпечення системності психологічного знання (трактованої широко, без обмеження типами систем, недосить адекватними для багатьох психологічних застосувань) у двох взаємопов'язаних аспектах, що стосуються відповідно системних

репрезентацій досліджуваних об'єктів і системної побудови самої психологічної науки.

В обґрунтуванні використання системних репрезентацій ми виходимо з філософського положення, за яким пізнання онтологічних (наявних у світі) об'єктів здійснюється через їх представлення у вигляді епістемологічних (тих, що пізнаються) об'єктів (згадаймо «річ у собі» та «річ для нас», за І. Кантом). Коли йдеться про наукове пізнання, епістемологічні об'єкти – це предмети дослідження. У сучасній науці підтверджено плідність розгляду останніх як систем. Системні предмети дослідження конструюються дослідником, але в такий спосіб, щоб найкраще виокремити й описати онтологічні об'єкти.

Принциповий шлях переборення відзначених вище труднощів у застосуванні системного підходу (і зумовленого ними скепсису щодо його перспектив) ми вбачаємо у розширенні набору типів використовуваних системних репрезентацій та вдосконаленні методів їх отримання з урахуванням новітніх методологічних і технологічних здобутків, а також – стосовно до психологічної науки, – специфіки її об'єктів. Наприклад, багатоплановість об'єкта може бути відображена за допомогою конфігуратора (за В. Лефевром) – сукупності (точніше, системи) співвіднесених одна з одною системних репрезентацій; континуальний (за А. Брушлінським) процес мислення чи особистісного розвитку – через ретельно продуману форму репрезентацій достатньої кількості його послідовних фаз; діалогічне наукове пізнання суб'єкта – завдяки виконанню вченим двох функцій: а) діалогічного спілкування з досліджуваним суб'єктом; б) наступного рефлексивного аналізу системи, до якої, поряд із цим суб'єктом, входить сам вчений. Актуальним завданням постає систематизація та конкретизація такого роду прийомів.

Однією з прикмет сучасності є зростання інтересу до психології як галузі науки і практики. Воно зумовлене і загальною тенденцією розвитку суспільного життя – підвищенням ролі в ньому «людського фактору», включно із вчинками окремих (не лише причетних до еліти) людей, і буремними (часто трагічними)

подіями, які ставлять перед людьми набагато підвищені вимоги. Споживачі психологічних послуг, попит на які відповідно збільшується, зазвичай не замислюються над тим, що ефективність психологічної допомоги і психологічного супроводу різних видів діяльності істотно залежить від стану психологічної науки, насамперед її теоретичних основ (детальніше див. [1]). Для поліпшення цього стану та удосконалення теоретичних основ психології є необхідним подолати цілу низку концептуальних та методологічних труднощів, які полягають не лише у необхідності спротиву поняттєво-термінологічному хаосу. Вони пов'язані з тим чи іншим вирішенням питання про засади науково-психологічного пізнання і наукового вивчення особи, зокрема: чи має воно здійснюватись за зразком (або, як кажуть, за парадигмою) природничих наук або відповідно до традицій наук гуманітарних (Geisteswissenschaften – буквально «наук про дух», вживаючи виразний німецький термін)? Якщо віддати перевагу останньому варіантові, то чи буде наше пізнання досить ясным і доказовим, інакше кажучи, власне науковим? Але якщо опертися на природничо-наукову парадигму, то чи не знехтуємо ми специфікою предмета психологічної науки?

Палкі дискусії з окресленої проблеми тривають ще з XIX сторіччя. Наприкінці його німецький філософ Вільгельм Дільтай запропонував, так би мовити, компромісне рішення: треба будувати дві психології, базовані відповідно на двох згаданих парадигмах. Такий підхід, мабуть, кращий, ніж огульне відкидання якоїсь із парадигм. Але він залишає поза вирішенням проблему забезпечення цілісності психологічного знання – проблему, яка й нині хвилює психологів. У сьогоденному методологічному дискурсі набуває визнання думка про недостатність (хоча й важливість) взаємної толерантності прихильників конкуруючих парадигм і налагодження між ними діалогів. Висловлюється думка (зокрема, російським філософом і психологом Анатолієм Кричевцем – див. [5]) про необхідність синтезу. Але, за всієї поваги до ідей Кричевця, чи є ця думка такою вже новою? Відкриваємо книгу Філіпа Лерша.

«Якщо психологія хоче всебічно пояснювати феномен переживання, то вона повинна показувати одночасно як психофізичні й психосоматичні, так і мотиваційні й смислові взаємозв'язки, причому альтернатива «природнича чи гуманітарна наука» стає недоречною» [8, с. 84]. Тож, на моє переконання, ідеї Лерша належать не лише до історії психологічної науки. Вони здатні й сьогодні слугувати її ефективній розбудові. Адже Лерш не лише проголошував необхідність подолання вказаної альтернативи як недоречної – він також пропонував засоби такого подолання.

У зв'язку з цим звернімо увагу на таке. По-перше, на те, що передумовою успішного синтезу парадигм, які конкурують, є пошук і використання опосередкувальних ланок між ними – так званих медіаторів. По-друге, на те, що медіаторами взаємодії (і навіть синтезу!) природничо-наукової та гуманітарної парадигм здатні бути системні репрезентації.

Про що йдеться? Річ у тім, що окреслені вище труднощі й суперечки багато в чому пояснюються надзвичайною складністю досліджуваних психологією об'єктів. Йдеться про складність як буттєву (філософською мовою – онтологічну; вона зумовлена багатогранністю, суперечливістю, мінливістю вказаних об'єктів), так і пізнавальну (філософською мовою – епістемологічну). Витоки складності останнього типу, зокрема, в тому, що ті, кого досліджують, так само, як і дослідник, є суб'єктами зі своїми, різною мірою усвідомлюваними, прагненнями й настановами, зі своїм баченням навколишнього світу і себе у цьому світі.

Через ці особливості вельми складною, побудованою із важко узгоджуваних частин постає й сама психологічна наука. Тож для її прогресу та для успішності її різноманітних практичних застосувань є необхідним у той чи інший спосіб долати зазначену вище складність, у її різних проявах. Як засвідчує аналіз, головний апробований у науці шлях подолання складності є підстави вбачати у системному підході, провідна ідея якого полягає у репрезентації складних об'єктів у вигляді систем, тобто сукупностей

компонентів, між якими (а також між ними й цілою системою) зафіксовані певні відношення; сукупність цих відношень характеризує структуру системи. Системний підхід дає змогу долати складність людинознавчих об'єктів завдяки тому, що дослідник, так би мовити, концентрує у компонентах і структурі вибудовуваних ним систем (моделей зазначених об'єктів) свої уявлення про найсуттєвіше у цих об'єктах, в тому числі уявлення, отримані в ході їх гуманітарно орієнтованого пізнання (великою мірою базованого на культурних традиціях, спонтанних спостереженнях та інтуїтивних узагальненнях); водночас стрункість моделей, їхня (принаймні відносна порівняно з досліджуваними об'єктами) простота дозволяє застосувати до їх аналізу логічні й математичні засоби, напрацьовані у руслі природничо-наукової парадигми.

А тепер слід констатувати, що в усі зазначені напрямки реалізації у психологічній науці принципів системності й цілісності Філіп Лерш зробив вельми значні внески, і, зокрема, його праця «Структура особи» вигідно відрізняється у цьому плані від багатьох, що з'явилися набагато пізніше. Як вказує Лерш у передмові до книги, психологія має «інтерпретувати душевне життя не як мозаїчне, часто ізольоване співіснування численних окремих фактів, а як цілісну картину життєвих зв'язків, у якій кожен факт має своє місце і значення» [8, с. 5]. А в заключному розділі книги вказується: «Справа викладеної нами «структури особи» полягала у тому, щоб... здійснити інтеграцію науково досліджених часткових царин і окремих фактів переживання у взаємопов'язане і структуроване ціле, а заразом досягнути спрямування психології на цілісний образ людини» [8, с. 519-520]. Поставлені вимоги виконано у книзі Лерша дуже великою мірою.

Щодо цілісності психологічного знання, наведу ще висловлену 2002 року думку одного з провідних російських психологів – Дмитра Леонтьєва: «...Природничі науки багато століть тому залишили позаду той етап, коли різні мислителі не могли домовитись не лише щодо спільних поглядів на закони світобудови, ба навіть щодо спільної мови, якою можна про цю світобудову

міркувати. Суперечні теорії цілком виключали одна одну, виступаючи не так у пізнавальній, як в ідеологічній ролі міфів, віра у які слугує критерієм розрізнення «своїх» і «чужих». Саме це ми спостерігаємо сьогодні у психології особистості» [7, с. 6]. Далі Леонтьєв пише, що останнім часом дана дисципліна прямує в напрямку «перетворення з міфології на науку», проте завершення цього процесу – «справа не найближчого майбутнього» [там само]. З огляду на сказане є вельми актуальним звернення до наукової спадщини тих теоретиків особистості, яким вдавалося найкраще враховувати наявні на їхній час надбання науки, бо вони краще за інших вміли абстрагуватися від ідеологічних впливів (і у вузькому, політичному, сенсі, і у широкому, що його мав на увазі Леонтьєв). Одним із таких теоретиків був Філіп Лерш. Він був далекий від того, щоб, як це прийнято в ідеологічно налаштованих спільнотах, схилитися перед авторитетом іменитих вчених, якщо вони «свої», або, навпаки, піддавати їх нищівній критиці, якщо вони «чужі». Натомість він знаходив для доробків своїх попередників адекватні ніші у будованій ним системі.

Утім, постає питання: чи були в цій справі попередники і в Лерша? Принаймні одного не можу не назвати. Це петербурзький вчений Олександр Федорович Лазурський (1874–1917), один із засновників психології особистості – теоретичної, експериментальної та практичної.

Зіставляючи трактування особистості Лазурським із поглядами на неї, характерними для різних психологічних течій XX століття, важко втриматись від враження, що їх представникам – попри всі їхні досягнення – раз у раз бракувало того ступеня наукової об'єктивності, цілісності, системності у пізнанні людини, який – раніше за них – був притаманний Олександрові Лазурському. Центральне місце у психологічних уявленнях Лазурського й побудованій ним концепції особистості посідають поняття про ендопсихіку (внутрішню психіку) й екзопсихіку (зовнішню психіку). Ендопсихіка, вказував Лазурський у своїй головній праці – книзі «Классификация личностей», виражає «внутрішню взаємозалежність психічних елементів і функцій, ніби

внутрішній механізм людської особистості» [6, с. 49]. Цей бік психіки «звичайно позначається термінами темперамент, характер і розумова обдарованість» [там само] і пов'язаний «більш чи менш тісно з індивідуальними особливостями центральної нервової системи даного індивіда» [там само, с. 51]. Що ж до екзопсихіки, то її зміст «визначається відношенням особистості до зовнішніх об'єктів, до середовища, причому поняття «середовища» або «об'єктів» береться у найширшому сенсі, у якому воно охоплює усю сферу того, що протистоїть особистості й до чого особистість може так чи інакше ставитися; сюди входять і природа, і матеріальні речі, і інші люди, і соціальні групи, і духовні блага – наука, мистецтво, – і навіть душевне життя самої людини, оскільки останнє також може бути об'єктом певного ставлення з боку особистості» [там само, с. 50].

Підкреслю, що Лазурський не лише констатував наявність енд- і екзопсихіки, а й детально досліджував їхній взаємозв'язок і взаємодію. Розуміння особистості О.Ф. Лазурським є, на мою думку, повнішим і глибшим порівняно з багатьма пізніше розвинутими концепціями, які здебільшого, проklamуючи, що досліджують особистість, по суті зосереджують увагу чи то на ендопсихічних, чи на екзопсихічних її складових, виявляючи таким чином певну однобічність (детальніше див. [3]).

З огляду на сказане, вельми актуальною є проблема забезпечення системності *психологічного знання*. При цьому слід мати на увазі два взаємопов'язаних аспекти системності. Перший з них стосується системних репрезентацій окремих типів досліджуваних об'єктів (наприклад, процесів вольової поведінки), а другий – засад системного представлення цілого предмета психологічної науки, інакше кажучи – системної побудови цієї науки. Принцип системності, як випливає зі сказаного вище, щільно пов'язаний із принципом цілісності, або, користуючись латинізованим терміном, інтегративності. Тут, знову-таки, маємо казати, з одного боку, про цілісний

розгляд особи або її психічного життя, а з іншого – про згадану вже цілісність психологічного знання.

Висновки

Обстоювана нами основна ідея при опрацюванні сучасної проблематики системних описів передбачає окреслення:

а) тих параметрів наукових моделей, які визначають ступінь системності цих моделей. Йдеться як про моделі, відповідні окремим досліджуваним об'єктам, так і про наукові дисципліни (або їх розділи), трактовані як моделі;

б) системи настанов і прийомів, здатної підвищити вказаний у п. «а» ступінь системності;

в) шляхів застосування системи «б» у психологічній науці, зокрема у дослідженні актуальних проблем психічного й особистісного розвитку.

Зазначена ідея та можливості її реалізації базуються на попередніх наукових результатах, зокрема на концепціях: раціогуманізму як світоглядної та методологічної орієнтації; взаємодії природничо-наукової та гуманітарної традицій у людинознавстві; інтегративно-особистісного підходу у психології; культуротвірної функції психологічної науки.

Досягнення більшої системності психологічних знань створить важливі передумови: з одного боку, для їх подальшого вдосконалення (зокрема, через взаємодію із знаннями з суміжних наукових дисциплін); з іншого боку, для більш успішного застосування психологічних знань у різних сферах суспільного життя, для вдосконалення психологічної освіти, для підвищення рівня психологічної культури фахівців і широких верств населення. Системність психологічних знань є конче потрібною для універсалізації форм їх представлення (яка, у свою чергу, істотно підвищує плідність використання у психологічній царині новітніх інформаційних технологій).

Література

1. Балл Г.А. «Психология» методологии: рациогуманистический взгляд / Г.А. Балл // Вопр. психологии. 2011. № 2. С. 3–13.
2. Балл Г.О. Теоретична психологія як царица науковості й духовності / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. 2015. № 3. С. 72–79.
3. Веккер Л.М. Психические процессы / Л.М. Веккер. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. Т.1. 334 с.
4. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці: Монографія / За ред. Г.О. Балла. К.; Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 206 с.
5. Кричевец А.Н. О категориях, экзистенциалах и психологическом понимании / А.Н. Кричевец // Методология и история психологии. – 2009. Вып. 3. С. 24-39.
6. Лазурский А.Ф. Классификация личностей: Изд. 3-е, перераб. / А.Ф. Лазурский. – Л.: Госиздат, 1924. 290 с.
7. Леонтьев Д.А. Личность: от мифологии к науке / Д.А. Леонтьев // Мадди С.Р. Теории личности: сравнительный анализ / С.Р. Мадди. СПб.: Речь, 2002. С. 5–8.
8. Лерш Ф. Структура особи / Філіп Лерш; переклав з німецької Іван Іващенко; наукова редакція Романа Трача і Валерії Андрієвської. К.: Пульсари, 2014. 560 с.
9. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии: Теоретические проблемы развития психологической науки / М.Г. Ярошевский. Изд. 2-е, доп. М.: Политиздат, 1974. 447 с.

1.2. Системна репрезентація психологічних знань за допомогою формалізованих описів культурних процесів

Кілька десятиліть тому у Києві під керівництвом В.М. Глушкова й Г.С. Костюка, у тісному зв'язку із прикладними розробками в галузі штучного інтелекту, були розгорнуті теоретичні дослідження, спрямовані на зміцнення взаємодії психології з формалізованими науковими дисциплінами. Тоді ж Г.О. Баллом був розроблений комплекс системних презентацій, що характеризують функціонування активних систем будь-якої природи. При побудові згаданих системних презентацій разом із системологічними концепціями були використані узагальнені інтерпретації психологічних теорій (С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва й ін.), у яких був виділений їхній системологічний зміст.

Звернувшись знову до проблематики взаємодії психології з формалізованими науковими дисциплінами, ми констатуємо її істотне відновлення. Зокрема, до найбільш актуальних проблем розвитку наукової методології – а, виходить, і науки в цілому – ми відносимо проблеми наукової комунікації, універсалізації презентації знань, комбінації гуманітарного й природничонаукового підходів (зокрема, у психології). Відомо, що при безперервному розширенні обсягу наукової інформації зростає необхідність впорядкування науково-інформаційних процесів. Зростає цивілізаційна значимість тенденції до універсалізації вимог до моделей (і системам моделей), що несуть наукові знання, або, коротко, до *універсалізації презентації знань*. Для реалізації тенденції до універсалізації необхідне подолання роз'єднаності, обумовленої специфікою дисциплінарних сегментів знання, установок наукових шкіл, національних мов, традицій і т. п. Ці труднощі, що позначаються у всіх галузях науки, найяскравіше проявляються в сфері

людинознавства (особливо, гуманітарного), що робить тут пошук методів універсалізації – з використанням сучасних інформаційних технологій – найбільш актуальним.

Універсалізація знань в галузі людинознавства сполучена з багатьма труднощами, але за всієї їхньої серйозності, ми не бачимо раціональною альтернативи. У цьому зв'язку необхідно враховувати, з одного боку, *різномірність* людинознавства, з іншого боку, важливість забезпечення – незважаючи на зазначену різномірність, але з її урахуванням – *єдності* знання (психологічного, людинознавчого й наукового знання в цілому).

Щодо співвідношення природничонаукової і гуманітарної парадигм у людинознавстві (у тому числі в психології), ми підтримуємо вчених, що обстоюють необхідність їх взаємодії [13; 39] і навіть синтезу [9]. Ця установка узгоджується з раціогуманістичною світоглядною орієнтацією (див. [1; 2]). У застосуванні до *методології людинознавства остання вимагає* – на додаток до взаємної *толерантності* представників конкуруючих парадигм і налагодженню між ними *діалогів* – цілеспрямовано шукати й застосовувати інструменти, що їх опосередковують (*медіатори*), для того щоб підвищити продуктивність таких діалогів. Такими медіаторами здатні бути *формалізовані описи процесів, що слугують предметами дослідження в людинознавстві*.

Говорячи про такі дослідження, ми маємо на увазі не тільки їх спеціальні, нехай досить важливі, напрямки, які найбільшою мірою потребують розглянутої взаємодії (вони пов'язані, зокрема, з вимірюванням й статистичними розподілами тих або інших параметрів). Формалізовані описи, як ми вважаємо, є необхідні в плануванні й здійсненні психологічних досліджень у всій повноті їх проблематики. При цьому ми визнали за необхідне поставити в центр аналізу, мабуть, найбільш фундаментальну категорію гуманітаристики, а саме – *культуру*. Орієнтуючись на «широке антропологічне розуміння цього терміну» [28, с. 150] і приєднуючись до однієї з авторитетних традицій у розумінні людської культури (див. [4; 23] і ін.), ми виходимо з того,

що вона охоплює сукупність складових буття людей, включених у їхню діяльність і використовуваних ними (свідомо або неусвідомлено) як для збереження (і відтворення) її компонентів (цілей, засобів, результатів та ін.), так і для їхнього відновлення. У цьому зв'язку мова йде про те (докладніше див. [10]), що культура забезпечує репродуктивно-нормативну й діалого-творчу функції людських індивідів, співтовариств і людства в цілому. Їхні інші функції (дотичні добування, розподілу й споживання засобів життєзабезпечення, регулювання взаємодії співтовариств та індивідів і т.д.) опосередковуються культурою.

Відзначимо також, що в розробці формалізованих описів культури й культурних процесів ми вважаємо доречним приєднатися до авторів ([36] й ін.), які, вказуючи на зародкові форми культури, що виявляються принаймні у вищих тварин, поширюють використання категорії «культура» і за межі людських співтовариств – що, крім іншого, повинно допомогти в аналізі генезису людської культури.

Як відомо, формалізовані описи вже застосовують у людинознавстві, ми бачимо сенс виділити такі стратегії їх розробки.

Перша стратегія: виходячи із закономірностей, викладених «гуманітарною» мовою, підбирати адекватні математичні моделі (В. Лефевр [17] та ін.). Вони можуть відноситись до кожної із трьох груп, зазначених в [32], а саме: детермінованих, стохастичних, синергетичних.

Друга стратегія: виходячи із окремих типів математичних моделей, застосовуваних у фізиці, біології й інших природничих науках, шукати можливості використання таких моделей у людинознавстві (Б. Рижов [30], В. Петренко, А. Супрун [27]).

Третя стратегія: виходити з найбільш загальних математичних моделей і шукати можливості їх застосування в людинознавстві.

Ми використовуємо третю стратегію. У розроблюваному нами методі найбільш загальний математичний інструмент (теорія множин) застосовано до

найбільш загального гуманітарного поняття «культура», при цьому культура і її компоненти (модуси) розглянуті як алгебраїчні структури.

При розробці теоретико-множинного методу (ТМ-методу) ми використовували результати аналізу робіт з *теорії систем* (у тому числі [24; 45]), досвід побудови формалізованих системних презентацій, підходів до формалізованих описів культури (зокрема, [41; 42; 43; 44]), а також досвід розробки формалізованого опису *культурного простору особи* (див. [18; 19; 20; 21; 22]).

Ми прагнемо, крім іншого, до доступності методу для гуманітаріїв, для того щоб вони могли застосовувати його до різноманітних предметів досліджень.

Існують різні варіанти використання теорії множин для опису предметів дослідження. Навіть у філософському дискурсі можна знайти зразки, коли до розгляду одного із питань (а саме, проблематики аргументації) підходять через формалізовані системні презентації, наприклад, як це робив В.Н. Брюшинкін [5]. Він виходив з того, що світ являє собою множину об'єктів, які мають властивості і вступають у взаємозв'язки. У його трактуванні Світ (M) можна описати алгебраїчно:

$$M = \langle D, P_1, \dots, P_n, \dots \rangle, \text{ де}$$

D – множина об'єктів

P_1, \dots, P_n, \dots – множина предикатів властивостей та взаємин об'єктів.

У системології відомі приклади побудови загальної теорії систем на основі теорії множин (див., наприклад, в [45]). Свій варіант запропонували М.Ю. Месарович і Я. Такахара, представляючи систему як множину, утворену декартовим добутком *об'єктів системи* [24]. Системи із двома об'єктами – вхідним об'єктом X і вихідним об'єктом Y представлені в наступному записі:

$$S \subset X \times Y$$

Слід зазначити, що запис в одній системі вхідних і вихідних об'єктів можна розглядати як опис процесів.

У розробках теоретичних описів процесів також знаходимо використання елементів теорії множин. Наприклад, А.М. Міронов [25] процесом називає трійку (P), компонентами якої є множина його станів

$$P = (S; s^0; R)$$

При розробці ТМ-методу ми виходили безпосередньо з основних положень теорії множин [6], [40], зокрема поняття *структура*. Щоб визначити структуру (S), задають відношення, у яких перебувають її елементи.

$$S = \langle M; R_1, R_2, R_3, \dots \rangle, \quad (1)$$

де

M – основна множина $M = \{a, b, c \dots\}$;

R_1, R_2, R_3, \dots – задані на цій множині відносини.

1.2.1. Загальне описання і процедура застосування

Будемо розглядати множини й наступні два види їх структур (див. [6]).

Алгебраїчні структури – структура, у якій відношення між трьома елементами визначає однозначно третій елемент як функцію двох перших. Цей вид структур ми використовуємо для опису процесів.

Структури порядку – структура, у якій відношення між двома елементами можна виразити словами «менше або рівно». Такі структури застосовні для опису ієрархій, зокрема типологій.

1.2.1.1 Теоретико-множинне описання процесів

Загальний запис структур у теорії множин (1) конкретизуємо для опису алгебраїчних структур, використовуючи теоретико-множинне поняття *відображення*.

Відображення, загалом, є записом наступного відношення трьох компонентів

Функції : Прообрази \rightarrow Образи (2), де символ « \rightarrow » зв'язує функціональні (Функція) і предметні (Прообраз, Образ) компоненти відображення.

Наприклад, запис математичної функції $y = x^2$ у формі відображення множин буде таким:

Зведення числа у квадрат : Множина чисел 1 \rightarrow Множина чисел 2.

Як відображення можна записати нематематичні перетворення, наприклад:

Таблиця символів транслітерації : Текст \rightarrow Текст у трансліті

або з іншими компонентами:

Словники й граматики мов : Тексти мовою 1 \rightarrow Тексти мовою 2.

Прообрази й образи можуть бути суттєво різними множинами, наприклад:

Законодавство : Суспільні практики 1 \rightarrow Законодавство 1.

Соціологічна наука : Суспільні практики \rightarrow Наукові знання про суспільні практики

Методологія науки : Феномени буття \rightarrow Наукові знання

Компоненти відображення – функція, прообраз, образ – представлені *модусами*, трактовані як структуровані множини елементів. Ці елементи можуть бути також розглянуті як модуси, нижчі в ієрархії.

Оскільки процес – це зміна, і відбувається вона в часі, то, використовуючи відображення для опису процесу, ми маємо на увазі, що прообраз передуює образу.

Процеси можна описувати відображеннями, що відносяться до кількох послідовних відрізків часу (*етанів*).

Математичний простір відображень охоплює всі теоретично можливі відображення, у яких беруть участь розглянуті дослідником модуси.

Будемо використовувати алгебраїчні записи математичних просторів відображень. Наприклад, для модусів, A і B запис простору буде таким:

$$\{A; B\} : \{A; B\} \rightarrow \{A1; B1\} \quad (3)$$

У цьому записі, як прийнято в теорії множин, у фігурні дужки взято елементи множин. Елементи множин $\{A; B\}$ також розглядаємо як множини й позначаємо прописними літерами.

Записуючи математичний простір відображень (3), ми спираємося на теоретико-множинне поняття *структура* – див. вище опис до (1). Далі будемо розглядати математичний простір відображень як структуру, у якій:

1. Модуси (множини) A і B в (3) можуть бути елементами основної множини структури й відносинами, заданими на цій множині.

2. Множини модусів-прообразів і модусів-функцій тотожні, тому що визначені на той самий (початковий) момент часу. Модуси-Функції або деякі їхні компоненти розглядаємо як вираження відносин між компонентами цього простору.

3. Множини-Образи, у загальному випадку, відмінні від множин-прообразів, що відбито цифровими індексами ($A1; B1$).

Формула (3) є записом *складного* відображення модусів A та B . Вона є також узагальненим записом восьми *простих* відображень, які також можна представити алгебраїчними записами. Кожне з простих відображень є частковим описом процесу, тому умова (2) тут не є обов'язковою.

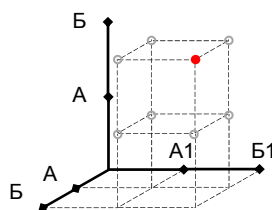
$$\begin{array}{llll} A : A \rightarrow A1 & A : B \rightarrow B1 & B : B \rightarrow B1 & B : A \rightarrow B1 \\ A : A \rightarrow B1 & A : B \rightarrow A1 & B : B \rightarrow A1 & B : A \rightarrow A1 \end{array}$$

Формат математичного простору відображень – запис, у якому перераховані всі модуси, що утворюють цей простір:

$$\{A; B; B; \dots\}$$

Будемо використовувати запис формату простору у випадках, коли немає необхідності в повному записі виду (3).

Для наочності, відображення можна представити у вигляді тривимірної матриці (таблиці). На Малюнок 1. показана така (графічна) презентація математичного простору відображень формату $\{A; B\}$.



Малюнок 1.

Це математичний простір відображень утворюють 8 крапок – червоним кольором, *заради пояснення*, виділена крапка, відповідна до відображення

$$B: B \rightarrow B1$$

Математичний простір відображень може бути далі розглянутий, зокрема, як:

- структура досліджуваних процесів і її зміна на різних відрізках часу;
- теоретичний матеріал для формулювання гіпотез; зокрема, кожне з теоретично можливих відображень у побудованому дослідником просторі може бути розглянуте як опис реального процесу.

У конкретному дослідженні необхідно визначитися з найбільш раціональним виділенням модусів – компонентів, що цікавлять дослідника процесів.

Розглянемо використання методу за різними способами виділення модусів.

На початковому рівні дослідження може виявитися достатнім математичний простір із двох модусів:

- модусу предмета дослідження;
- модусу всіх інших можливих компонентів процесу.

Приклади використання такого двомодусного простору в конкретних дослідженнях будуть представлені нижче.

Математичні простори відображень, що містять більше двох модусів, можуть бути отримані деталізацією модусів двомодусного простору або визначені вже на початку дослідження. Чим більше модусів виділено, тим більше крапок у просторі відображень, тим більш детальним стає опис наукових феноменів. Водночас збільшується обсяг даних, які необхідно аналізувати.

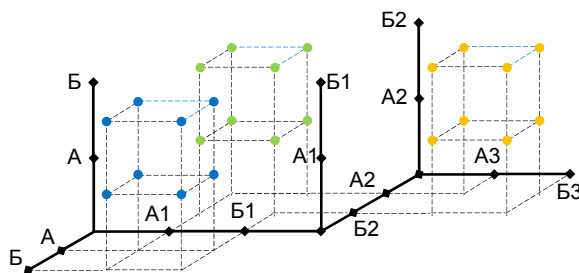
Визначений для дослідження математичний простір відображень ми розглядаємо як теоретичну модель описуваного ним феномена. Цю модель ми вважаємо універсальним інструментом для побудови типологій процесів, що конституюють будь-який досліджуваний феномен.

1.2.1.2 Етапи процесів

Будь-який процес може бути розглянутий як обумовлений попередніми і як передумова наступних процесів – як компонент більш складного процесу. Хронологію процесів будемо описувати як послідовність етапів змін розглянутих модусів, тобто як хронологію математичного простору відображень. Наприклад, запис змін в 3 етапи простору (3) буде такою:

$$\{A; B\} : \{A; B\} \rightarrow \{A1; B1\} \{A1; B1\} : \{A1; B1\} \rightarrow \{A2; B2\} \{A2; B2\} : \{A2; B2\} \rightarrow \{A3; B3\}$$

Або в графічному вигляді (Малюнок 2):

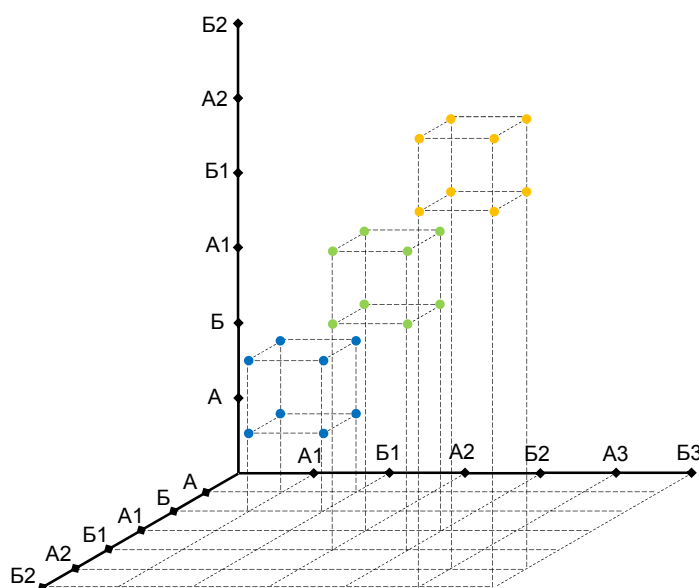


Малюнок 2.

У ряді випадків, можливо, більш раціональним виявиться інша презентація багатоетапних процесів: побудова простору *всіх теоретично можливих відображень на всіх виділених етапах*. Наприклад, формат двомодусного простору (3) для будь-якого числа етапів буде наступним:

$$\{A, A1, A2, B, B1, B2....\}$$

Три етапи змін цього простору тепер можна представити так (див. Малюнок 3.).



Малюнок 3.

У просторі такого типу, вважаємо, можна представити й проаналізувати всі можливі розгалуження й процесуальні цикли, що є необхідно для опису більшості динамічних систем.

1.2.1.3 Види мінливості модусів

Зупинимось на *мінливості* модусів. Вона може бути описана в *темпоральному* і у *змістовному*, в самому широкому сенсі, – будемо говорити, *характеристичному* – вимірі.

Темпоральна мінливість (або, навпаки, *стабільність*) модусу проявляється в тому, чи залишається він незмінним, чи змінюється, і, якщо змінюється, то наскільки швидко. Виміром темпоральної стабільності модусу може бути

період часу (виражений чи то в одиницях фізичного часу, чи то в числі етапів), за який не відзначено змін цього модусу.

Наведемо один із можливих варіантів опису темпоральної мінливості модусів (цифровим індексом позначені змінені на даному етапі модуси).

1 етап

$$\{A; B; B; \Gamma\} : \{A; B; B; \Gamma\} \rightarrow \{A1; B1; B1; \Gamma\}$$

2 етап

$$\{A1; B1; B1; \Gamma\} : \{A1; B1; B1; \Gamma\} \rightarrow \{A2; B2; B1; \Gamma\}$$

3 етап

$$\{A2; B2; B1; \Gamma\} : \{A2; B2; B1; \Gamma\} \rightarrow \{A3; B2; B1; \Gamma\}$$

Можна бачити, що найменш мінливим (точніше, що не змінюються) протягом трьох етапів є модус Γ , найбільш мінливий модус A .

У психологічних науках етапи можуть бути виділені як власно за часом їх початку й закінчення (напр., через зазначення хронологічного віку дитину), так і за особливостями ситуації. Ці особливості стосуються внутрішніх (фізіологічних і психологічних), зовнішніх (природних і соціокультурних) умов, здійснюваної діяльності й т.п. Облік темпоральної мінливості важливий при вивченні онтогенезу психічних функцій, емоційної й, ширше, психологічної стійкості, особистісної надійності й т. ін.

Характеристична мінливість може бути описана з різним ступенем деталізації й у співвіднесенні з різними вимірювальними шкалами. У рамках розглянутого методу доцільним є виділення двох базових типів характеристичної мінливості (порівн. розгляд якісних і кількісних змін як складових розвитку психіки, наприклад Г.С. Костюком [8]). Виділяємо наступні типи:

а) *мінливість складу* (номенклатури) модусів, що утворюють розглянуту структуру (простір відображень). Звертаючись до стандартизованих описів, наведених вище у зв'язку з розглядом темпоральної мінливості, відзначимо, що

якщо $\{A; B; B; \Gamma\}$ вважати такою структурою, то A, B, B, Γ – її складові модуси. Нагадаємо, що кожний з них, у свою чергу, може бути розглянутий як структура, яку також утворюють модуси, і т.д. Тобто можемо розглядати мінливість складу на більш глибокому рівні аналізу;

б) *кількісну мінливість* – мінливість значення показника, ідентифікованого з модусом. Таке значення встановлюється з використанням шкали того або іншого типу. Зокрема, якщо використовується порядкова шкала, то кількісна мінливість виявляється у тому, що на кожному етапі значення показника або залишається незмінним, або знижується, або підвищується.

Як типовий приклад розглянемо положення О.Ф. Лазурського, згідно з яким, особистісний розвиток (підвищення психічного рівня, за його термінологією) знаходить вираження: 1) в «багатстві, різноманітності й складності (або, навпаки, бідності, одноманітності й примітивності) окремих психічних проявів» [12, с. 55]; 2) в їх «силі, інтенсивності» [там само, с. 56]; 3) в їх «свідомості й ідейності» [там само, с. 57]; 4) в «усе зростаючій координації психічних елементів, що становлять у своїй сукупності людську особистість» [там само, с. 59]. Якщо розглядати структуру «психічного рівня» як цілого, то всі перераховані Лазурським ознаки є модусами. У свою чергу кожний з них може бути розглянутий як структура, яку також утворюють модуси. За необхідності можна поглиблювати таку ієрархію.

Тепер докладніше про *мінливість складу*.

Теоретичною основою опису всіх видів мінливості складу модусів є існуючі в теорії множин види відповідностей. Далі будемо розглядати два типи відображень і описуваних ними процесів: *тотожні* (що співвідносяться із взаємо-однозначними відповідностями) і *нетотожні* (що співвідносяться з іншими видами відповідностей).

Тотожні відображення для чотирьох модусів будемо записувати так:

$$\{A; B; B; \Gamma\} : \{A; B; B; \Gamma\} \rightarrow \{A; B; B; \Gamma\}$$

У цьому типі відображень кожний модус, що є елементом образу, тотожний до відповідного елемента прообразу. Такий опис застосовний як до процесів, де зміни відсутні (точніше, не фіксуються дослідником при використовуваній ним теоретичній моделі або методиці вимірів), так і до стаціонарних процесів, у яких, при всіх змінах, що відбуваються, незмінними є параметри розглянутої структури, які цікавлять дослідника (напр., середнє значення тієї або іншої величини, її дисперсія й т.п.).

Тотожні відображення – у їхнім співвіднесенні з усіма іншими, нетотожними, – можуть знайти застосування, наприклад, в аналізі психічних станів (зокрема, рівноважності у співвіднесенні зі станами нерівноважності [8]).

Серед процесів, описуваних *нетотожними* відображеннями, виділимо такі: розширення, розгортання, звуження, згортання. Розглянемо їх на двох послідовних етапах.

Розширення структури – збільшення числа її компонентів за незмінності тих, що залишилися.

1-й етап

$$\{A; B; B; \Gamma\} : \{A; B; B; \Gamma\} \rightarrow \{A; B; B; \Gamma; D\}$$

Модус Д далі стає частиною процесів у розглянутій структурі (як функція, прообраз і образ).

2-й етап

$$\{A; B; B; \Gamma; D\} : \{A; B; B; \Gamma; D\} \rightarrow \{A; B; B; \Gamma; D; E\}$$

Тепер модус Е стане частиною подальших процесів у цій структурі (як функція, прообраз і образ). Так само можна описувати всі наступні етапи зміни структури.

Розширення структури процесів у психіці займає істотне місце у формуванні особистого й колективного досвіду, а також у процесах сприйняття будь-яких компонентів зовнішнього світу.

Розгортання структури – збільшення числа компонентів за рахунок їх дроблення (тут і далі враховуємо коментарі до опису розширення структури).

$$\{A; B; B; \Gamma\} : \{A; B; B; \Gamma\} \rightarrow \{A1; B; B; \Gamma; a\}$$

$$\{A1; B; B; \Gamma; a\} : \{A1; B; B; \Gamma; a\} \rightarrow \{A1; B1; B; \Gamma; a; b\}$$

Тут модуси A1, a, B1, б отримані в результаті дроблення модусів А и Б.

Розгортання структури процесів у психіці відбувається в онтогенезі (при функціональній диференціації), при освоєнні нових форм діяльності й ін.

Звуження структури – зменшення числа її компонентів при незмінності, що залишилися.

$$\{A; B; B; \Gamma\} : \{A; B; B; \Gamma\} \rightarrow \{A; B; B\}$$

$$\{A; B; B\} : \{A; B; B\} \rightarrow \{A; B\}$$

Відображення зі звуженням структури можуть знайти місце при описі процесів забування, витиснення в несвідому царину психіки та ін.

Згортання структури – зменшення числа компонентів за рахунок їх злиття.

$$\{A; B; B; \Gamma\} : \{A; B; B; \Gamma\} \rightarrow \{A; B; B1\}(\text{злиття } \Gamma \text{ та } B)$$

$$\{A; B; B1\} : \{A; B; B1\} \rightarrow \{A; B1\}(\text{злиття } B \text{ та } B1)$$

Згортання структури можна фіксувати в ході інтеграції різних компонентів психіки: у мисленні, при формуванні узагальнених патернів рухів та ін.

Про процеси розгортання й згортання – з використанням термінів «диференціація» та «інтеграція» – фактично писав Г.С. Костюк, узагальнюючи висновки багатьох біологічних і психологічних досліджень процесів розвитку, – див. [8, С. 120–121].

У сфері психології легко виявляємо й різноманітні комбінації перерахованих видів процесів. Наприклад, структура вмінь може в одних своїх частинах розширюватися, а в інших звужуватися (зокрема, коли людина змінює спеціальність або змінюється технологія роботи зі спеціальності, наприклад з докомп'ютерної на комп'ютерну).

1.2.1.4 Процедура застосування методу

Предмет будь-якого дослідження, згідно з методом, повинен бути представлений як компонент або характеристика виділених для опису процесів.

Кожний процес повинен бути представлений як зміна певних модусів за певними законами.

Процедура застосування методу складається з наступних кроків.

1. *Виділити компоненти предмета дослідження.* На основі обраного підходу (або з міркувань дослідника) виділити модуси, пов'язані з предметом дослідження.

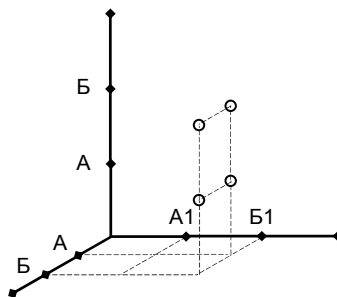
2. *Вибрати інтервал (інтервали) часу розглянутих процесів.* Інтервали часу вибираємо залежно від задуму й обсягу дослідження.

3. *Побудувати математичний простір відображень.* Математичний простір усіх теоретично можливих відображень процесів, компонентами яких є обрані раніше модуси, будуємо на основі загальних положень ТМ-методу.

4. *Вибрати відображення для опису предмета дослідження.* Вибір для аналізу деяких процесів із числа теоретично можливих може бути обумовлений різними чинниками, але в першу чергу – предметом дослідження.

Наприклад, якщо дослідника цікавить тільки зміни модусу Б и тільки на одному відрізку часу, то він може обмежитися описом сімейства відображень (див. також Малюнок 4.)

$$\{A; B\} : \{A; B\} \rightarrow B1$$



Малюнок 4.

Але, якщо необхідно розглянути зміни Б на двох відрізках часу, то слід описувати й зміни А, тому що на другому відрізку часу він, можливо змінений на попередньому відрізку, стає однією з функцій (одним із законів) зміни Б.

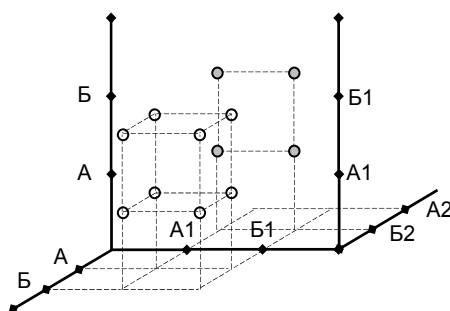
Зміни на першому етапі:

$$\{A; B\} : \{A; B\} \rightarrow \{A1; B1\}$$

Зміни на другому етапі:

$$\{A1; B1\} : \{A1; B1\} \rightarrow B2$$

Для наочності, на Малюнок 5. ці етапи представлено двома сполученими тривимірними матрицями.



Малюнок 5.

Відбір відображень, які залишаються в теоретичній моделі предмета дослідження, може бути зроблений і за іншими критеріями, такими як:

- наявність/відсутність теоретичної аргументації для того або іншого процесу/відображення;
- можливість експериментальної перевірки здійснюваності процесу;
- можливість для дослідника проаналізувати математичний простір відображення великого обсягу.

5. Скласти опис предмета дослідження на основі отриманої теоретичної моделі. На основі отриманої теоретичної моделі можна:

- уточнити трактування окремих відображень;
- порівняти трактування відображень із феноменологією предмета дослідження;

– сформулювати критерії виділення типів цього предмета.

Як показано вище (див. 1.2.1.4, математичний простір відображень може бути далі розглянуте, зокрема, як:

- структура досліджуваних процесів і її зміна на різних відрізках часу;
- теоретичний матеріал для формулювання гіпотез; зокрема, кожне з теоретично можливих відображень у побудованому дослідником просторі може бути розглянуте як опис реального процесу.

Розглянемо детальніше випадок, коли дослідника цікавить модус Б2 як результат двоетапного процесу з вихідними модусами А и Б (див. вище).

Модус Б2 утворений наступними *підмножинами* (парціальними модусами):

$$B_2 = \{B_{12}; B_{22}; B_{32}; B_{42}\}$$

Парціальні модуси, що складають Б2, є образами наступних простих відображень

$$B_1 : B_1 \rightarrow B_{12}$$

$$A_1 : B_1 \rightarrow B_{22}$$

$$B_1 : A_1 \rightarrow B_{32}$$

$$A_1 : A_1 \rightarrow B_{42}$$

6. Повторити попередні кроки зі зміненним складом розглянутих модусів.

Необхідність повторення кроків процедури може бути обумовлена, наприклад, розумінням того, що принцип виділення модусів виявився не оптимальним для даного предмета дослідження.

1.2.2. Процеси із психічними модусами

Застосування ТМ-методу до сфери психології означає, що предмет будь-якого психологічного дослідження повинен бути представлений як компонент або характеристика виділених для опису процесів (тобто тих, що мають місце в психіці й поза неї), а кожний процес – як зміна психічних і інших модусів. Як психічні модуси можна розглядати й психіку в цілому, і різні її компоненти:

цінності, смисли, мотиви, образи, ролі, стереотипи сприйняття або мислення й ін. При цьому, кожний модус може бути розглянутий таким, що складається із ряду модусів більш глибокого рівня опису.

1.2.2.1 Простір із психічними модусами

Згідно із процедурою методу, опис зазначених процесів почнемо з виділення модусів. У найбільш загальному описі процесів із психічними компонентами пропонуємо розглядати модуси двох різновидів:

- ідеальні модуси (особисті й особливі), представлені в психіці, позначимо символом *Пси* (психічний модус або компонент);
- усі інші феномени позначимо Φ (феноменальний модус).

Тоді, подібно до (3), узагальненим записом математичного простору, що цікавить нас, з модусами *Пси* й Φ на будь-якому інтервалі часу буде наступна

$$\{Пси; \Phi\} : \{Пси; \Phi\} \rightarrow \{Пси1; \Phi1\} \quad (4)$$

Описуваний простір містить $2^3=8$ крапок, кожна з яких визначає одне з наступних простих відображень.

$$\begin{array}{llll} Пси : Пси \rightarrow Пси1 & Пси : \Phi \rightarrow Пси1 & \Phi : Пси \rightarrow Пси1 & \Phi : \Phi \rightarrow Пси1 \\ Пси : Пси \rightarrow \Phi1 & Пси : \Phi \rightarrow \Phi1 & \Phi : Пси \rightarrow \Phi1 & \Phi : \Phi \rightarrow \Phi1 \end{array}$$

Відображення $\Phi : \Phi \rightarrow \Phi1$ далі не розглядаємо, тому що воно не є описом процесу із психічними компонентами.

Ті 7 відображень, що залишилися можна розглядати як найпростішу типологію процесів із психічними компонентами. Відзначимо, що порядок розташування типів у цьому випадку є довільним, він може бути змінений відповідно до принципів можливого в майбутньому аналізу.

1. $Пси : Пси \rightarrow Пси1$. Процеси, у яких і функціональний, і предметні компоненти відображення є *Пси*-модусами. До таких можна віднести, зокрема, процеси мислення й рефлексії (усіх відомих різновидів). Наприклад, у психічному модусі особи, що приймає рішення, закріплена освоєна нею

стратегія прийняття рішень і модальність результату цього процесу (імператив – результат як єдино можливий; кон’юнктив – результат як один з можливих і ін.).

2. $\Psi \rightarrow \Phi$. До цього типу ми відносимо процеси, описувані відображеннями, у яких компонентами, крім Ψ -модусів, є інші феномени буття: матеріальні модуси культури, феномени позакультурного буття. При цьому, функціональним компонентом і прообразом відображення є Ψ -модуси, а образом – інший феномен (зокрема, практична діяльність). Прикладами можуть служити процеси мотиваційної, вольової, емоційної регуляції будь-якого виду практичної діяльності, здійснення в ній ціннісних орієнтацій і вірувань.

3. $\Psi \rightarrow \Phi$. Це процеси, описувані відображеннями яких-небудь феноменів відповідно до законів, обумовлених Ψ -модусом. До цього типу можна віднести, зокрема, процеси виробничої й наукової діяльності, а також художньої творчості.

4. $\Psi \rightarrow \Psi$. Відображення різноманітних феноменів у Ψ -модуси відповідно до законів, носіями яких також є Ψ -модуси. Такий тип відображення застосуємо до опису широкого кола когнітивних процесів, зокрема всіх видів сприйняття.

5. $\Phi \rightarrow \Psi$. Відображення Ψ -модусів відповідно до законів непсихічних феноменів. Цими законами можуть бути обумовлені як зміни психічних станів особи, так і психологічні впливи, з боку однієї особи на іншу або однієї соціальної групи на іншу. Прикладами служать: зміна психічного стану особи при зміні зовнішніх фізичних умов (скажемо, погоди), трансформація ціннісної системи особи або соціальної групи, обумовлена змістом прочитаного літературного твору або законодавчого акту й ін.

6. $\Phi \rightarrow \Psi$. Процеси, описувані відображеннями феноменів буття в Ψ -модус відповідно до законів непсихічних феноменів. Мова може йти, наприклад, про здійснювані на основі ІТ презентації дидактичних матеріалів і

керуванні процесом навчання, так само як і про психологічні тренінги з використанням ІТ.

7. $\Phi: \Psi \rightarrow \Phi I$. До цього типу ми відносимо процеси, описувані відображеннями Ψ -модусів у модули непсихічних феноменів за законами інших непсихічних феноменів. Наприклад, таким може бути спрощений опис матеріальної стимуляції наукової, технічної й художньої творчості.

Ця типологія також є описом *двомодусного* математичного простору відображень і може бути різним чином використана в дослідженнях, у тому числі як програма розробки методів перевірки гіпотез, застосування психометричних процедур і т.п. У цих випадках запис простих відображень може бути корисним для виділення процесів, які становлять предмет експериментального дослідження, а також системного обліку впливу побічних факторів на результати вимірів.

1.2.2.2 Простір зі смисловими модусами

Опишемо психологічні процеси із двома модусами, одним з яких є модус *смыслу* (зокрема, *смыслу* наукової діяльності).

Не зупиняючись тут на аналізі поняття *смыслу* (див. із цього приводу [14]), ми використовуємо в якості робочого трактування *смыслу* діяльності як ідеального модусу культури, що опосередковує детермінацію мотивації діяльності потребами її суб'єкта (індивідуального або колективного) і/або значущими для нього цінностями.

Позначимо: C – модус *смыслу*, Φ – модус усіх інших феноменів.

Формат розглянутого простору відображень – $\{C; \Phi\}$.

Сім із 8-і крапок цього простору відповідають відображенням, що містять модус C , і типологію значеннєвих процесів можна побудувати так само, як і типологію процесів із психічним модусом (див. п. 1.2.2.1.)

1. $C : 3 \rightarrow 3I$. Можливо, найбільш очевидним прикладом такого процесу є трансформація *смыслу* того або іншого предмета наукової діяльності для її суб'єкта на основі її значеннєвої рефлексії.

2. $C : Z \rightarrow \Phi$. Прикладом може слугувати значеннєва регуляція втілення смислу в результатах наукової діяльності.

3. $C : \Phi \rightarrow \Phi I$. Так може бути представлений процес значеннєвої регуляції наукової діяльності.

4. $C : \Phi \rightarrow Z I$. Як приклад наведемо значеннєву саморегуляцію вченого або наукового колективу при зміні реалій, що стосуються об'єкта наукової діяльності (для лінгвістів це, зокрема, лексичні, семантичні, синтаксичні й ін. зміни, що відбуваються в природних мовах).

5. $\Phi : Z \rightarrow Z I$. Відображення цього типу може слугувати описом процесу трансформації смислів наукової діяльності при зміні реалій, що стосуються, скажімо, її економічних умов.

6. $\Phi : \Phi \rightarrow C$. Так може бути представлений, приміром, процес осмислення невивченого феномена ΦI при постановці перед науковим колективом нових цілей.

7. $\Phi : Z \rightarrow \Phi I$. Прикладом процесів цього типу може бути втілення смислу в результатах діяльності, обумовлене зміною її соціального контексту.

1.2.3. Простір зі свідомими й несвідомими модусами

Розглянемо використання двомодусного простору на матеріалі опису процесів, у яких виділено свідомі й несвідомі компоненти психіки.

На основі виділення в психіці свідомих і несвідомих компонентів зміни, що відбуваються в психіці на будь-якому відрізку часу й розглянуті нами як опис *складного* процесу, будемо описувати відображенням:

$$\{C; H\} : \{C; H\} \rightarrow \{C I; H I\}, \quad (5)$$

де

C — множина свідомих (усвідомлюваних особою), на розглянутому проміжку часу, компонентів своєї психіки;

H — множина несвідомих (неусвідомлюваних), на розглянутому проміжку часу, компонентів психіки особи.

Крапки простору, описуваного складним відображенням (5), відповідають наступним 8 простим відображенням (Таблиця 1.).

Таблиця 1. Прості відображення для опису процесів з модусами C та H .

<i>Відображення</i>	<i>Опис процесу</i>
$C: C \rightarrow CI$	довільна регуляція модусів свідомості
$C: H \rightarrow CI$	довільне трактування несвідомих модусів
$C: C \rightarrow HI$	довільна стереотипізація свідомих модусів
$C: H \rightarrow HI$	довільна регуляція несвідомих модусів
$H: H \rightarrow CI$	мимовільне трактування несвідомих модусів
$H: C \rightarrow HI$	мимовільна стереотипізація свідомих модусів
$H: C \rightarrow CI$	мимовільна регуляція свідомих модусів
$H: H \rightarrow HI$	мимовільна регуляція несвідомих модусів

Ієрархічні типології. Вище були розглянуті варіанти побудови просторів відображень із двома модусами, один з яких був виділений як предмет дослідження. Таке ж завдання може бути поставлено й при описі простору формату $\{C; H\}$. Але інтереси дослідника можуть полягати і в іншому. Зокрема, у побудові ієрархічної типології свідомих і несвідомих процесів. Причому для процесів, описуваних простором відображень (5), можна побудувати три варіанти такої типології.

У якості першого варіанта типології процесів $\{C; H\}$ розглянемо її побудову за критеріями, застосовуваними у наступній послідовності: образ, функція, прообраз (Таблиця 2).

Таблиця 2

<i>Образ</i>	$C: C \rightarrow CI$	$C: C \rightarrow HI$
	$C: H \rightarrow CI$	$C: H \rightarrow HI$

	$H: H \rightarrow CI$ $H: C \rightarrow CI$				$H: C \rightarrow HI$ $H: H \rightarrow HI$			
Функція	$C: C \rightarrow CI$ $C: H \rightarrow CI$		$H: H \rightarrow CI$ $H: C \rightarrow CI$		$C: C \rightarrow HI$ $C: H \rightarrow HI$		$H: C \rightarrow HI$ $H: H \rightarrow HI$	
Прообраз	$C: C \rightarrow CI$	$C: H \rightarrow CI$	$C: H \rightarrow CI$	$C: C \rightarrow CI$	$C: C \rightarrow HI$	$C: H \rightarrow HI$	$H: H \rightarrow CI$	$H: H \rightarrow HI$

Цей варіант типології, вважаємо, є близьким до практики в теоретичній, експериментальній і прикладній психології за такими ознаками:

- у теоретичних дискурсах, як правило, розробляють описи актуальних психологічних характеристик предмета дослідження, беручи до уваги те, що вони є результатом якихось процесів за якийсь проміжок часу (у наших термінах – *образами*);

- у констатувальних експериментах аналізують актуальні стани предмета дослідження (*образ*);

- у консультативній і психотерапевтичній практиці аналіз актуального стану пацієнта також розглядають як результат (*образ*) якихось подій;

- другим, за частотою, предметом теоретичних і експериментальних досліджень є закономірності змін різних компонентів психіки (у наших термінах – *функція*);

- у консультативній і психотерапевтичній практиці слідом за описом актуального стану клієнта, як правило, формулюють рекомендації щодо змін існуючих або формування нових функціональних здатностей (*функція*) для нормалізації стану пацієнта;

- у теоретичних дискурсах і експериментальних дослідженнях нерідко розглядають процеси змін, а виходить, одним із предметів досліджень стають передумови актуальних властивостей досліджуваного об'єкта (у наших термінах – *прообрази*);

- у консультативній і психотерапевтичній практиці з'ясування передумов (*прообразів*) актуального стану пацієнта є важливою частиною методів його корекції.

За тими самими критеріями, але в іншій їхній послідовності, можуть бути побудовані ще два варіанти (див.

Таблиця 3.)

Таблиця 3.

Функція	$C: C \rightarrow CI$				$H: H \rightarrow CI$			
	$C: H \rightarrow CI$				$H: C \rightarrow HI$			
	$C: C \rightarrow HI$				$H: C \rightarrow CI$			
	$C: H \rightarrow HI$				$H: H \rightarrow HI$			
Прообраз	$C: C \rightarrow CI$		$C: H \rightarrow CI$		$H: C \rightarrow HI$		$H: H \rightarrow CI$	
	$C: C \rightarrow HI$		$C: H \rightarrow HI$		$H: C \rightarrow CI$		$H: H \rightarrow HI$	
Образ	$C: C \rightarrow CI$	$C: C \rightarrow HI$	$C: H \rightarrow CI$	$C: H \rightarrow HI$	$H: C \rightarrow HI$	$H: C \rightarrow CI$	$H: H \rightarrow CI$	$H: H \rightarrow HI$

Таблиця 4.

<i>Прообраз</i>	$C: C \rightarrow C$		$H: H \rightarrow C$	
	$H: C \rightarrow H$		$C: H \rightarrow C$	
	$C: C \rightarrow H$		$C: H \rightarrow H$	
	$H: C \rightarrow C$		$H: H \rightarrow H$	
<i>Образ</i>	$C: C \rightarrow C$	$H: C \rightarrow H$	$H: H \rightarrow C$	$C: H \rightarrow H$

	$H: C \rightarrow C$		$C: C \rightarrow H$		$C: H \rightarrow C$		$H: H \rightarrow H$	
Функція	$C: C \rightarrow C$	$H: C \rightarrow C$	$C: H \rightarrow C$	$C: H \rightarrow H$	$C: C \rightarrow H$	$H: H \rightarrow C$	$C: H \rightarrow H$	$H: H \rightarrow H$

Трактування відображень. Інтерпретації простих відображень розглянутого нами простору можуть бути різними, у тому числі такими, що представлені в Таблиця 5., Таблиця 6. У першій з них наведено трактування, узяті з різних дисциплін (філософських і конкретно-наукових), у предметні області яких входить свідомість.

Таблиця 5.

Відображення	Трактування процесу, описуваного відображенням	
$C: C \rightarrow C$	процеси «чистого розуму»	процеси, компонентами яких є як свідомі модуси особи, так і модуси надособистих, надлюдських свідомостей (філософія, богослов'я)
$C: H \rightarrow C$	процеси свідомої регуляції	процеси, досліджувані тільки в психологічній науці
$C: C \rightarrow H$		
$H: H \rightarrow C$	процеси несвідомої регуляції	
$H: C \rightarrow H$		
$C: H \rightarrow H$	процеси сполученої регуляції	
$H: C \rightarrow C$		
$H: H \rightarrow H$	процеси в організмі і в неживій матерії	процеси рухових автоматизмів, ментальних стереотипів (у тому

		числі, досліджуваних у психоаналізі); при виділенні нових субкомпонентів ці процеси «зсуваються» у предметні галузі психофізіології, фізіології, біології, хімії, фізики.
--	--	---

Описи, наведені в Таблиця 6. мають відношення до психологічної науки, тут представлені можливі трактування процесів, описуваних відображеннями простору $\{C; H\}$.

Таблиця 6.

<i>Відображення</i>	<i>Узагальнений опис</i>	<i>Конкретизований опис</i>
$C: C \rightarrow C$	довільна регуляція модусів свідомості	компонент психологічної рефлексії й ін. форм довільного мислення й пам'яті (пригадування, забування)
$C: H \rightarrow C$	свідоме тлумачення несвідомих модусів	навмисні: усвідомлення глибинних факторів психологічного стану й мотивів, «деавтоматизація» рухової навички, усвідомлення процесу мимовільного мислення; довільна увага
$C: C \rightarrow H$	довільне витиснення зі свідомості свідомих модусів	вольове «витиснення» модусів свідомості (травмуючих спогадів, освоєних нових схем рухів і ін.) у ментальні й рухові несвідомі модуси
$C: H \rightarrow H$	довільна регуляція несвідомих модусів	довільна корекція фізіологічних процесів, емоційного стану, мимовільного мислення (у медитації, наприклад)

$H: H \rightarrow C$	ненавмисне усвідомлення несвідомих модусів	ненавмисні: усвідомлення глибинних факторів психологічного стану, «деавтоматизація» рухової навички, усвідомлення процесів мимовільного мислення
$H: C \rightarrow H$	мимовільна стереотипізація свідомих модусів	ненавмисне «витискання» модусів свідомості (травмуючих спогадів, схем рухів і ін.) у ментальні й рухові несвідомі модуси
$H: C \rightarrow C$	мимовільна регуляція свідомих модусів	стереотипи в процесах рефлексії й інших форм мислення
$H: H \rightarrow H$	мимовільна регуляція несвідомих модусів	ненавмисна корекція ментальних стереотипів, рухових автоматизмів і рефлексів; компонент саморозвитку рухів і ментальних стереотипів

1.2.3.1 Деталізація модусів

Деталізація модусів обраної теоретичної моделі є одним з напрямків поглиблення/удосконалювання дослідження. Продемонструємо це на матеріалі наведеного вище опису процесів зі свідомими й несвідомими компонентами (5).

Кожне із *простих відображень* зазначеного простору може бути розглянуте як тип опису низки процесів у психіці, у яких множини C і H конкретизовані за певними ознаками. Якщо в множинах C і H виділити підмножини, то запис відображення трансформується в *складне відображення* для опису процесів.

Наприклад, просте відображення

$$H: H \rightarrow C$$

після деталізації його складових

$$H = \{M; P\}$$

(М – множина ментальних стереотипів, Д – множина рухових стереотипів);

$$C = \{Ц; З\}$$

(Ц – множина цілей, З – множина знань особи).

стає складним відображенням

$$\{M; P\} : \{M; P\} \rightarrow \{Ц; З\} \quad (6)$$

Далі можна розглядати, приміром, типологію процесів, описуваних відображенням (6), за кожним з розглянутих вище варіантом (Таблиця 1.,

Таблиця 2,

Таблиця 3.).

Деталізацію модусів можна здійснити й іншим шляхом. Наприклад, якщо розглядати Н и С як подібні, за складовими структури, то можна виділити, зокрема, наступні субкомпоненти:

$$З = \{C_P; C_M\}, \text{ де}$$

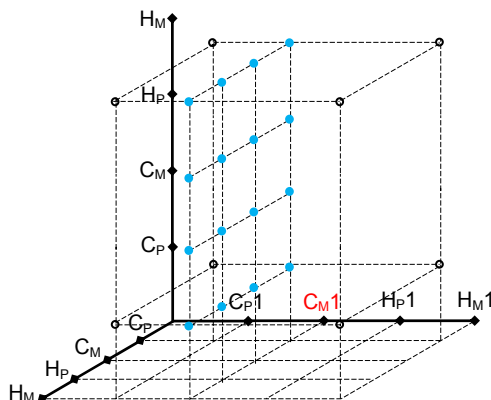
C_P – рухові; C_M – ментальні; $H = \{H_P; H_M\}$, де H_P – рухові; H_M – ментальні.

Далі можна побудувати простір формату $\{C_P; C_M; H_P; H_M\}$.

На цьому рівні деталізації модусів у структурі кожного образу можна розглядати 16 складових. Для прикладу, запишемо всі теоретично можливі складові модусу C_M у результаті процесів, що протікають на розглянутому етапі.

$C_P : C_P \rightarrow C_M I_1$	$C_M : C_P \rightarrow C_M I_5$	$H_P : C_P \rightarrow C_M I_9$	$H_M : C_P \rightarrow C_M I_{13}$
$C_P : C_M \rightarrow C_M I_2$	$C_M : C_M \rightarrow C_M I_6$	$H_P : C_M \rightarrow C_M I_{10}$	$H_M : C_M \rightarrow C_M I_{14}$
$C_P : H_P \rightarrow C_M I_3$	$C_M : H_P \rightarrow C_M I_7$	$H_P : H_P \rightarrow C_M I_{11}$	$H_M : H_P \rightarrow C_M I_{15}$
$C_P : H_M \rightarrow C_M I_4$	$C_M : H_M \rightarrow C_M I_8$	$H_P : H_M \rightarrow C_M I_{12}$	$H_M : H_M \rightarrow C_M I_{16}$

Наведені відображення утворюють підпростір, який наочно можна представити множиною крапок (сині крапки на Малюнок 6.)



Малюнок 6.

Модус, що цікавить нас у цьому випадку, C_{M1} складається з 16 компонентів:

$$C_{M1} = \{C_{M11}; \dots C_{M116}\}$$

Подібний опис можна скласти для кожного з модусів даного простору, на будь-якому інтервалі часу й для різного числа етапів протікання процесів.

Для опису процесів, у складі яких є більш ніж два модуси, і які необхідно досліджувати на декількох етапах, простір відображень буде складнішим. Наведемо приклад побудови такого простору. Відповідно до одного із соціально-психологічних підходів, «необхідною умовою успішних відповідей суспільства на антропогенні кризи слугує адекватність змін спочатку елітарної, а потім масової свідомості» [Ошибка! Источник ссылки не найден.]. Представимо у вигляді відображень послідовність процесів, що забезпечують успішні відповіді суспільства на антропогенні кризи. Для цього скористаємося описом змін в 4 етапи простору типу (4) з деталізацією його модусів. Визначимо для даного випадку простір формату

$$\{Пси_E; Пси_M; \Phi_A; \Phi\}, \quad (7),$$

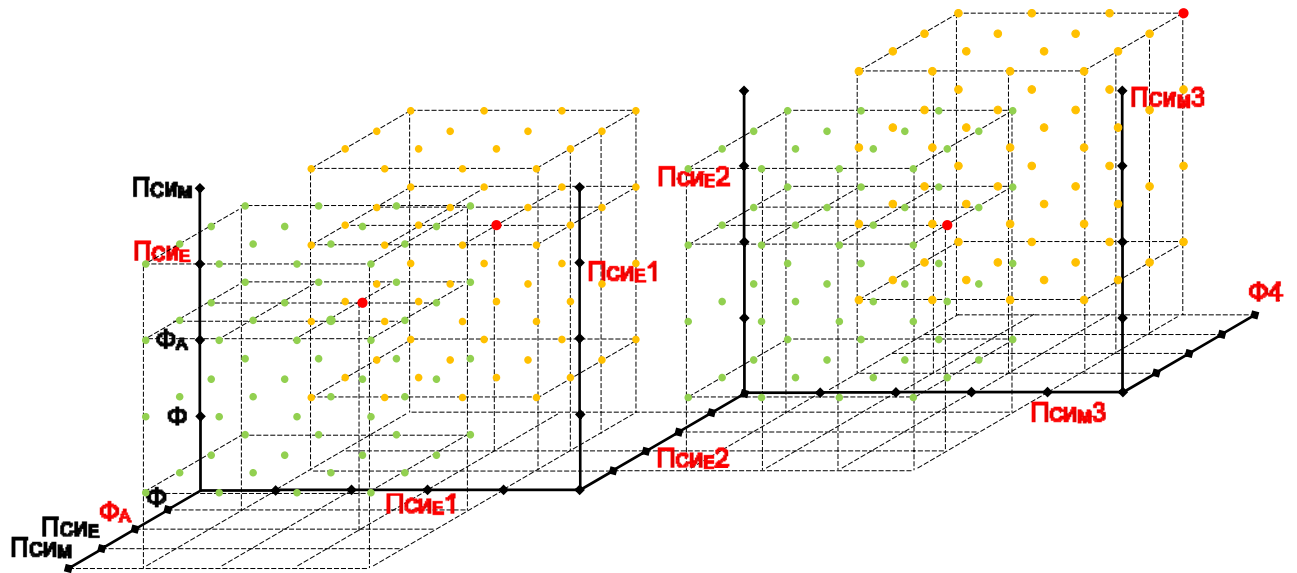
$Пси_E$ – модус колективної елітарної свідомості.

$Пси_M$ – модус масової свідомості.

Φ_A – модус антропогенних змін у природі.

Φ – модус усіх інших феноменів.

Для аналізу всіх процесів, описуваних відображеннями в даній теоретичній моделі (у форматі даного простору), на кожному етапі треба розглядати $4^3=64$ відображення (наводимо презентацію цього простору на Малюнок 7.



Малюнок 7.

Для трактування, що приводиться, ми виділимо по одному відображенню на кожному етапі (на Малюнок 7. вони відповідають крапкам червоного кольору).

1. Формування в ході наукового пошуку (за законом $\Psi_{\text{сн}}_E$) ідей ($\Psi_{\text{сн}}_E1$) про небезпеки (Φ_A), пов'язаних з антропогенними змінами в природі

$$\Psi_{\text{сн}}_E : \Phi_A \rightarrow \Psi_{\text{сн}}_E1$$

2. Зміни елітарної свідомості (перехід від $\Psi_{\text{сн}}_E1$ до $\Psi_{\text{сн}}_E2$), обумовлені ідеями $\Psi_{\text{сн}}_E1$

$$\Psi_{\text{сн}}_E1 : \Psi_{\text{сн}}_E1 \rightarrow \Psi_{\text{сн}}_E2$$

3. Обумовлене оновленою елітарною свідомістю $\Psi_{\text{сн}}_E2$ наступна зміна масової свідомості (перехід від $\Psi_{\text{сн}}_E2$ до $\Psi_{\text{сн}}_M3$)

$$\Psi_{\text{сн}}_E2 : \Psi_{\text{сн}}_E2 \rightarrow \Psi_{\text{сн}}_M3$$

4. Оскільки мова йде про успішну відповідь суспільства на антропогенну кризу, то є необхідним, щонайменше, ще один вплив – раціоналізація

виробничої діяльності й життєдіяльності людей, регулятором якої стає змінена суспільна свідомість $\Psi_{\Sigma 3}$, тобто:

$$\Psi_{\Sigma 3} : \Phi 3 \rightarrow \Phi 4$$

Послідовність цих процесів можна розглядати як раціональний «відповідь суспільства» на зазначені кризи.

Відзначимо тепер, що наведене трактування характеризує послідовність соціальних процесів досить спрощено. Простір формату (7) і відповідний йому малюнок саме й задають форму для їх повнішого опису.

1.2.4. Інтелектуальні процеси

Інтелектуальними будемо вважати процеси, записувані відображеннями з модусами інтелектуальних операцій і предметів думки.

Простором відображень для опису інтелектуальних процесів будемо називати простір формату $\{I; \Pi; \Sigma\}$, тобто:

$$\{I; \Pi; \Sigma\} : \{I; \Pi; \Sigma\} \rightarrow \{\Pi; \Pi; \Sigma\} \quad (8),$$

де

I – модус інтелектуальних операцій.

Π – модус предмета думки.

Σ – інші, крім I и Π , модуси.

Простір інтелектуальних операцій. Серед теоретично можливих відображень, що утворюють простір (8), виділимо відображення, у яких образом слугує тільки предмет думки Π . Тобто запишемо простір

$$\{I; \Pi; \Sigma\} : \{I; \Pi; \Sigma\} \rightarrow \Pi$$

Його утворюють 9 наступних відображень

$I: I \rightarrow \Pi_1 I$	$\Pi: I \rightarrow \Pi_4 I$	$\Sigma: I \rightarrow \Pi_7 I$
$I: \Pi \rightarrow \Pi_2 I$	$\Pi: \Pi \rightarrow \Pi_5 I$	$\Sigma: \Pi \rightarrow \Pi_8 I$
$I: \Sigma \rightarrow \Pi_3 I$	$\Pi: \Sigma \rightarrow \Pi_6 I$	$\Sigma: \Sigma \rightarrow \Pi_9 I$

На розглянутому етапі модус предмета думки $П$ утворено множиною модусів.

$$ПП = \{П_1П; \dots П_9П\}.$$

Супутні процеси. У просторі $\{I; П; Ш\}$, крім множини інтелектуальних процесів, може бути розглянутий підпростір супутніх їм процесів:

$$\{I; П; Ш\} : \{I; П; Ш\} \rightarrow \{П; ШП\}$$

У цьому просторі, у свою чергу, можна виділити області:

$$\{I; П; Ш\} : \{I; П; Ш\} \rightarrow П \quad - \text{зміни патернів інтелектуальних операцій};$$

$$\{I; П; Ш\} : \{I; П; Ш\} \rightarrow ШП \quad - \text{зміни інших компонентів психіки}.$$

Далі більш детально розглянемо один з видів інтелектуальних процесів – процеси з патернами рефлексії.

1.2.5. Процеси з патернами рефлексії

До процесів з патернами рефлексії віднесемо процеси, у складі яких є освоєні особою патерни рефлексії (різновид модусу інтелектуальних операцій) і модус предмета рефлексії (різновид модусу предмета думки).

Розглянута дослідником множина патернів рефлексії утворює *модус рефлексії*. Двомодусний простір з модусом рефлексії запишемо так.

$$\{P; Ш\} : \{P; Ш\} \rightarrow \{P1; ШП\}, \quad (9)$$

де

P – модус рефлексії (множина патернів рефлексії);

$Ш$ – узагальнений модус інших компонентів психіки, включаючи модус предмета рефлексії.

Оскільки існують різні трактування механізмів психологічної рефлексії, у методі можуть бути використані різні інтерпретації функціонального компонента відображень, які ми розглядаємо як опис процесів рефлексії, тобто записи виду

$$P: \dots \rightarrow \dots$$

Розглянемо деякі варіанти опису патернів рефлексії.

За А.С. Шаровим [38], механізми рефлексії діють на наступних п'ятьох етапах.

1. Відбувається виділення рефлексованого об'єкта або діяльності.
2. Виділення елементів діяльності і її структури за рахунок конструювання й реконструювання змісту об'єкта.
3. Рефлексивна активність спрямована на конструювання й реконструювання цілісного процесу.
4. Розгляд діяльності в більш широкому контексті, аж до контексту життєдіяльності або світових процесів.
5. Об'єктивація процесу й результату рефлексивної активності: процес і результат рефлексивної активності стає доступний людині, тобто репрезентується їй.

Позначимо патерни рефлексії відповідно етапам як P_1, P_2, P_3, P_4, P_5 . Тоді запис розгортання рефлексивного механізму на п'ятьох етапах буде наступним.

$$\{P_1; III\} : \{P_1; III\} \rightarrow \{P_{11}; III1\}$$

$$\{P_2; III1\} : \{P_2; III1\} \rightarrow \{P_{21}; III2\}$$

$$\{P_3; III2\} : \{P_3; III2\} \rightarrow \{P_{31}; III3\}$$

$$\{P_4; III3\} : \{P_4; III3\} \rightarrow \{P_{41}; III4\}$$

$$\{P_5; III4\} : \{P_5; III4\} \rightarrow \{P_{51}; III5\}$$

Можна сумніватися в тому, що будь-який процес рефлексії відбувається саме в такій послідовності, але не викликає сумніву продуктивність виділення етапів рефлексії та її характерних типів.

Наведемо своє трактування іншого підходу в описі рефлексії, для чого звернімося до розробок І.С. Ладенко [11]. Використовуючи введені їм поняття, розглянемо як патерни такі типи рефлексії.

Ретроспективна – слугує виявленню й відтворенню схем і засобів процесів, що мали місце в минулому.

Перспективна – виявляє й коректує схеми й засоби можливої діяльності.

Інтроспективна – робить контроль і корекцію або ускладнення розумових процесів у ході їх виконання.

Позначимо ці три типи рефлексії як P_P , P_{II} і P_I .

Запишемо процеси із цими патернами:

$$\{P_P; III\} : \{P_P; III\} \rightarrow \{P_{PI}; IIII\}$$

$$\{P_{II}; III\} : \{P_{II}; III\} \rightarrow \{P_{III}; IIII\}$$

$$\{P_I; III\} : \{P_I; III\} \rightarrow \{P_{II}; IIII\}$$

Тепер модус патернів рефлексії в просторі відображень $\{P; III\}$ можна конкретизувати як

$$P = \{P_P; P_{II}; P_I\}$$

Кожний із цих патернів рефлексії може бути деталізований через виділення субкомпонентів, що відповідають ще трьом типам рефлексії, також розглянутим І.С. Ладенко.

Компонентна – здійснюється над окремими компонентами й пов'язана з адаптацією відповідних методів.

Групуюча – проводиться над компонентами, що гуртуються в групи, якими можуть бути логічна система методів або колектив фахівців.

Інтегрувальна – пов'язана з інтеграцією компонентів у цілісність, яка позначається як система.

Розглянемо ці три типи як субкомпоненти (позначувані за допомогою підрядкових індексів κ, ε, i) у кожному із зазначених вище типів патернів P_P , P_{II} і P_I . Одержимо, відповідно, наступний набір патернів рефлексії:

$$P_{nP}, P_{nII}, P_{nI}, P_{\varepsilon P}, P_{\varepsilon II}, P_{\varepsilon I}, P_{iP}, P_{iII}, P_{iI}.$$

Тепер формат простору відображень процесів рефлексії можемо записати так:

$$\{P_{nP}; P_{nII}; P_{nI}; P_{\varepsilon P}; P_{\varepsilon II}; P_{\varepsilon I}; P_{iP}; P_{iII}; P_{iI}; III\} \quad (10)$$

У такій презентації процесів рефлексії є можливим опис рефлексії різної часової віднесеності як у діяхронних (послідовних), так і в синхронних (паралельних) процесах.

Типологія процесів з патернами рефлексії. Аналіз, у тому числі побудова типологій процесів, описуваних двомодусним простором, був вже багаторазово наведений вище, тому тут обмежимося загальним записом і характеристиками типів процесів.

$$\{P; \text{Ш}\} : \{P; \text{Ш}\} \rightarrow \{P1; \text{Ш1}\}$$

P: Ш → Ш1. Рефлексія особою змісту своєї свідомості. Застосувавши освоєні нею патерни рефлексії до інших складових своєї свідомості, особа змінює їх. Як процеси цього типу можна описати всі розглянуті психологами види рефлексії, незалежно від використовуваної ними трактування останньої. У цьому зв'язку згадаємо констатацію психологами того, що, рефлексуючи свідому діяльність, суб'єкт не тільки її відображає й обмежує, але й конструює (див., наприклад, [38]), а також характеристику рефлексії як однієї із ключових передумов переходу особи «від режиму детермінованості до режиму самодетермінації» [15, с. 42].

Ш: P → Ш1. Регульоване іншими, окрім рефлексії, модусами психіки впровадження компонентів рефлексивних патернів в інші модуси психіки. Наприклад, регулятором введення в ціннісну структуру особи нової цінності – збереження й розвиток патернів рефлексії – може бути ідея, сприйнята цією особою з філософського або іншого твору.

P: P → Ш1. Застосування особою освоєних нею патернів рефлексії до них самих слугує фактором реформування інших модусів психіки особи. Наприклад, у ціннісну структуру особи в такий спосіб може бути введена нова цінність: збереження й розвиток патернів рефлексії.

Ш: Ш → P1. Регульоване іншими, окрім рефлексії, модусами психіки впровадження їх компонентів у патерни рефлексії. Наприклад, патерни рефлексії зазнають змін в результаті освоєння особою за методичним посібником певної техніки рефлексії.

$P: III \rightarrow PI$. Регульоване патернами рефлексії впровадження в них компонентів інших модусів психіки. Наприклад, рефлексія особою своїх професійних знань і вмінь збагачує освоєні нею патерни рефлексії. Скажімо, знання інженера-технолога про різні способи контролю якості продукції входять у структуру патернів рефлексії, що регулюють контроль будь-якої діяльності.

$III: P \rightarrow PI$. Регуляція іншими, окрім рефлексії, модусами психіки змін, що відбуваються в патернах рефлексії. Наприклад, так може бути представлений процес, де регулятором розширення репертуару патернів рефлексії, якими володіє особа, є компонент ціннісної структури – цінність удосконалювання своїх рефлексивних здібностей.

$P: P \rightarrow PI$. Застосувавши освоєні патерни рефлексії до них самих, особа змінює їх. У рамках наукової діяльності це відображення можна розглядати як опис метарефлексії особи або колективного агенту над існуючими типами наукової рефлексії; у результаті змінюються патерни рефлексії, використовувані цією особою.

Розглянемо коротко області простору відображень із виділеними вище (10) патернами рефлексії (Таблиця 7.).

Таблиця 7.

Відображення	Опис
$P_{nP} : III \rightarrow III_1I$	виділення таких компонентів психічних модусів з <i>минулого</i> (досвіду рефлексанта), які необхідні для здійснення мети рефлексанта, і подальша робота із цими компонентами
$P_{nI} : III \rightarrow III_2I$	виділення <i>непов'язаних із часом і/або пов'язаних з теперішнім часом</i> компонентів психічних модусів рефлексанта, які необхідні для здійснення мети рефлексанта, і подальша робота із цими компонентами
$P_{nП} : III \rightarrow III_3I$	виділення компонентів психічних модусів, які рефлексант уявляє як <i>можливі в майбутньому</i> і які необхідні для здійснення мети рефлексанта, і подальша робота із цими компонентами

$P_{2P} : III \rightarrow III_4I$	комбінація в групі компонентів психічних модусів рефлексанта з <i>минулого</i> (досвіду рефлексанта)
$P_{2I} : III \rightarrow III_5I$	комбінація в групі <i>непов'язаних із часом і/або пов'язаних з теперішнім часом</i> компонентів психічних модусів рефлексанта
$P_{2II} : III \rightarrow III_6I$	комбінація в групі компонентів психічних модусів рефлексанта, які він уявляє як <i>можливі в майбутньому</i>
$P_{iP} : III \rightarrow III_7I$	інтеграція груп компонентів психічних модусів рефлексанта з <i>минулого</i> (досвіду рефлексанта) у цілісність, зокрема в логічний висновок з минулих подій
$P_{iI} : III \rightarrow III_8I$	інтеграція груп компонентів психічних модусів рефлексанта, <i>непов'язаних із часом і/або пов'язаних з теперішнім часом</i> , у цілісність, зокрема в логічний висновок про актуальний стан
$P_{iII} : III \rightarrow III_9I$	інтеграція груп компонентів психічних модусів рефлексанта, які він уявляє як <i>можливі в майбутньому</i> , у цілісність, зокрема в логічний висновок про події в майбутньому

Предмети рефлексії. Співставимо наш метод опису процесів і предметів рефлексії з дескриптивною соціогуманітарною моделлю суб'єктів інноваційного розвитку, запропонованою В.Є. Лепським [16, с. 178]). Представлені в цій моделі п'ять характеристик суб'єкта – рефлексивність (нижче – Р), цілеспрямованість (Ц), комунікативність (К), здатність до розвитку (ЗР), соціальність (С) – у нашому описі можна представити відповідними модусами предметів рефлексії. Тоді простором відображень, для опису всіх можливих процесів із цими модусами, буде наступний запис.

$$\{P; Ц; К; ЗР; С\} : \{P; Ц; К; ЗР; С\} \rightarrow \{P1; Ц1; К1; ЗР1; С1\}$$

Або для опису тільки процесів рефлексії:

$$P : \{P; Ц; К; ЗР; С\} \rightarrow \{P1; Ц1; К1; ЗР1; С1\}$$

У такій формі опису суб'єкта інноваційного розвитку стає можливим урахувати всі взаємодії компонентів і вивчати закономірності, за якими ці взаємодії відбуваються на будь-якому конкретному інтервалі часу. Кожний з модусів цього простору може бути деталізований. У моделі В.Є. Лепського така деталізація здійснена для характеристик *Соціальність* (через виділення її компонентів: ідентичність, воля, відповідальність, етичність, духовність) і

здатність до розвитку (її компоненти: здатність до самоорганізації, креативність, відкритість, безперервне навчання). «Рефлексивність» може бути деталізована на принципах виділення нами патернів рефлексії (див. вище).

Орієнтуючись на значеннєве трактування рефлексії, за І.Н. Семеновим [33], розглянемо процеси з патернами рефлексії й модусами сенсів (останні – як предмети рефлексії). Формат простору відображень у цьому випадку буде наступний.

$$\{P; C; Ш\},$$

де

P – множина патернів рефлексії;

C – множина модусів сенсів (предметів рефлексії);

$Ш$ – множина інших модусів.

Виділимо три підпростори, які містять множини відображень теоретично можливих синхронних процесів.

$$P : \{P; C; Ш\} \rightarrow \{P_1I; C_1I; Ш_1I\}$$

$$C : \{P; C; Ш\} \rightarrow \{P_2I; C_2I; Ш_2I\}$$

$$Ш : \{P; C; Ш\} \rightarrow \{P_3I; C_3I; Ш_3I\}$$

Серед множини можливих у цьому просторі процесів рефлексії ($P : \dots \rightarrow \dots$) розглянемо детальніше три наступні.

$P : C \rightarrow C_1I$. Рефлексія, при якій відбувається реструктурування системи сенсів рефлексанта. До неї не вводяться нові компоненти; реструктурування відбувається із застосуванням рефлексантом, наприклад, компонентного, групуючого та інтегруючого патернів рефлексії.

$P : Ш \rightarrow C_2I$. Рефлексія, при якій відбувається впровадження в значеннєву систему (або підсистему) рефлексанта компонентів інших модусів його психіки. Наприклад, такими можуть бути нові компоненти його ціннісної системи, цілей, нового знання т. і.

$P: C \rightarrow III_1I$. Рефлексія, при якій відбувається впровадження в інші (крім патернів рефлексії й сенсів) модусів психіки рефлексанта компонентів його смислової системи. Типовим прикладом тут може бути втілення в діях і вчинках смисложиттєвих орієнтацій особи.

Із групи процесів смислової регуляції ($C : \dots \rightarrow \dots$) розглянемо три можливі процеси, безпосередньо пов'язані з рефлексією (точніше: процеси, серед компонентів яких є патерни рефлексії).

$C: P \rightarrow C_1I$. Опис процесу смислової регуляції, у якому відбувається впровадження компонентів патернів рефлексії в смислову систему особи. Зокрема, у такому процесі може відбуватися *осмислення* (розуміння й додання сенсу) використовуваних особою патернів рефлексії.

$C: C \rightarrow P_1I$. Смилова регуляція, у якій відбувається впровадження компонентів особистої системи сенсів у множину патернів рефлексії особи. Такими можуть бути процеси формування й реформування усвідомлюваних патернів рефлексії, якими особа володіє.

$C: III \rightarrow P_2I$. Смилова регуляція впровадження компонентів різних психічних модусів особи в множину усвідомлюваних патернів рефлексії, якими володіє особа. Наприклад, регульоване смыслом «самовдосконалення» освоєння нових патернів рефлексії, відомості про які отримані з філософського тексту або методичної розробки (наукової, науково-популярної або ін.).

Серед можливих інших процесів з патернами рефлексії ($III : \dots \rightarrow \dots$) розглянемо детальніше один наступний.

$III: C \rightarrow P_1I$. Процес, у якому відбувається впровадження компонентів особистої системи сенсів у множину патернів рефлексії особи. Наприклад, процес, у якому регулятором є план саморозвитку особи: закладені в цьому плані сенси діяльності реформують компоненти патернів рефлексії.

Рефлексивні уявлення. Так будемо називати психічні модуси, що є уявленнями рефлексанта про уявлення особи (в окремому випадку – про свої)

або групи осіб. За допомогою цього поняття може бути конкретизоване поняття «ранг рефлексії».

I_{LM} – уявлення особи Л про уявлення особи М (в окремому випадку $L \equiv M$)

– рефлексивні уявлення 1-го рангу.

У складі I_{LM} можна виділити різні підмодуси, у тому числі рефлексивні уявлення 2-го рангу, зокрема:

I_{LML} – уявлення особи Л про те, якою її представляє особа М.

Формат простору з рефлексивними уявленнями різних рангів:

$$\{P; I_{LM_}; I_{LML}; III\}, \quad (11)$$

де

$I_{LM_}$ – модус інших, за винятком I_{LML} , уявлень особи Л про особу М (наприклад, уявлення про її систему цінностей).

За допомогою виділення відповідних рефлексованих модусів у рамках нашого методу можуть бути в уточненому вигляді представлені й інші використовувані в дослідженнях рефлексії характеристики, як, наприклад, розрізнення інтелектуальної й особистісної рефлексії.

Розглянемо деякі процеси, описувані відображеннями простору (11). Виділимо в ньому область, у якій функцією є модус патернів рефлексії (Таблиця 8.).

Таблиця 8.

Відображення	Опис
$P: P \rightarrow \{PI; I_{LM_}I; I_{LML}; III\}$	процес рефлексії, у результаті якої рефлексант встановлює або змінює відповідності між: - усвідомлюваними патернами рефлексії; - усвідомлюваними патернами рефлексії й своїми уявленнями про особу М; - усвідомлюваними патернами рефлексії й своїми уявленнями про уявлення особи М про рефлексанта;

	- усвідомлюваними патернами рефлексії й іншими модусами зі змісту своєї свідомості
$P: I_{LM} \rightarrow \{P1; I_{LM_I}; I_{LM_L}; III\}$	рефлексант встановлює або змінює відповідності між: - своїми уявленнями про особу М (крім уявлень про уявлення особи М про рефлексанта) і усвідомлюваними патернами рефлексії; - своїми уявленнями про особу М (крім уявлень про уявлення особи М про рефлексанта); - своїми уявленнями про особу М (крім уявлень про уявлення особи М про рефлексанта) і своїми уявленнями про уявлення особи М про рефлексанта; - своїми уявленнями про особу М (крім уявлень про уявлення особи М про рефлексанта) і іншими своїми психічними модусами
$P: I_{LM_L} \rightarrow \{P1; I_{LM_I}; I_{LM_L}; III\}$	рефлексант встановлює або змінює відповідності між: - своїми уявленнями про уявлення особи М про рефлексанта й усвідомлюваними патернами рефлексії; - своїми уявленнями про уявлення особи М про рефлексанта й своїми уявленнями про особу М (крім уявлень про уявлення особи М про рефлексанта) - своїми уявленнями про уявлення особи М про рефлексанта; - своїми уявленнями про уявлення особи М про рефлексанта й іншими своїми психічними модусами
$P: III \rightarrow \{P1; I_{LM_I}; I_{LM_L}; III\}$	рефлексант встановлює або змінює відповідності між: - своїми іншими психічними модусами й усвідомлюваними патернами рефлексії; - своїми іншими психічними модусами й своїми уявленнями про особу М (крім уявлень про уявлення особи М про рефлексанта) - своїми іншими психічними модусами й своїми уявленнями про уявлення особи М про рефлексанта; - своїми іншими психічними модусами

Інші деталізації модусів у процесах з патернами рефлексії. Покажемо перехід до більш детального опису процесів рефлексії через виділення в модусі Ш простору $\{P; III\}$ *знаннєвих* компонентів (модусів). При цьому поняття *знання* ми трактуємо широко, так що воно охоплює, зокрема, і наочні уявлення. Виділимо наступні модуси.

$З_{II}$ – знання особи про психічні модуси інших осіб;

$З_{\Phi}$ – знання особи про інші феномени;

P – патерни рефлексії;

II – інші психічні модуси особи.

Тоді опис усіх теоретично можливих рефлексивних процесів, на будь-якому відрізку часу, прийме вигляд наступного відображення.

$$\{З_{П}; З_{Ф}; Р; П\} : \{З_{П}; З_{Ф}; Р; П\} \rightarrow \{З_{П1}; З_{Ф1}; Р1; П1\}$$

Докладніше розглянемо деякі можливі в цьому просторі процеси рефлексії.

Для цього розглянемо простір відображень із загальним записом

$$P : \{З_{П}; З_{Ф}; П\} \rightarrow \{З_{П1}; З_{Ф1}; П1\}$$

В цьому запису виокремимо 9 простих відображень – описів процесів з різними предметами рефлексії (Таблиця 9.).

Таблиця 9.

<i>Процес</i>	<i>Опис змісту процесу</i>
$P: З_{П} \rightarrow З_{П1}$	Рефлексія, при якій відбувається зміна знань особи про психічні модуси інших осіб. Наприклад, поширення уявлення про особистість деякої особи на особистості групи осіб.
$P: З_{П} \rightarrow З_{Ф1}$	Рефлексія, при якій відбувається зміна знань особи про непсихічні феномени зовнішнього світу за рахунок їх комбінації зі знаннями про психічні модуси інших осіб. Наприклад, рефлексія проявів суб'єктивності (окремих осіб, наукових шкіл, національних наукових традицій) у науковому пізнанні.
$P: З_{П} \rightarrow П1$	Рефлексія психологічного впливу інших осіб на психічні модуси рефлексуючої особи.
$P: З_{Ф} \rightarrow З_{П1}$	Рефлексія зміни знань про психічні модуси інших осіб під впливом непсихічних феноменів зовнішнього світу. Наприклад, рефлексія змін ціннісних соціальних уявлень у зв'язку з розвитком нових технологій.
$P: З_{Ф} \rightarrow З_{Ф1}$	Рефлексія зміни знань про феномени зовнішнього світу. Наприклад, рефлексія, у процесі навчання, поширення уявлень особи про властивості одного предмета на клас предметів.
$P: З_{Ф} \rightarrow П1$	Рефлексія впливу феноменів зовнішнього світу (наприклад, нових технологій) на психічні модуси рефлексуючої особи.

$P: \Pi \rightarrow \mathcal{Z}_{\Pi}I$	Рефлексія впливу психічних модусів рефлексуючої особи на її знання про психічні модуси інших осіб.
$P: \Pi \rightarrow \mathcal{Z}_{\Phi}I$	Рефлексія впливу психічних модусів рефлексуючої особи на її знання про зовнішній світ або його компоненти.
$P: \Pi \rightarrow \Pi I$	Рефлексія особою своїх психічних модусів.

Аналогічно можуть бути вибудовані інші гілки деталізації типів процесів з патернами рефлексії, наприклад, шляхом виділення складових модусу P ($P_1, P_2 \dots$) та ін.

Приклад: рефлексія авіадиспетчера

Проілюструємо застосування розглянутих вище понять на прикладі з роботи, виконаної в методології В. Лефевра. «На летовищі склалася критична ситуація, коли літак, з яким у повітрі трапилася аварія, просив дозволу на посадку. Згідно з інструкцією, диспетчер за таких обставин не мав права саджати літак. Однак диспетчер був дуже досвідченим, тому він міг би піти на порушення інструкції й спробувати посадити літак.» [34, с. 122-123]. Диспетчер повинен вибрати оптимальну дію: дати екіпажу дозвіл на посадку або не давати.

Хід процесу ухвалення рішення конкретною особою – диспетчером з наведеного прикладу – можна виявити тільки спеціальними дослідницькими процедурами. Теоретичною основою такого дослідження може бути, зокрема, ТМ-метод опису рефлексії. Приведемо опис можливої в цьому випадку послідовності процесів рефлексії, використовуючи введені вище позначення компонентів відображень, див. (10).

1. *Ретроспективна компонентна рефлексія.* Диспетчер аналізує свій професійний досвід – виділяє в ньому компоненти, пов'язані з поточною ситуацією: положення інструкцій, наслідки у подібних випадках для їх учасників і ін. Загальним для цієї групи процесів буде наступний запис.

$$P_{nP} : \Pi \rightarrow \{\Pi_1I; \Pi_2I; \Pi_3I \dots\}$$

2. *Інтроспективна інтегруюча рефлексія.* Диспетчер робить узагальнюючі висновки з особистого професійного й світового досвіду щодо існуючих для нього в цій ситуації раціональних альтернатив дій.

$$P_{il} : \{Ш_11; Ш_21; Ш_31 \dots\} \rightarrow \{Ш_12; Ш_22\}$$

3. *Перспективна компонентна рефлексія.* Формує уявлення про можливу оцінку своїх альтернативних дій з боку безпосереднього керівництва й наслідків для свого службового становища.

$$P_{nП} : \{Ш_12; Ш_22\} \rightarrow \{Ш_13; Ш_23; Ш_33 \dots\}$$

4. *Ретроспективна компонентна рефлексія.* Аналізує значущі події свого життя – виділяє в них емоційні реакції, пов'язані з моральною оцінкою його вчинків (свої й навколишніх, зокрема близьких людей).

$$P_{nP} : Ш \rightarrow \{Ш_14; Ш_24; Ш_34 \dots\}$$

5. *Перспективна групуюча рефлексія.* Прогнозує емоційні реакції, пов'язані з моральною оцінкою своїх дій по кожній з альтернатив (самооцінкою й оцінкою з боку значущих інших людей).

$$P_{гП} : \{Ш_12; Ш_22\} \rightarrow \{Ш_15; Ш_25; Ш_35 \dots\}$$

6. *Інтроспективна інтегруюча рефлексія.* Ухвалює рішення щодо своїх дій за цими обставинами.

$$P_{il} : \{Ш_14; Ш_24; Ш_34 \dots; Ш_15; Ш_25; Ш_35 \dots\} \rightarrow Ш_6$$

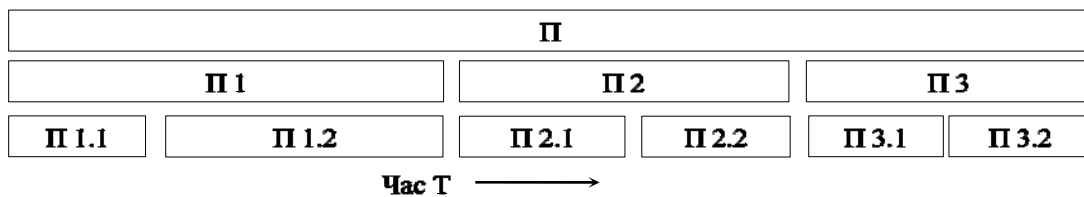
7. Диспетчер може узяти під сумнів вірність ухваленого рішення й зайти на нове коло рефлексії.

Звернімо увагу на те, що з множини процесів з патернами рефлексії, які протікають на кожному етапі, ми розглядали тільки процеси рефлексії – перший тип процесів із семи, можливих у просторі (9). За необхідності провести детальніший аналіз змін, що відбуваються в психіці диспетчера, треба вивчити інші процеси із тих, описом яких є інші відображення цього математичного простору. Зокрема, зміни можуть зазнавати як ціннісні орієнтації, мотиви, знання про світ, знання рефлексанта про себе і ін., так і патерни рефлексії.

Таким чином, із застосуванням ТМ-методу може бути проведений системний аналіз психологічних факторів, що детермінують те або інше рішення авіадиспетчера.

1.2.6. Структура процесів проектування

Згідно з методом, будемо розглядати результат проектування як структуру *проектів* (П), яку представимо *структурою порядку* множин. Представимо графічно один з можливих її варіантів, де є 3 рівня (Малюнок 8.).



Малюнок 8.

В алгебраїчному записі ця структура виглядає так:

$$П = \{П\ 1; П\ 2; П\ 3\}$$

$$П\ 1 = \{П\ 1.1; П\ 1.2\}$$

$$П\ 2 = \{П\ 2.1; П\ 2.2\}$$

$$П\ 3 = \{П\ 3.1; П\ 3.2\}$$

Вигляд запису *процесів*, передбачених у проекті (П), буде залежати від змісту й числа розглянутих модусів. Наведемо алгебраїчний опис запланованих процесів для модусів простору (4).

1-й рівень опису.

$$\{Пси; \Phi\} : \{Пси; \Phi\} \rightarrow \{Пси3; \Phi3\}$$

2-й рівень опису.

$$\{Пси; \Phi\} : \{Пси; \Phi\} \rightarrow \{Пси1; \Phi1\}$$

$$\{Пси1; \Phi1\} : \{Пси1; \Phi1\} \rightarrow \{Пси2; \Phi2\}$$

$$\{Пси2; \Phi2\} : \{Пси2; \Phi2\} \rightarrow \{Пси3; \Phi3\}$$

3-й рівень опису.

$$\{Пси; \Phi\} : \{Пси; \Phi\} \rightarrow \{Пси1.1; \Phi1.1\}$$

$$\begin{aligned}
&\{Psi1.1; \Phi1.1\} : \{Psi1.1; \Phi1.1\} \rightarrow \{Psi1.2; \Phi1.2\} \\
&\{Psi1.2; \Phi1.2\} : \{Psi1.2; \Phi1.2\} \rightarrow \{Psi2.1; \Phi2.1\} \\
&\{Psi2.1; \Phi2.1\} : \{Psi2.1; \Phi2.1\} \rightarrow \{Psi2.2; \Phi2.2\} \\
&\{Psi2.2; \Phi2.2\} : \{Psi2.2; \Phi2.2\} \rightarrow \{Psi3.1; \Phi3.1\} \\
&\{Psi3.1; \Phi3.1\} : \{Psi3.1; \Phi3.1\} \rightarrow \{Psi3.2; \Phi3.2\}
\end{aligned}$$

Таким чином кожен компонент структури проекту (Π) може бути представлений як простір математичних відображень, що описують процеси, передбачені в цьому компоненті.

1.2.7. Процеси реформування особистого проекту

Покажемо використання ТМ-методу для опису процесів самопроекування (див. [37]). Поняття «самопроекування» ми конкретизуємо, трактуючи його як реформування й функціонування *особистого проекту*. Ми говоримо тут саме про *реформування*, а не про формування особистого проекту, маючи на увазі те, що в якийсь формі він існує вже до початку розглянутого процесу.

Особистий проект ми розглядаємо як психічне надбання особи, яке характеризує її *здум себе* (останній можна ототожнити із продуктом тезаурусного самопроекування, згідно з [37]) і сукупність процесів, що реалізують цей задум («продукт нарративного самопроекування»). Задум себе, як ми його трактуємо, поєднує Я-Бажане (компонент ідентичності особи) і те здійснення смислу життя, який особа сподівається досягти завдяки реалізації Я-Бажаного. Можна вважати, що особистий проект у пропонованому трактуванні становить собою об'єднання *особистісного* й *життєвого* проектів (див. [7], [37]). Розглянутий у рамках нашого методу особистий проект (як і будь-який інший модус) може зазнавати змін (далі ми будемо використовувати також ужитий вище термін *реформування*, порівн. із трактуванням особистості як серії проектів в [35]).

Відповідно до описаної вище процедури визначимо компоненти математичного простору, у якому далі розглянемо описувані відображеннями

процеси реформування й функціонування особистого проекту. Зміни модусів, пов'язані із процесами в психіці, описуємо у формулі (детальніше див. 1.1.1).

$$\{\Phi; Пси\} : \{\Phi; Пси\} \rightarrow \{\Phi I; Пси I\}$$

Деталізуючи складові психічних компонентів процесу, виділимо модуси, що є компонентами модусів Φ и $Пси$.

$$Пси = \{ОП; I; P; Л\}$$

де

ОП – особистий проект на першому рівні опису;

I – актуальна ідентичність у складі: Я-Реальне, Я-Бажане, Я-Можливе, Я-Ідеальне;

P – освоєні особою патерни рефлексії;

Л – інші компоненти особистості; при використанні цього модусу в записі простих відображень треба уточнювати, про які саме компоненти особистості йде мова.

Феноменальні модуси розглянемо як такі, що *інтеріаризовані в психіку особи*.

$$\Phi = \{\Phi_{Пси}; \Phi_{П}; \Phi_{М}\}$$

$\Phi_{Пси}$ – психічні модуси *неагентів* даного процесу (тобто інших осіб) у матеріалізованому вираженні; до них можна віднести, зокрема, виражені в мовленні, міміці, діях інших осіб схвалення/несхвалення дій даної особи.

$\Phi_{К}$ – культурно задані патерни дій, відносин, емоційних проявів і ін.

$\Phi_{М}$ – матеріальні модуси життєдіяльності особи, включаючи результати виконання нею попереднього особистого проекту.

Загальний запис математичного простір відображень із обраними модусами:

$$\{ОП; P; I; Л; \Phi_{Пси}; \Phi_{М}; \Phi_{К}\}$$

Аналіз цього математичного простору проведемо трьома напрямками, отриманими виділенням підпросторів відображень.

1. Особистий проект як образ – внесок модусів в ОП (на прикладі модусу Φ_K).

2. Особистий проект як прообраз – внесок модусу ОП у зміни інших модусів (на прикладі модусу І).

3. Особистий проект як функція – регуляція змін інших модусів (на прикладі модусу Л як прообразу й образу).

Інакше кажучи, особистий проект у першому напрямку досліджень буде розглянутий як результат, обумовлений іншими модусами, а в другому й третьому напрямках – як фактор реформування інших модусів.

Із усіх можливих у даному просторі простих відображень тільки одне відноситься до всіх трьох напрямків аналізу:

$$ОП: ОП \rightarrow ОПІ$$

Цей запис відображення можна трактувати, наприклад, так: особистий проект задає, зокрема, зміну самого особистого проекту, у якому на наступному етапі виявляться конкретизованими ті або інші компоненти змісту. Наприклад, в особистому проекті, яким особа буде керуватися на наступному етапі професійної підготовки, стане конкретизований зміст наступної професійної діяльності.

Розглянемо три виділені підпростори.

Особистий проект як образ. Для опису особистого проекту як реформованого в результаті протікання низки процесів у психіці треба описати всі ці процеси. Запишемо в загальному вигляді ту царину простору можливих відображень, у яких образом є тільки особистий проект ОП.

$$\{P; I; L; \Phi_{Пси}; \Phi_M; \Phi_K\} : \{P; I; L; \Phi_{Пси}; \Phi_M; \Phi_K\} \rightarrow ОПІ$$

Образ кожного з $6^2 = 36$ врахованих у цьому записі простих відображень, теоретично, є компонентом реформованого на цьому відрізку часу особистого проекту ОП1. Останній буде являти собою об'єднання («суму») часткових особистих проектів, що є образами в різних простих відображеннях.

$$ОПІ = \{ОП_1І; ОП_2І; ОП_3І \dots ОП_{36}І\}$$

Не станемо виписувати всі 36 простих відображень, покажемо деякі. Першим можна записати відображення, у якому функцією буде модус рефлексії Р (перший у нашому переліку модусів функцій), прообразом – той самий модус Р (перший у переліку модусів прообразів), а образом – модус часткового особистого проекту, отриманий в описуваному процесі (на що вкаже підрядковий індекс 1). Тобто в алгебраїчному запису

$$P : P \rightarrow ОП_1І$$

Другим запишемо відображення, у якому функцією буде той самий модус рефлексії, а прообразом – модус ідентичності (другий у переліку прообразів). Образом, як і в попередньому записі, буде модус часткового особистого проекту, отриманий в описуваному процесі (з індексом 2).

$$P : І \rightarrow ОП_2І$$

У такому або в якому-небудь іншому порядку можна виписати всі прості відображення, у яких особистий проект є образом.

Щоб надмірно не ускладнювати виклад, з 36 простих відображень цього напрямку розглянемо тільки ті, у яких модус інтеріоризованих патернів культури Φ_K є чинником реформування особистого проекту (тобто *функцією* або *прообразом* у записі відображень). Для цього виділимо дві групи процесів. Першу групу складуть відображення, у яких Φ_K є функцією, другу – відображення, у яких Φ_K є прообразом.

Загальним записом для сімейства відображень, у яких образом є особистий проект ОП, а функціональним компонентом – інтеріоризовані феномени культури (її патерни), буде наступний:

$$\Phi_K : \{P; І; Л; \Phi_{Пси}; \Phi_M; \Phi_K\} \rightarrow ОПІ$$

Розглянемо можливу психологічну інтерпретацію одного з відображень цього сімейства $\Phi_K : P \rightarrow ОП_1І$. Усі або деякі патерни рефлексії будуть уведені в проект як підлягаючі вдосконалюванню. Регуляторами є культурні форми

вдосконалювання рефлексії – існуючі в науковій філософії або в позанаукових практиках, де показано, як удосконалити свої рефлексивні здатності.

Загальним записом сімейства відображень, у яких образом є особистий проект ОП, а прообразом – інтеріоризовані патерни культури, буде наступний

$$\{P; I; L; \Phi_{\text{Пси}}; \Phi_M; \Phi_K\} : \Phi_K \rightarrow ОП$$

Наведемо інтерпретацію процесу, описуваного відображенням

$$I : \Phi_K \rightarrow ОП$$

Описані в літературних текстах взірці високих моральних якостей людей, що жили в минулому, або сучасників використані особою у своєму оновленому особистому проекті. Ідентичність (наприклад, Я-Ідеальне) у цьому випадку є регулятором зміни особистого проекту.

Особистий проект як прообраз. Тепер розглянемо ту частину простору відображень процесів у психіці, яку ми виділили вище як напрямок 2 опису процесів самопроекткування. Цей простір будуть становити відображення, у яких особистий проект є прообразом

$$\{P; I; L; \Phi_{\text{Пси}}; \Phi_M; \Phi_K\} : ОП \rightarrow \{P1; I1; L1; \Phi_{\text{Пси}}1; \Phi_M1; \Phi_K1\}$$

За тим самим принципом, що й в аналізі відображень напрямку 1, з 36 можливих простих відображень проаналізуємо ті, у яких модус ідентичності І виконує ролі функції й образу, для чого розглянемо дві групи відображень.

Ця частина математичного простору, у якій ідентичність є функцією, становлять відображення з наступного узагальненого запису

$$I : ОП \rightarrow \{P1; I1; L1; \Phi_{\text{Пси}}1; \Phi_M1; \Phi_K1\}$$

Наведемо можливу інтерпретацію для простого відображення $I : ОП \rightarrow P1$. У модусі ідентичності особи (конкретніше, у Я-Реальному) є уявлення про недостатню рефлексію своїх учинків, і в особистому проекті (наприклад, у Я-Бажаному) уже передбачені дії для усунення цього недоліку. Ідентичність у цьому випадку керує процесом удосконалювання рефлексивних здатностей як міра їх змін – достатні вони є або недостатні.

Царина математичного простору модусів, у якій образом є ідентичність, в узагальненому записі, буде наступною

$$\{P; I; L; \Phi_{Psi}; \Phi_M; \Phi_K\} : OP \rightarrow II$$

Інтерпретуємо процес, описуваний відображенням $P : OP \rightarrow II$. Ідентичність зазнає змін за рахунок компонентів особистого проекту в її складі, наприклад у модусі «Я, що володіє особистим проектом». Патерни рефлексії регулюють зміни цього модусу, оновлюючи його відносини з іншими компонентами ідентичності: Я-Професіонал, Я-Мислитель, Я-Сім'янин і ін.

Особистий проект як функція. Усі або тільки деякі компоненти особистого проекту можуть бути факторами, у цьому випадку функціями, реформування інших модусів. Запишемо узагальнено множину відображень, у яких прообразом є тільки особистий проект OP .

$$OP : \{P; I; L; \Phi_{Psi}; \Phi_M; \Phi_K\} \rightarrow \{PI; II; LI; \Phi_{Psi}I; \Phi_MI; \Phi_KI\}$$

Проаналізуємо ті відображення, у яких модус L («інші компоненти особистості») виконує ролі прообразу й образу, для чого розглянемо дві підмножини відображень.

Частина простору відображень, у якій прообразами є інші, крім виділених в окремі модуси, компоненти особистості L , а функціями – компонента особистого проекту, узагальнено записуємо так:

$$OP : L \rightarrow \{PI; II; LI; \Phi_{Psi}I; \Phi_MI; \Phi_KI\}$$

Для інтерпретації виберемо відображення $OP : L \rightarrow LI$. Відповідно до особистого проекту, для досягнення особою високих спортивних результатів нею будуть реалізовані підвищені вимоги до самовиховання (наприклад, до вдосконалювання своїх вольових якостей).

Частина простору відображень, у якій прообразами є компоненти особистого проекту, а образами – інші, крім виділених в окремі модуси, компоненти особистості L , узагальнено записуємо так:

$$OP : \{P; I; L; \Phi_{Psi}; \Phi_M; \Phi_K\} \rightarrow LI$$

Наведемо приклад інтерпретації процесу, описуваного відображенням $OP : P \rightarrow LI$. У структуру смисложиттєвих орієнтацій, наприклад філософа, будуть уведені патерни рефлексії, які йому необхідно освоїти. Регулятором є особистий проект у тій його частині й тією мірою, у якій у ньому деталізовані ці зміни.

Етапи реформування й структурні типи особистих проектів. Процеси, пов'язані із самопроекткуванням, можуть бути розглянуті на послідовних етапах. Наведемо приклад такого опису, а потім розглянемо *структурні* типи особистих проектів.

Для узагальненого опису етапів і типів збільшимо модуси так, щоб множину $\{P; I; L\}$ розглядати як один модус, нижче саме його позначаємо символом L .

Аналогічно зробимо з модусами:

$$\{\Phi_{Psi}; \Phi_M; \Phi_K\} = \Phi \text{ (інтеріоризовані феномени)}$$

Компонент особистості, яким є особистий проект ОП, виділимо окремо.

Отримаємо математичний простір

$$\{OP; L; \Phi\} : \{OP; L; \Phi\} \rightarrow \{OP1; LI; \Phi1\}$$

З $3^3=27$ простих відображень цього простору розглянемо деякі, причому на двох послідовних етапах. Схематично запишемо дві послідовності відображень (тобто інші галузей процесів не враховуємо).

$$\Phi \rightarrow LI \rightarrow OP_{12}$$

$$L \rightarrow \Phi1 \rightarrow OP_{22}$$

Нехай предметом дослідження є зміна особистого проекту, що відбувся у два етапи після якоїсь біографічно значущої події, наприклад: письменник випустив книгу, яка увійшла в список бестселерів.

На першому етапі

$\Phi \rightarrow LI$. Уявлення особи про подію, що сталася, внесені в структуру особистості через зміни в модусах Я-Реальне і Я-Бажане.

$L \rightarrow \Phi 1$. У уявлення особи про пов'язані з подією феномени внесені зміни, пов'язані з оновленням Я-Реального (зокрема, з усвідомленням себе як приналежного до кола досить успішних письменників).

На другому етапі

$\Phi 1 \rightarrow ОП_1 2$. Оновлені уявлення широкого кола осіб про письменника внесені в його особистий проект у частині зміни Я-Бажаного з метою більшої відповідності або, навпаки, невідповідності своєму образу в очах публіки.

$Л1 \rightarrow ОП_2 2$. Внесені зміни, що стали тепер реалістичними, у матеріальні компоненти життєвого проекту у відповідності з новим Я-Бажаним.

У результаті процесів, описуваних двома розглянутими «галузями» відображень на двох етапах, отримано особистий проект $ОП2 = \{ОП_1 2; ОП_2 2\}$.

Реформування особистого проекту може відбуватися багаторазово, зокрема, у зв'язку з біографічно значимими подіями. Особистий проект можна описати як структуру порядку (тобто, спрощено, як структури множин і підмножин) і виділити в ній типи. Можливими типами особистого проекту (у тому числі прив'язані до тих чи інших вікових етапів) є структури, що різняться за ступенем деталізації структури порядку й кожного її компоненту.

Тип 1. Простим однорівневим можна вважати особистий проект, у якому задум себе представлений Я-Бажаним, – у ньому відтворені відомі особі професійні, рольові або інші соціально-психологічні зразки. Наприклад, особистий проект дошкільника може являти собою його бажання стати згодом таким, як хтось із близьких. Такий особистий проект ще не деталізований ні як особистісний, ні як життєвий, – він охоплює невизначений інтервал часу. Як структура порядку він являє собою множину компонентів, тобто є структурою з одним рівнем.

Тип 2. Особистий проект може бути складним однорівневим. У ньому можуть бути деталізовані особистісні й життєві складові, причому деякі їхні компоненти – з високим ступенем «реалістичності», у тому числі переживань. Однак, як і в простому однорівневому, у цьому проекті не виділені етапи його

здійснення (див. приклад складного однорівневого проекту нижче в літературному прикладі).

Тип 3. В особистому проекті із складнішою структурою (у багаторівневому проекті) можна виділити множину компонентів, пов'язаних з певним періодом часу для його здійснення, і підмножини, у компонентах яких деталізовані етапи здійснення особистого проекту в його особистісних і життєвих складових, визначені часові рамки кожного з етапів. Структура такого особистого проекту є дворівневою. Наприклад, у випускника школи розрахований на 10-річний строк особистий проект може на першому рівні включати в собі компоненти модусів Я-Бажане і Я-Можливе (стати успішним письменником). На другому рівні структури автором проекту можуть бути виділені послідовні етапи здійснення життєвих складових особистого проекту: вступити до університету; закінчити його з відзнакою (а також почати в цей період професійно займатися журналістикою); здобути постійну роботу зі спеціальності, сполучаючи її із творчістю; опублікувати свій перший збірник оповідань у престижному видавництві; написати й опублікувати комерційно успішний роман. Щодо цих етапів також можуть бути враховані й необхідні, за задумом автора проекту, особистісні складові, які стосуються, зокрема, вольових якостей, насамперед наполегливості й самодисципліни.

Тип 4. Особи з розвиненими інтелектуальними здібностями, вольовими якостями, стимульовані зовнішніми й внутрішніми факторами самовдосконалення й перетворення свого життя, можуть створювати трирівневі й складніші, багатоетапні особисті проекти, регулярно звіряти хід їх виконання із проектом, вносити до нього необхідні зміни.

Складність структури особистого проекту – число рівнів, число компонентів на кожному рівні, ступінь деталізації процесів, виділених як компоненти структури, – може бути розглянута як одна з характеристик даної особи.

Літературний приклад. Звернімося до фрагмента з роману В. Набокова «Дивися на арлекінів!», у якому головний герой згадує себе двадцятилітнім починаючим письменником.

«Тінь докору в моїх словах була більше, ніж тінню. Я дійсно вірив навіть тоді, тільки-но перетнувши другий десяток, що до середини століття стану прославленим, вільним письменником, що живе у вільній, шанованій усім світом Росії, на Англійській набережній Неви або в одному з моїх чудових сільських маєтків, і творить у віршах і в прозі на нескінченно податливій мові моїх предків, між якими нараховував я одну із двоюрідних бабусь Толстого й двох добрих приятелів Пушкіна. Передчуття слави било мені в голову сильніше за старі вина ностальгії. То був зворотний спогад, величезний дуб біля озера, настільки мальовничо відбитий ясними водами, що дзеркальні гілки його видаються причепуреними коріннями. Я відчував цю прийдешню славу в підошвах, у кінчиках пальців, у коріннях волосся, як відчуваєш тремтіння від грози, від умираючої краси глибокого голосу співака перед самим ударом грому, від рядка “Короля Ліра”. Чому ж сльози туманять мені окуляри, тільки-но я викликаю цю примару слави, що так спокушала і терзала мене тоді, п'ять десятиліть тому? Образ її залишався безневинний, образ її був непідробний, і відмінність його від того, чому належало збутися насправді, розриває мені серце, немов пекучий біль розставання.

Ані честолюбство, ані гординя не плямували уявлюваного майбутнього. Президент Російської Академії наближався до мене під звуки повільної музики, несучи подушку з лавровим вінком, – і з бурчанням відступав, тому що я погойдував сивуватою головою. Я бачив себе правлячим гранки роману, якому, зрозуміло, належало дати новий напрямок російському літературному стилю, – мій напрямок (але я не відчував ні самовдоволення, ні гордості, ні здивування), – і настільки густо засівали виправлення їх поля, у яких натхнення відшукує найсолодшу конюшину, – що доводилося все набирати заново. І до тої пори, коли, нарешті, виходила запізніла книга, я, що мирно зістарився, радів,

розважаючи декількох близьких і влєсливих друзів у повитою гілками альтанці моєї улюбленої садиби Марево (де я вперше “дивився на арлекінів”), з її алеєю фонтанів і мерехтливим видом на незайманий куточок волзьких степів. Цьому неодмінно було призначено статися.» [26].

Тут виділимо:

а) фрагмент, що описує задум себе: «... до середини століття стану прославленим, вільним письменником, що живе у вільній, шанованій усім світом Росії, на Англійській набережній Неви або в одному з моїх чудових сільських маєтків, і творить у віршах і в прозі на нескінченно податливій мові моїх предків ...»;

б) фрагмент, що описує сукупність процесів, що реалізують цей задум (див. там само), – другий абзац наведеної цитати. У використаній нами термінології це складний однорівневий проект (тип 2, див. вище).

У наведеній цитаті найцікавішим є опис переживань, пов'язаних із зіставленням раннього особистого проекту й реалій наступних етапів життя. Універсалізований опис таких переживань може скласти предмет подальших розробок.

Висновки

Удосконалення методології психологічних досліджень відбувається в різних напрямках. Ми зосередили увагу на розробці формалізованих описів і розглядаємо отримані результати як один з компонентів існуючого теоретичного ресурсу психології. Серед підходів до формалізованого опису феноменів, що вивчають у людинознавстві, ми виділили дві стратегії розробки таких описів та намітили третю, яка полягає в тому, щоб виходити з найбільш загальних математичних моделей і шукати можливості їх застосування у людинознавстві. Її перевагу ми вбачаємо в орієнтації на більш універсальні форми подання знань.

В рамках цієї стратегії ми розробляємо метод формалізованого опису культурних процесів, в тому числі тих, що вивчають в психології. При цьому

ми виходимо з визнання: а) необхідності взаємодії природничо-наукової і гуманітарної парадигм у психології (і в людинознавстві в цілому); б) значущості формалізованих уявлень як медіаторів вказаної взаємодії. Поняття «культура» ми трактуємо широко – як сукупність компонентів людського буття, що забезпечують функції соціальної пам'яті і соціально значущого творчості.

Згідно із запропонованим нами формалізованим описом культурних процесів, зміни, що відбуваються в культурі, представлені як відображення множин модусів культури. У складі відображення, що описує будь-який культурний процес, виділено предметні (прообраз, образ) і функціональні складові; відображення представлені записом виду Функції : Прообрази → Образи. У такому схематизмі розглянуто різні типи культурних процесів з психічними компонентами.

Використання формалізованих теоретичних моделей у психології залишається швидше винятком на тлі традиційно гуманітарних форм теоретизування. Причини того, на наш погляд, полягають частково в небажанні психологів заглиблюватись у незвичні для них принципи побудови наукового дискурсу. З іншого боку, ґрунтуючись на власному досвіді, ми можемо виділити типові сумніви психологів у доцільності використання формалізованих методів (зокрема, запропонованого нами) побудови і вдосконалення теоретичних моделей. Наприклад, до недоліків усіх методів формалізації відносять явне спрощення реальних процесів. Ми, однак, звертаємо увагу на те, що цей недолік поєднується з безсумнівною перевагою, що полягає в більшій чіткості опису. Не менш важливим нам видається і те, що вдосконалення (в принципі безмежне) методів формалізації – це шлях до все більш повного подолання зазначеного недоліку. Є питання і конкретно до нашого методу формалізованого опису. Зокрема: чому в ньому не передбачено виявлення закономірностей, на основі яких зазвичай будують формалізовані описи? У цьому зв'язку нагадаємо, що можливі різні стратегії формалізованих

описів, і ми використовуємо не другу, про що йдеться в питанні, а третю стратегію. На питання, що дає наш підхід для формування гіпотез, ми відповідаємо: в рамках підходу можна системно представити безліч теоретично можливих гіпотез, що стосуються предмета дослідження. Це знижує ймовірність того, що в поле уваги дослідника не потраплять найбільш плідні гіпотези.

Література

1. Балл Г.А. Психология в рაციогуманистической перспективе / Г.А. Балл. Киев: Основа, 2006. 402 с.
2. Балл Г.А. Рაციогуманизм как форма современного гуманизма и его значение для методологии познания человека / Г.А. Балл // Мир психологии. 2013. № 3. С. 208–223.
3. Балл Г.А. Система понятий для описания объектов приложения интеллекта / Г.А. Балл // Кибернетика. 1979. № 2. С. 109–113.
4. Балл Г.О., Медінцев В.О. Особистість як індивідуальний модус культури і як інтегративна якість особи / Г.О. Балл, В.О. Медінцев // Горизонти освіти. Севастополь, 2011. № 3. С. 7–14.
5. Брюшинкин В.Н. Системная модель аргументации / В.Н. Брюшинкин // Труды международного семинара “Антропология с современной точки зрения” и VIII Кантовских чтений. Калининград, 1999. С. 137–156.
6. Бурбаки Н. Очерки по истории математики / Н. Бурбаки. М.: ИИЛ, 1963. 292 с.
7. Зарецька О.О. Дискурсивні практики самопроекування дорослих: методологічні зауваження до постановки проблеми / О.О. Зарецька // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2014, Том. II, Психологічна герменевтика, Вип. 8. С. 41–52.
8. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк // Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1988. С. 99–131.

9. Кричевец А.Н. О категориях, экзистенциалах и психологическом понимании / А.Н. Кричевец // Методология и история психологии. 2009. Вып. 3. С. 24–39.
10. Культуротвірна функція психологічної науки: Монографія / за ред. Г.О. Балла. К.-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 264 с.
11. Ладенко И.С. Становление и развитие идей генетической логики / И.С. Ладенко // Вопросы методологии, 1991, N 3.- С.7–12.
12. Лазурский А.Ф. Классификация личностей: Изд. 3-е, перераб. / А.Ф. Лазурский / Под ред. М. Я. Басова и В. Н. Мясищева. Л.: Госиздат, 1924. 290 с.
13. Леонтьев Д.А. Новые ориентиры понимания личности в психологии: от необходимого к возможному / Д.А. Леонтьев // Вопр. психологии. 2011. № 1. С. 3–27.
14. Леонтьев Д.А. Психология смысла: Природа, строение и динамика смысловой реальности: 3-е изд., доп. / Д.А. Леонтьев. М.: Смысл, 2007. 511 с.
15. Леонтьев Д.А. Рефлексия как предпосылка самодетерминации / Д.А. Леонтьев // Психология человека в современном мире. Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. Том 2. С. 40–49.
16. Лепский В.Е. Рефлексивно-активные среды инновационного развития / В.Е. Лепский. М.: Изд-во «Когито-Центр», 2010. 255 с.
17. Лефевр В.А. Формула человека: Контуры фундаментальной психологии / В.А. Лефевр / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1991. 108 с.
18. Мединцев В.А. Диалогическое моделирование психологических взаимодействий // Вопросы психологии. 2005. №5. С. 50–57.
19. Мединцев В.А. Матрица культурного пространства лица / В.А. Мединцев // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту

- психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. Том II. Психологічна герменевтика. Випуск 7. С. 58–78.
20. Мединцев В.А. Модель культурного пространства лица / В.А. Мединцев. Горизонты образования. 2010. № 2 . С. 75–83.
 21. Мединцев В.А. Реконструкция интракультуры лица по биографическому нарративу: основные положения / В.А. Мединцев // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І.Франка, 2014. Том. II. Психологічна герменевтика. Вип. 8. С. 53–72.
 22. Медінцев В.О. Категорія «культура» у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вивчення особистості / В. Медінцев // Соціальна психологія. 2008. № 5. С. 23-38.
 23. Межуев В.М. Идея культуры: Очерки по философии культуры / В.М. Межуев. М.: Прогресс-Традиция, 2006. 408 с.
 24. Месарович М., Такахара Я. Общая теория систем: математические основы / М. Месарович, Я. Такахара / Под ред. С.В. Емельянова. М.: Мир, 1978. 312 с.
 25. Миронов А.М. Теория процессов / А.М. Миронов. URL: <http://goo.gl/O5zKRz>.
 26. Набоков В.В. Смотри на арлекинов! / В.В. Набоков; пер. С. Ильин 1999. Ч. 1, Гл. 5. URL: <http://goo.gl/8wwQAr>.
 27. Петренко В.Ф., Супрун А.П. Взаимосвязь квантовой физики и психологии сознания / В.Ф. Петренко, А.П. Супрун // Психологический журнал. 2014. том 35. № 6. С. 69–86.
 28. Разлогов К.Э. Глобальная или массовая? / К.Э. Разлогов // Обществ. науки и современность. 2003. № 2. С. 143–156.
 29. Рубинштейн М.М. Социализм и индивидуализм. (Идея личности как основа мировоззрения) / М.М. Рубинштейн. М., 1909. 124 с.

30. Рыжов Б.Н. Системные основания психологии / Б.Н. Рыжов // Системная психология и социология. 2010. Том 1. №1 С. 5–42.
31. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л. Рубинштейн. М.: Изд-во АН СССР, 1958. 146 с.
32. Савченко Т.Н., Головина Г.М. Роль математической психологии в гуманитарном знании / Т.Н. Савченко, Г.М. Головина // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2014. Т. 11. № 3. С. 8–22.
33. Семенов И.Н. Методологические проблемы этимологии и типологии рефлексии в психологии и смежных науках / И.Н. Семенов // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2013. Т. 10. № 2. С. 24–45.
34. Таран Т.А., Шемаев В.М. Математическое моделирование рефлексивного управления / Т.А. Таран, В.М. Шемаев // Системні дослідження та інформаційні технології. 2005. № 3. С. 114–131.
35. Тульчинский Г.Л. Личность как автопроект и бренд: некоторые следствия / Г.Л. Тульчинский // Философские науки. 2009. № 9. С. 30–50.
36. Флиер А.Я. Принадлежит ли культура только человеку? / А.Я. Флиер // Обществ. науки и современность. 2006. № 3. С. 155–161.
37. Чепелева Н.В. Самопроектирование как фактор развития личности / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2014, Том. II, Психологічна герменевтика, Вип. 8. С. 4–15.
38. Шаров А.С. Онтология психологических механизмов рефлексии // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета» / А.С. Шаров. Выпуск 2006. Режим доступа: <http://goo.gl/obBKZD>.
39. Юревич А.В. Парадигмы в психологии / А.В. Юревич // Парадигмы в психологии: науковедческий анализ / Отв. ред. А.Л. Журавлёв и др. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. С. 13–33.

40. Яглом И.М. Математические структуры и математическое моделирование / И.М. Яглом. М.: Сов. радио, 1980. 144 с.
41. Ballonoff P.A. A Mathematical Theory of Culture / P.A. Ballonoff. Österreichische Studiengesellschaft für Kybernetik, 1987. 119 p.
42. Cosmos and Culture: Cultural Evolution in a Cosmic Context / Steven J. Dick and Mark Lupisella, editors. NASA SP-2009-4802. URL: <http://goo.gl/kwoz8G>.
43. Ezhkova I. Challenges of Cultural Theory: The Theory of Cognitive States / I. Ezhkova // Proc. of the Sixteenth European Meeting on Cybernetics and systems Research, 2002. - P. 432–437.
44. Gabora L., Aerts D. Distilling the essence of an evolutionary process and implications for a formal description of culture / L. Gabora, D. Aerts // In (W. Kistler, Ed.) Proceedings of Center for Human Evolution Workshop #4: Cultural Evolution, May 2000, Foundation for the Future, Seattle WA URL: <http://goo.gl/rmDf4p>.
45. Skyttner L. General Systems Theory: Problems, Perspective, Practice / L. Skyttner. Singapore: World Scientific Publishing, 2006. 536 p.

46.

Частина 2.

СИСТЕМНЕ ОПРАЦЮВАННЯ АКТУАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

2.1. Концепція власного життя як предмет системного аналізу

Актуальність дослідження зумовлена важливістю вивчення проблеми самосвідомості особи як суб'єкта життя. Уявлення людини про себе, своє життя, світ значною мірою визначають її вчинки, розуміння нею свого призначення, проектування майбутнього, здійснення свого життєвого шляху. Вивчення сприйняття та осмислення людиною власного життя, його темпоральних та ціннісно-сміслових вимірів, дозволяє виявити значущість минулого, сьогодення і майбутнього в житті людини, розкрити причини її спрямованості в майбутнє, або навпаки, руйнівної байдужості до нього.

Життєвий шлях (ЖШ) і уявлення особи про нього досліджуються з різних психологічних позицій (психоаналітичної, культурно-історичної, діяльнісної, суб'єктної, екзистенційної та ін.), зокрема, в контексті вивчення автобіографічної пам'яті, ставлення до різних модусів часу, життєвої перспективи, творення «історій життя» та чинників їх відмінностей (К.А. Абульханова, Б.Г. Ананьєв, Р.А. Ахмеров, Л. І. Анциферова, А.Г. Асмолов, А.В. Брушлинский, Т.Н. Березіна, Ш. Бюлер, Л.І. Вассерман, М.Р. Гінзбург, Є.І. Головаха, П. Жане, В.В. Знаков, К.В. Карпінський, А.А. Кронік, В.І. Ковальов, Р.Кастенбаум, Т. Коттл, Л.Ю. Кубліцкене, К. Левін, Д.А. Леонт'єв, Н.А. Логінова, В. С. Мухіна, Ж. Нюттен, Г. Олпорт, С. Л. Рубінштейн, Л. В. Сохань, Г. Томе, М.М. Толстих, Г. Томе та ін.). Вивчаються фактори, що впливають на уявлення про власне життя осіб різних соціальних, етнічних, статево-вікових груп (Р.А. Ахмеров, В.М. Бизова, О. М. Герасименко, К.В. Костенко, Е.В.

Куліш, В.Р. Манукян Р.А. В.В. Нуркова, Л.В. Сохань, Н.Д. Султанова, М.М. Толстих, І.П. Шкуратова та ін.). Належність людини до певної культури впливає на її спосіб життя, світогляд, ставлення до часу. Водночас особистість як суб'єкт життя виступає в ролі організатора власного життєвого шляху (К. А. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л. С. Виготський).

Серед численних феноменів, що входять в коло міждисциплінарного вивчення проблеми життєвого шляху, значний інтерес становлять психобіографічні утворення, особливі психічні явища, за допомогою яких регулюється життєвий шлях. Їх визначення, пояснення механізмів функціонування та генези є важливим науковим завданням, зокрема, поглиблює теоретичну основу попередження психобіографічних криз.

Мета статті – охарактеризувати комплексне психобіографічне явище, означене нами як «концепція власного життя».

Про потребу різнобічного осмислення зазначеного психобіографічного феномену свідчить вживання сучасними психологами поняття «концепція життя» [11, 20, 21]. С.Б. Кузікова відзначає, що «Я-концепція», «концепція життя» – змістові складові самосвідомості і розглядає їх в контексті саморозвитку [11]. Н.В. Чепелева торкається проблеми формування «концепції життя», акцентуючи її смисловий аспект (створення концепції власного життя здійснюється на основі побудови смислових класів подій) [20]. М.Й. Шарипова ототожнює концепцію життя (яка відображає динаміку зовнішнього світу, а також зміни, що відбуваються у внутрішньому світі особистості) із суб'єктивною картиною життєвого шляху [21].

Справді, за своїм змістом «концепція власного життя» (КВЖ) найбільш близька «суб'єктивній картині життєвого шляху». У самосвідомості людини в процесі її життєвого шляху формується особлива образно-логічна конструкція, яку Б.Г. Ананьєв вперше (1968) визначив як суб'єктивну картину життєвого шляху. Суб'єктивна картина життєвого шляху (СКЖП) є формою самосвідомості, розгорнутої в часі, в якій висвітлено історію розвитку

особистості в єдиній системі відліку біологічного, історичного, психологічного часу [2].

В психології склалось вузьке й широке розуміння СКЖШ. У першому випадку СКЖШ розглядається як психічний образ, в якому відображено соціально зумовлені просторово-часові характеристики життєвого шляху (минулого, теперішнього та майбутнього, його етапи, події та їх зв'язки) [10].

Існує також більш широке та поглиблене розуміння СКЖШ (С.Л. Рубінштейн та ін.), якому, на нашу думку, метафора «суб'єктивна картина» (або образ ЖШ) відповідає лише частково. Зокрема, С.Л. Рубінштейн вважав, що суб'єктивне бачення життєвого шляху («індивідуальна історія», «історія життя») є надбанням самопізнання та біографічної рефлексії особи, фундаментом, на якому будується «я» людини та її здатність самостійно керувати своїм життям; містить «життєвий задум», який виношує і реалізує суб'єкт життя, відображає не тільки реалії та просторово-часові характеристики індивідуального життя, але також і внутрішню теорію його детермінації, «конденсує» життєвий досвід, який у спресованій формі сприяє формуванню життєвої мудрості, що дозволяє людині адекватно усвідомити сенс свого життя, знайти способи і засоби для його реалізації [16, 17].

На думку Р.А. Ахмерова, СКЖШ не тільки відображає просторово-часові характеристики ЖШ, а також є системою евідемонічних настановлень, виконує функції мотиваційної регуляції життєвого шляху особи, узгодженого з життям значущих для неї інших людей. СКЖШ можна розглядати з різних боків: як характеристику самосвідомості; як мотиваційний образ – сценарій життя, життєву програму; з позиції виявлення в ній суб'єктних характеристик (особистості як суб'єкта життя) тощо [4].

Охарактеризоване таким чином багатогранне явище не охоплюється повністю метафорою «СКЖП», йому більш пасує поняття концепції власного життя (життя, долі, життєвого шляху). Виходячи зі сказаного, ми пропонуємо

застосування поняття «концепція власного життя» для позначення психобіографічного явища, яке складають:

- численні образи власного життя та ЖШ в різних модальностях (образи гідного життя, належного, бажаного, фактичного, тощо) та темпоральних означеннях, образи-спогади, образи-фантазії щодо майбутнього, проекти, образи поточної ситуації, образи життєвих «викликів», «вікон можливостей»,
- ідеї, гіпотези щодо власного майбутнього, «життєвий задум» в цілому,
- смислові утворення різного рівня – ситуативні смисли та смисли-концепти, результати рефлексії та осмислення пройденого життєвого шляху, інсайти щодо життя в цілому, міркування щодо власної долі, покликання, призначення,
- міркування та власні теорії детермінації життєвих подій,
- оцінки образів значущих подій, картини життя, як безпосередні емоційні, так і раціонально обґрунтовані,
- пов'язані із зазначеними образами, смислами, оцінками стратегіальні настановлення суб'єкта, чинники життєвих виборів, рішень тощо.

Така КВЖ відносилась би до СКЖШ подібно до того, як «Я-концепція» відноситься до «Я-образу». Існують дві трактовки вказаного відношення: 1) «Я-концепція» та «Я-образ» – тотожні поняття, 2) «Я-образ» входить в «Я-концепцію» як її когнітивна складова. Аналогічно, КВЖ можна розглядати 1) як тотожну СКЖШ (в її більш широкому та поглибленому трактуванні) або 2) як більш широке та різнобічне психобіографічне явище, когнітивною складовою якої є СКЖШ (у вужчому значенні).

КВЖ – комплексне психобіографічне утворення, динамічне сполучення (функціональний орган, за Л.С. Виготським) життєздійснювальних настановлень, уявлень особи про своє життя, про його детермінацію, про стратегії здійснення та регуляції ЖШ, про себе як суб'єкта життя. Всі ці уявлення існують в усвідомленій та неусвідомлюваній формі, в поєднанні з їх

емоційно забарвленою оцінкою, смыслом та життєво-стратегіальними настановленнями. КВЖ містить різною мірою структуровані, узагальнені, осмислені уявлення про основні події життя, спроектовані на майбутнє образи бажаного або небажаного розвитку подій, відображення поточного моменту, ця концепція відіграє провідну регулятивну роль в здійсненні суб'єктом життєвих виборів, регуляції та формуванні ЖШ.

Згідно з системним підходом предмет наукового вивчення конструється дослідником в такий спосіб, щоб найкраще виокремити й описати досліджувану реальність (наприклад, певний виокремлений об'єкт). Дослідник відображає в структурі вибудовуваної ним моделі свої уявлення про найсуттєвіше у цьому об'єкті. Водночас відносна простота моделей дає змогу застосувати до їх дослідження логічні процедури, зокрема послідовне здійснення взаємопов'язаних аналітичних процедур (субстратний аналіз, атрибутивний, функційний, структурний, генетичний) [5; 12; 18]. КВЖ можна змодельовати як систему, спрямовану на осмислення суб'єктом свого життя, проектування та здійснення життєвого шляху, а також як підсистему в системі самосвідомості, що функціонує в тісному зв'язку з іншими підсистемами (зокрема, Я-концепцією, концепцією свого світу, зовнішнього, внутрішнього). КВЖ формується під впливом, з одного боку, зовнішнього світу через посередництво когнітивної сфери, з іншого – під впливом глибинних чинників через *стрижень самототожності*. Стрижень самототожності можна розглядати як ядерну структуру самосвідомості в цілому, що тісно взаємодіє з усіма її складовими (вище названими підсистемами) та поєднує їх.

Як система КВЖ характеризується здатністю до самоорганізації, змін, розвитку, ієрархічністю, цілеспрямованістю, гнучкістю, адаптивністю, відносною сталістю-стійкістю, структурно-функціональною узгодженістю, відкритістю. Зміст зазначених характеристик може бути обґрунтованим (розкритим) в процесі вище названих аналітичних процедур, що передбачає опрацювання таких питань: які компоненти складають досліджуваний об'єкт; в

чому полягають особливі властивості, функції та дисфункції об'єкту; як компоненти поєднані в одне ціле; якими є механізми внутрішньої організації. Всі ці питання взаємопов'язані: вивчення структури вимагає вивчення компонентів та функцій, а останні змінюються, що вимагає генетичного аналізу.

2.1.1. Субстратний аналіз

Головне завдання такого аналізу – визначення, з яких компонентів побудована КВЖ. Мова йде про цілісний об'єкт, якості якого не зводяться до властивостей окремих його складових, водночас дослідити систему – означає виявити її взаємопов'язані аспекти, елементи, з яких конструюються більш складні компоненти. Потрібно здійснити декомпозицію системи, тобто виокремити в ній підсистеми всіх рівнів, які можливо проаналізувати. Завданням декомпозиції є відносне спрощення системи, якщо вона є надто складною для розгляду [12]. КВЖ містить значну кількість елементів; це, зокрема, різною мірою структуровані, узагальнені, осмислені та стійкі уявлення про основні події життя та їх детермінацію, про поточну життєву ситуацію, концепцію пройденого життєвого шляху; образи бажаного/небажаного розвитку подій, спроектовані на майбутнє мрії, страхи, задуми, смисли (концепцію майбутнього життя), а також емоційне ставлення до зазначених явищ, або їхніх версій, їх оцінку, розуміння їх сенсу та настановлення щодо їх реалізації. КВЖ слід розглядати одночасно як єдине ціле та як поєднання окремих, хоча й тісно взаємопов'язаних складових системи. КВЖ, окрім усвідомлених компонентів, містить неусвідомлювані складові на рівні соматички, неконтрольованих емоцій, самопочуття, усвідомлення яких вимагає відповідної мотивації, рефлексивних технік, часом допомоги психолога. В процесі декомпозиції слід орієнтуватись саме на суттєві для функціонування та розвитку системи складові, а головна функція КВЖ – забезпечити достатню повноту та інтегрованість уявлень про своє життя в часовому вимірі, на основі

чого компетентно розв'язувати поточні проблеми формування та регуляції свого життя.

Аспекти КВЖ. КВЖ як система уявлень, оцінок, смислів, настановлень людини щодо свого життя та здійснення ЖШ є поліаспектним явищем, яке повсякчас змінюючись, зберігає певну сталість та самототожність. Можна виокремити когнітивний, емоційно-оцінний, смисловий, потенційно-поведінковий аспекти КВЖ.

Когнітивний аспект складається з уявлень особи про своє життя, долю, ЖШ. Критерієм його розвитку є диференційованість, складність, усвідомленість та узгодженість зазначених уявлень. Ґрунтуючись на дослідженнях когнітивних структур самосвідомості [25], можна припустити, що люди на основі досвіду формують узагальнені схеми свого життя, різні контекстуальні його схеми-версії, а також версії його періодів і подій. Згадані схеми впорядковують і скеровують процес опрацювання інформації. Від узагальнених схем залежить, чи буде людина звертати увагу на певну інформацію, як вона буде її структурувати і наскільки легко буде запам'ятовувати. В особи може бути багато контекстуальних версій свого життя, кожна з яких акцентує свій набір подій. Деякі події або їх трактування в різних версіях життя будуть збігатись між собою, а інші будуть розрізнятися.

Те, як людина розглядає власне життя, частково є відображенням думок значущих інших. Відтак, когнітивний аспект КВЖ містить також соціально-перцептивну складову, тобто відрефлексовані особою уявлення інших людей про її життя, життєвий шлях, оцінки важливих подій іншими, а також їх суперечності, узгодженість або неузгодженість з власними уявленнями людини. Уявлення особи про своє життя, як правило, здаються їй переконливими, незалежно від того, чи ґрунтуються вони на об'єктивному знанні чи суб'єктивній думці, чи є вони відносно реалістичними чи помилковими.

Характеристики, що ми вживаємо, згадуючи якусь подію, можуть бути лише частково пов'язані із загальним баченням життя. Згідно з М. Конвеем,

автобіографічні спогади містять інформацію на трьох різних рівнях конкретності: періоди життя, узагальнені події, знання, пов'язані з конкретними подіями (event-specific knowledge) [26]. Як елементи узагальненої схеми (або узагальненого образу-уявлення) окремі версії життя індивіда відображають, з одного боку, певні (можливо, повторювані) тенденції в подіях життя, а з іншого боку – вибірковість сприйняття інформації, пов'язану з оцінкою свого життя.

Емоційно-оцінний аспект містить загальну оцінку свого життя. Зокрема, сприйняття його як вдалого/невдалого, щасливого/нещасливого, сповненого смислом або абсурдного, насиченого/бідного цікавими подіями та переживаннями, нецікавого, цілеспрямованого чи безцільного, успішного чи неуспішного тощо та часткові оцінки (періодів, подій). Уявлення індивіда про події свого життя ніколи не існують безвідносно до емоційно забарвленої їх оцінки. Бачення конкретних подій може викликати різні емоції, пов'язані з їхнім прийняттям або осудом. Оцінка життя не є постійною, вона змінюється в залежності від обставин. Джерелами формування оцінки подій є не лише ставлення самої людини до події чи життя в цілому, а також часто – їх оцінки іншими людьми, їхні судження та ставлення. Можна вирізнити: а) загальну недиференційовану оцінку свого життя і себе як його суб'єкта; б) часткову оцінку, стосовну різних подієво-часових періодів життя. Ще однією підставою для виокремлення оцінок є їхня відносна адекватність реальності. Оцінки можуть бути відносно реалістичними або нереалістичними, завищеними чи заниженими. Це стосується також оцінок подій та себе як суб'єкта життя, автора події. Якщо оцінка свого життя позитивна, а себе як суб'єкта життя – висока (проте враховує реалії), то вона сприяє життєвій впевненості людини, формуючи стійкість до критики. Хто має значні життєві досягнення, той не обов'язково високо оцінює своє життя та себе як його суб'єкта, оскільки уявлення людини про належне або бажане життя можуть суттєво відрізнятись від фактичних.

Є кілька чинників, істотних для формування загальної оцінки свого життя: різниця між реальним та ідеальним – належним або бажаним життям; інтеріоризація соціальних реакцій на свої рішення, вчинки, події та оцінки свого життя значущими іншими; рівень успішності у співвідношенні із індивідуальними життєвими домаганнями; а також успіх певної справи в контексті самореалізації та смислу життя через здійснення служіння, покликання, справи життя.

Позитивна оцінка життя відображає позитивне ставлення до нього в цілому, повагу до себе як автора низки життєвих подій, відчуття цінності власного життя. Оцінка особою свого життя, своїх можливостей формувати його є важливим регулятором поведінки, від неї залежать життєво важливі рішення (вибори), стратегіальні преференції, переважна орієнтація на досягнення успіхів або на уникання невдач. З часом оцінки життєвих подій, власних вчинків як суб'єкта життя, загалом свого життя та міри власного авторства в його подіях сприяють виникненню життєвих домагань. Чинниками останніх є позитивні автобіографічні спогади, досвід переживання успіху, подолання труднощів та невдач, чи досвід життєвої безпорадності. Життєві домагання людини зумовлюють характер її рішень, її активність і певною мірою продуктивність її життя. Оцінка подій життя та власних вчинків виступає необхідною внутрішньою умовою регуляції життєвої активності людини. За допомогою включення оцінки результатів своєї життєвої активності до структури мотивації цієї активності, особа здійснює безперервне співвідношення своїх можливостей, внутрішніх психологічних ресурсів з метою та смислом життя.

Смисловий аспект тісно пов'язаний як з когнітивним, так і з емоційно-оцінним; містить провідні смисли життя, зокрема спроектовані на майбутнє, сенс актуальної ситуації, смисл пройденого життєвого шляху, сенси окремих подій життєвого шляху, актуальних рішень та проектів на майбутнє. Смисловий аспект залежить від контексту життєвих обставин і від когнітивного змісту

картини життєвого шляху. Осмислення людиною різних вимірів життя впливає на емоційне ставлення до нього, на бачення конкретних подій в зв'язку зі зміною їх смислу для людини. Джерелом смислових переживань, уявлень, осмислених знань індивіда про своє життя є його буттєві потреби, духовні пошуки, ціннісна рефлексія. Важливе значення мають рівень оволодіння культурними ресурсами, вплив соціокультурного оточення, у якому ціннісно-смислові знання нормативно фіксуються, зокрема, в мовних значеннях. Чинниками мінливих смислових уявлень індивіда можуть бути також реакції різних людей на події його життя, на його життєво важливі рішення та вчинки.

Потенційно-поведінковий аспект формується під впливом уявлень про власне життя та ЖШ, їх оцінок і смислів. Виявляється в настановленнях щодо поведінки, вчинків, у прийнятті життєво важливих рішень, самовизначенні, у здійсненні того чи іншого життєвого вибору, – зумовлених баченням свого життя, його оцінкою та осмисленням. Завдяки суб'єктивній вибірковості у ставленні людини до свого життя вона здатна коригувати свої дії відповідно до вимог зовнішніх обставин, своїх фізичних і духовно-психічних можливостей. Звичайно люди не завжди поведуться у відповідності зі своїми переконаннями та концепціями, зокрема щодо свого життя. Нерідко пряме виявлення переконань, безпосереднє здійснення рішень та життєвого вибору на рівні поведінки модифікується відповідно до соціальної ситуації та обставин, стримується внаслідок сором'язливості, боязкості або нерішучості людини.

Окреслені аспекти в КВЖ є настільки поєднаними та переплетеними, що, незважаючи на їх значущість, ми не вважаємо доцільним репрезентувати їх як певні окремішності. Водночас перевага того чи іншого аспекту може виступати одним з критеріїв для виокремлення компонентів КВЖ як підсистем, значущих у функціонуванні системи. Інші важливі характеристики – просторові (більш внутрішнє розташування або більш зовнішнє, ближче до поверхні). Прикладом можуть бути ендо- та екзокомплекси особистості, охарактеризовані О.Ф. Лазурським. Будемо брати до уваги і критерій активності (здійснює вплив,

агент, чинник) / пасивності (є об'єктом впливу). В структурі об'єкта звичайно є сталі центральні та периферичні змінні, тобто змінність/сталість теж може бути критерієм виокремлення складових. Ще одним критерієм є переважна часова віднесеність когнітивного змісту (темпоральність). Отже для виокремлення складових маємо п'ять критеріїв:

- активності (здійснює вплив, агент, чинник) / пасивності (є об'єктом впливу),
- домінування тих чи інших психічних процесів,
- просторових характеристик (внутрішній/ зовнішній, центральний/ периферичний),
- сталості/ змінності,
- темпоральності (переважна часова віднесеність до минулого, майбутнього чи поточного моменту).

Ендо- та екзокомплекс КЖШ. В КВЖ можна виокремити переважно сталий ендокомплекс та переважно змінну складову – екзокомплекс.

Призначення сталих складових полягає у збереженні самототожності суб'єкта життя, забезпеченні визначеності власного життя та свого ЖШ як певної послідовності життєвих подій. Роль змінних складових полягає у збагаченні, уточненні і, за необхідності, ревізії відносно стійкої системи впорядкованих знань і уявлень людини про своє життя.

Ендокомплекс тісно взаємодіє із стрижнем самототожності суб'єкта – носієм (провідником) базових інтенцій та провідних смислів, сприяє проясненню його початково неусвідомлюваного змісту в мріях, проектах, творчих осяяннях суб'єкта; *стрижень самототожності* впливає на формування досвідних автобіографічних структур, проектування майбутнього, визначення актуальних цілей.

Ендокомплекс складається з двох компонентів, які ми позначили як досвідний (емоційно-досвідний, біографічно-рефлексійний, «історичний») та проектувальний (імажинативно-творчий, життєпроектувальний,

«футурологічний»). Перший щодо другого є переважно суб'єктом ендовзаємодії (взаємодія в межах ендокомплекса), а другий – об'єктом.

Екзокомплекс КВЖ складається з двох компонентів, які ми позначили як чутливий (чутливо-пізнавальний) та рішеннєвий (регулятивний, стратегіальний). Перший є переважно об'єктом взаємодії із зовнішнім світом (екзовзаємодії), а другий – суб'єктом.

Охарактеризуємо виокремлені комплекси та компоненти за критеріями активності, домінування тих чи інших психічних процесів та темпоральності.

Ендо- та екзокомпоненти тісно взаємодіють між собою, тому кожен з них водночас є і суб'єктом і об'єктом:

- чутливий компонент – об'єкт екзовзаємодії, суб'єкт мезовзаємодії (мезовзаємодія – взаємодія між екзо- та ендокомплексами),
- досвідний компонент – об'єкт мезовзаємодії, суб'єкт ендовзаємодії,
- проектувальний компонент – об'єкт ендовзаємодії, суб'єкт мезовзаємодії,
- рішеннєвий компонент – об'єкт мезовзаємодії, суб'єкт екзовзаємодії.

Як ендокомплекс, так і екзокомплекс є поліаспектними (стосовно вище охарактеризованих аспектів). Водночас слід зазначити, що когнітивний і потенційно-поведінковий аспекти більш виражені в екзокомплексі, а емоційно-оцінний та смисловий – в ендокомплексі. Щодо домінування психічних процесів за компонентами: чутливий компонент – переважає сприймання, опрацювання поточної інформації, мислення; досвідний компонент – емоційно насичена пам'ять, автобіографічні реконструкції, емоційні, оцінні, смислоутворювальні процеси; проектувальний компонент – уява, смислоутворювальні, оцінні, емоційно-смислові процеси; рішеннєвий компонент – здійснення вибору, мисленнєві, вольові, оцінні процеси, прийняття рішення.

Якщо звернутись до принципів, виокремлених З. Фройдом та Ф.Ю. Василюком, то функціонування ендокомплексу більш пов'язане з принципами

бажання (задоволення) та цінності, а екзокомплексу – з принципами реальності та волі.

Стосовно темпоральності компонентів (переважної часової віднесеності до минулого, майбутнього чи поточного моменту): чутливий компонент – найближче минуле і поточний момент; досвідний компонент – минуле; проектувальний компонент – майбутнє; рішеннєвий компонент – поточний момент і найближче майбутнє.

За сталістю: найбільш стабільний – досвідний компонент, після нього – проектувальний, переважно змінні, мінливі – чутливий, рішеннєвий.

Ендокомплекс, що поєднує два компоненти – досвідний та проектувальний, здійснює інтроекцію нової інформації з метою збагачення пізнання та осмислення життя, водночас узгодження нових вражень з попереднім досвідом та проектами на майбутнє, підтримку балансу в системі шляхом внутрішньої адаптації нової інформації за типом асиміляції, якщо можливо, або за типом акомодатії через певне переформатування самого ендокомплексу (зокрема, через трансформацію актуалізованих незадоволених та відстрочених інтенцій у проекти на майбутнє).

Досвідний ендокомпонент спрямований на інтроекцію та, за можливості, асиміляцію нової інформації щодо ходу життя з метою збагачення, розширення, поглиблення наявного досвіду суб'єкта (переживання, пізнання та осмислення життя, а також себе як його суб'єкта), попри можливу дестабілізацію системи КВЖ (наприклад, раптово усвідомлюється предмет раніше майже неусвідомлюваної потреби, осягається смисл події, виринають болісні спогади, активізуються начебто забуті страхи, пробуджуються пристрасні прагнення, переслідують хворобливі фантазії, пригнічує усвідомлення неможливості здійснення мрії, збурюються незадоволені бажання), до якої може призводити нова інформація у випадках, коли її неможливо безболісно асимілювати та використати для поточного функціонування системи. Слід відзначити, що стан помірного хаосу не руйнує систему, а спонукає її до змін.

Проектувальний ендокомпонент спрямований на відновлення балансу в (тією чи іншою мірою) дестабілізованій системі через трансформацію незадоволених та відстрочених інтенцій у фантастичні (фантазми) або реалістичні проекти, через суттєве або несуттєве переформатування життєвих задумів (формування нових проектів, уточнення, корекцію, трансформацію вже наявних задумів, намірів, руйнування та ліквідацію проектів, усвідомлених як безперспективні або безглузді, тощо).

Екзокомплекс спрямований на взаємодію зі світом, зокрема, відображення поточної ситуації ЖШ та опрацювання відповіді на її виклики, отже, екзокомплекс поєднує два компоненти – чутливо-пізнавальний (забезпечує «входи» системи) та рішеннєвий (забезпечує «виходи»).

Чутливий (чутливо-пізнавальний) екзокомпонент спрямований на взаємодію із світом, відкритий зовнішнім чинникам («губка», тобто здатний вбирати в себе світ), який лише умовно можна вважати пасивним об'єктом впливу, забезпечує сприйнятливість і пізнавальну активність КВЖ у її взаємодії із світом, спрямований на сприйняття нових вражень, зокрема, відображення поточного моменту ЖШ, творення версій актуальної ситуації, усвідомлення її викликів. Характеризується вибірково-фільтрувальною відкритістю новим враженням, що, проникаючи до ендокомплексу, сприяють усвідомленню предмета потреби, зародженню мрій, пробудженню пристрастних прагнень, формуванню нових проектів, а також збагаченню, розвитку, корекції або ліквідації вже наявних проектів, усвідомленню можливостей щодо реалізації омріяних життєвих проектів, загроз наявним досягненням, перешкод на шляху до бажаного тощо.

Рішеннєвий (регулятивний) компонент спрямований на взаємодію із світом, зокрема, опрацювання відповіді на виклики поточної ситуації (прийняття рішення, опрацювання стратегії його виконання, контроль реалізації рішення тощо) здійснення вибору в контексті «регуляції руху», здійснення життєвого шляху та реалізації життєвих проектів, віднайдення на основі тісної

взаємодії із ендокомплексом (досвідним та проектувальним компонентами) ефективної стратегії їх реалізації. Формується під дією інших складових, виявляється в здатності відповідати на життєві виклики, здійснювати вибір, визначати цілі, співвідносити свої можливості, координувати свою поведінку в системі взаємин з оточенням. Зовнішньо спрямований, забезпечує активну позицію у взаємодії із світом (здійснення впливу на світ, реалізація інтенції до зовнішніх перетворень, відповідних внутрішнім). Передбачає складний інструментарій та особливу діяльність здійснення вибору, прийняття життєво важливого рішення. Процес та результат руху внутрішнього у зовнішнє у психології позначається поняттями «проекція», «екстерналізація», «екстеріоризація», ці поняття частково відображають функціонування рішеннєвого компоненту КВЖ. Передує та супроводжує розгортання життєвої активності людини, її самовипробування, самоствердження, самореалізацію, сприяє емоційній насиченості життя, переживанням радості успіху, подолання, перемоги, або прикрасі поразки, невдачі.

Відрізняючись змістовно один від одного, акцентуючи різні грані життєздійснення, в своїй інтегрованій поліаспектній єдності компоненти забезпечують ефективність КВЖ. Ознаки інтеграції компонентів КВЖ: відкритість КВЖ новому, гнучкість, врахування реалій, адаптивні (або постадаптивні) версії подій, життєвого шляху в цілому, творчий характер, просоціальність та конструктивність проектування, спрямованість проектів на самореалізацію суб'єкта як його усвідомлене покликання, служіння та осягнутий смисл життя, обґрунтовані ефективні рішення та поведінкові стратегії.

2.1.2. Атрибутивний аналіз

Субстратний аналіз тісно пов'язаний із атрибутивним, головне завдання якого — визначення атрибутів (властивостей) об'єкта. Зокрема, в аналізі об'єктів розрізняють просторові (широта, рівень, глибина виявлення

досліджуваного феномену) та енергетичні атрибути (властиві об'єкту загальні та специфічні імпульси та потенціали, їх сила, стійкість, постійність або мінливість).

Для опису КВЖ можна застосувати метафори з галузі техніки, точних наук, хоча не варто ними обмежуватись. Можна сказати, що КВЖ характеризується своєрідними сферою (простором) та інструментами виявлення, силою специфічного імпульсу (до свідомого осмисленого здійснення ЖШ) та наявністю специфічного (регулятивного, інтелектуального, імажинативного, творчого, авторського) потенціалу, певною оцінкою свого потенціалу та рівнем домагань.

Чутливо-пізнавальний компонент, в якому поєднуються свідомі і значною мірою позасвідомі форми психічної діяльності, тісно пов'язаний з потребою (імпульсом) нових вражень, цікавістю, допитливістю, ситуативними та надситуативними пізнавальними прагненнями, зокрема буттєвого сприймання, а рішеннєвий компонент тісніше пов'язаний із стратегіально-тактичними, операційними можливостями та їх свідомим нарощуванням (тобто потенціалом).

Різкі коливання, значний дисбаланс, падіння імпульсу та/або потенціалу, а також неадекватність рівня життєвих домагань зумовлюють дисфункцію КВЖ.

Взаємозалежність між КВЖ та навколишнім середовищем виявляється у формуванні та прояві її властивостей у взаємодії із обставинами життєвого світу і збереженні при цьому за допомогою сталої частини ендокомплекса власної якісної визначеності як суб'єкта життя, автора подій-вчинків, свого життя як певної послідовності подій. КВЖ не є простою сукупністю складових. Суттєві зв'язки між екзо- та ендокомпонентами, їх аспектами, що визначають інтегративні властивості КВЖ, переважають над зв'язками цих компонентів із тими, які не входять до зазначеного утворення. Це вирізняє КВЖ як цілісність, особливістю якої є неадитивність. Остання виявляється в тому, що характеристики КВЖ загалом (а саме: внутрішнє бачення людиною свого

життя, інформаційна основа її життєвих рішень, проектувальна потуга та ін.) не зводяться до властивостей компонентів системи. КВЖ слід розглядати одночасно як єдине ціле та як поєднання окремих, хоча і тісно взаємопов'язаних складових системи. Кожен компонент КВЖ характеризується різними параметрами, функціями. Однак не компоненти утворюють КВЖ, а навпаки – при її аналізі виявляються компоненти та аспекти системи. Незважаючи на зумовленість властивостей КВЖ окремими характеристиками її компонентів та аспектів, КВЖ не можна прирівнювати до суми властивостей і функцій її складових, оскільки сукупне функціонування тісно пов'язаних компонентів системи сприяє появі її якісно нової цілеспрямованості та особливого призначення.

Для КВЖ, яка здійснює індивідуально-своєрідне відображення, трактування, осмислення власного життя, проектування та регуляцію ЖШ, характерні такі властивості:

- відкритість світу, взаємодія з ним (пізнавальна активність, адекватність інформаційних фільтрів, прийняття життєвих викликів і концентрація усіх психічних сил, ресурсів для гідної відповіді на виклик);
- цілеспрямованість, існування мети, призначення (організація суб'єктом свого життя в його часових і смислових вимірах);
- складність, диференційованість, багатовимірність, структурованість, протяжність часової перспективи;
- рівновага – здатність системи до збалансованості та збереження відносної рівноваги, незважаючи на вплив навколишнього середовища (реалізується через інтелектуальні дії асиміляції та акомодатії);
- самоорганізація – здатність до відновлення, переформатування або зміни своєї структури або функціонування з метою ліквідування наслідків впливу на систему умов навколишнього середовища;

- реалістичність (відносна об'єктивність суб'єктивного образу ЖШ);
- осмисленість (віднайдення смислу різних подій та етапів свого життя, задоволеність життям, прагнення формувати події-вчинки як сповнені смыслом, як моменти здійснення унікального сенсу свого життя, наявність цілей та планів),
- транспективність (динамічність думки в часових вимірах свого життя, здатність згадувати і мріяти, створювати проекти, перевтілюватись в себе минулого і майбутнього, мисленнєво виходити за межі сьогодення, ситуації і повертатись – концентруватись на розв'язанні проблем актуального моменту);
- просоціальність (домінування буттєвих та гуманістичних цінностей, конструктивність та просоціальна спрямованість проектів);
- індивідуалізованість (нестандартність оригінальність проектів, прагнення суб'єктної життєактивності, авторського творення подій свого ЖШ);
- постадаптивність функціонування (неконформність, сміливість рішень, готовність до ризику, здатність відмовитися від усталених стереотипів);
- ефективність (озброєність, інструментальна спорядженість, володіння та задіяння широкого діапазону стратегій та тактик розв'язання проблем, почуття контрольованості життя);
- циклічність коливань рівня енергії в системі та її відновлюваність (зміна періодів інтенсивного функціонування періодами виснаження та відновлення), а також циклічність змін відкритості зовнішнім впливам та переважної внутрішньої зосередженості);
- сталість – те, що залишається в КВЖ сталим (реалізується завдяки функціонуванню стрижня та стійкої частини ендокомплекса), виявляється в надійності, постійності.

Зазначені властивості можуть виявлятися різною мірою, від чого залежить рівень та тип функціонування системи.

2.1.3. Функціональний аналіз

Головне завдання такого аналізу – визначення, в чому полягають функції та дисфункції досліджуваного феномену.

Функціями системи звичайно виступають: перетворення її входів у виходи (у процесі якого сприймається нова інформація, зміст системи змінюється); збереження її будови, цілісності, організованості задля продовження існування; необхідність безперервного контролю за досягненням мети системи і за потреби її коригування; діяльність (шлях, засіб досягнення мети), яка здійснюється в межах системи з метою виконання свого призначення [12].

Цілеспрямованість КВЖ як системи полягає в існуванні мети, призначення її діяльності (та розвитку), а саме регуляції здійснення людиною її життєвого шляху, руху людини її життєвим шляхом (рефлексії подій, переживань, вчинків та пройденого життєвого шляху загалом, формуванні смислу, проектів і цілей життя, регуляції, інтелектуальному забезпеченні подолання труднощів, використання можливостей здійснення життєвих проектів). Власні цілі компонентів КВЖ повинні бути узгоджені одна з одною (тобто взаємопов'язані та взаємозалежні), а також із глобальними цілями системи. При цьому кожна ціль має свою будову та ієрархію. Гнучкість передбачає здатність системи змінювати в певних межах своє функціонування заради досягнення мети.

КВЖ функціонує в певному середовищі (соціальному оточенні та природно-предметному довкіллі), тобто в тому, що перебуває зовні, поза нею. Таке середовище є комплексом мінливих обставин, умов, які, у свою чергу, спричиняють зміни КВЖ, а також обставин, умов, котрі самі модифікуються від впливу цієї концепції (КВЖ). Зовнішнє середовище постає як життєвий світ людини і знаходить своє відображення в її КВЖ. Ландшафти життєвого світу, що постійно змінюються в часі, містять природні, соціальні, економічні,

політичні, культурні та інші складові, які мають вплив на КВЖ, а також деякою мірою залежать від неї (залежно від сфери активності суб'єкта життя).

КВЖ як система не є ізольованою, оскільки вона постійно взаємодіє із середовищем, є об'єктом його впливу (входи системи) і сама впливає на нього, здійснюючи свою мету (виходи).

В теорії системного аналізу під входами до системи розуміють ситуацію, що існує, тобто сукупність обставин на момент початку вирішування проблеми, а під виходами – бажану ситуацію, умови, котрі мають бути після рішення проблемної ситуації, тобто збалансована збагачена КВЖ та стан відносної рівноваги з навколишньою дійсністю, докільля за рахунок адаптації до нього системи або змін зовнішніх обставин, тобто пристосування докільля до системи.

Вхід системи «КВЖ» – це вплив середовища, виникнення суперечностей, проблемних ситуацій, які є викликом для суб'єкта життя. Виклики ми трактуємо в широкому сенсі – не лише як труднощі, загрози, несприятливі для реалізації омріяного проекту обставини, а і як шанси, відкриття «вікон можливостей», тощо, які також проблематизують суб'єкта життя.

Виклики можуть бути переважно таких типів:

- фатальні обставини – руйнують сутнісну цінність людини, руйнують її надії і мрії; фатальні обставини не можна змінити, їх треба пережити, перетерпіти, вистояти, віднайти нові смисли життя;
- несприятливі обставини – загрози, труднощі, перешкоди – несуть загрозу життєвим цінностям, значущим проектам, мріям людини, гальмують її самореалізацію, проте можуть бути подолані за умови мобілізації наявних ресурсів, вибору реалістичної і ефективної стратегії розв'язання проблеми;
- сприятливі обставини – відкривають нові можливості, фасилітують реалізацію омріяного проекту; вимагають від суб'єкта негайної мобілізації інтелектуальних ресурсів, віднайдення оптимальної в нових

умовах стратегії використання посталих можливостей, інакше шанс може бути втрачено;

- фортунні обставини – настільки полегшують і прискорюють здійснення проектів та мрій, що створюють їх кризу – необхідність віднайдення нових спрямованих в майбутнє смислів та творення нових надихаючих проектів.

Вихід системи – це результат діяльності КВЖ (осягнення смислів, творення проектів, формування ефективних стратегій сприяння здійсненню бажаних подій тощо) для відновлення балансу всередині системи та досягнення відносної узгодженості із навколишнім середовищем. Система активно функціонує в часовому проміжку між наявним станом та бажаним або належним і розвивається за умови взаємодії її компонентів, аспектів між собою та з навколишнім світом. Взаємодія, обмін інформацією між компонентами КВЖ сприяє створенню нових знань, що виникають у системі й не можуть бути отримані самостійно в кожному компоненті окремо.

Торкаючись питання контролювання суб'єктом реалізації життєвих рішень та планів, доречно зазначити, що його результативність буде залежати від різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх умов належать вимоги соціального оточення, сприятливість або несприятливість обставин, до внутрішніх умов – 1) ступінь усвідомлення особи відповідності здійснюваних планів своїм потребам, цінностям, смислам, а також вимогам оточення; 2) наявність надихаючих взірців; 3) наявність мотиву достатньої сили, який забезпечує цілеспрямованість та наполегливість суб'єкта в здійсненні певного рішення, плану.

Одним із важливих питань є питання автономності в процесі здійснення і регуляції ЖШ. Можливі три стадії: 1) імпульсивність життєвої активності, залежність від дефіцієнтних чинників, недостатність довільності; 2) конвенційність життєвої активності – залежність від соціальних стереотипів, домінантних моделей, орієнтованість на зовнішні норми і думку оточуючих; 3)

автономність життєвої активності – орієнтація на внутрішню автономну систему смислів і цінностей. Внаслідок суб'єктивної значущості власного життя всі емоції й оцінки, пов'язані з відображенням різних моментів життя, є дуже сильними і стійкими, а також можуть вмикати механізми психологічного захисту, що призводить до викривлення відображення реальних подій та образу власної поведінки в поточній ситуації.

Якщо взаємодія із зовнішнім часо-просторовим світом здійснюється екзокомплексом, то через стрижень самототожності¹ ендокомплексом здійснюється зв'язок із глибинними та вершинними сферами особистості, із позачасовим світом архетипів та світом безсмертних ідей. Завдяки зрілій сформованій КВЖ, людина здатна досягнути своє покликання та реалізовувати його в процесі життєвого шляху, здійснюючи відповідальний вибір із врахуванням обставин, проте не підпорядковуючись зовнішній реальності як абсолюту. Залишаючись вірною провідним внутрішнім чинникам, людина постійно осмислює хід подій, відкриває нові можливості життєздійснення, ставить нові завдання, виявляє гнучкість та винахідливість щодо реалізації своїх задумів.

Повноцінне функціонування КВЖ передбачає узгоджене функціонування усіх її складових, що виявляється в таких характеристиках:

- відкритість КВЖ новому, гнучкість,
- пізнавально-творчий характер взаємодії КВЖ зі світом,
- врахування реалій життєвого світу,
- об'єктивно-буттєві версії подій, життєвого шляху в цілому,
- позитивність, просоціальність, біофільність
- спрямованість на самореалізацію як усвідомлене покликання, служіння та досягнутий смисл життя,

¹ Вкорінений в родовій пам'яті стрижень самототожності, що забезпечує відчуття власної тяглості, неповторності, ми розглядаємо як центральну (ядерну) складову самосвідомості в цілому, включно з її іншими підсистемами. Стрижень самототожності, який можна назвати інтенційно-смісловим, має глибинний і вершинний аспекти: глибиною він занурений в колективному неусвідомлюваному, а вершиною – у сфері творчих злетів та осяянь «вищого Я», зокрема, в сфері «Я-як-суб'єкта-сміслотворення».

- конструктивні життєві проекти,
- ефективні рішення та стратегії реалізації.

КВЖ формується під зовнішніми впливами, яких зазнає індивід. На початковому етапі практично будь-які події, соціальні контакти здійснюють на неї вплив. Проте її пластичність небезмежна, КВЖ має узгоджуватись зі своїми внутрішніми глибинними джерелами. Поступово КВЖ сама стає активним началом, здійснює низку важливих функцій:

- забезпечує збагачення, оновлення уявлень про своє життя,
- зберігає пам'ять про минуле життя, про успіхи і невдачі, про стратегії життєздійснення,
- творить образи бажаного майбутнього,
- визначає інтерпретацію подій, спогадів та безпосередніх вражень (служить фільтром, що визначає характер сприйняття людиною події; проходячи крізь цей фільтр подія осмислюється, отримує значення, відповідне до уявлень про своє життя),
- сприяє досягненню внутрішньої узгодженості уявлень про своє життя,
- сприяє осягненню власного покликання, проясненню життєвого задуму та мети,
- є важливим чинником життєвих очікувань та домагань, фантазій щодо майбутнього, проектів, планів,
- здійснює контроль реалізації планів, рішень
- забезпечує відносну узгодженість власних уявлень про життя та його події з версіями соціального оточення, а також з реаліями довкілля.

Повноцінне функціонування КВЖ виступає суб'єктивним чинником продуктивного життєвого шляху, уможливорює творче самоздійснення людини, її здатність до значущого внеску в ту чи іншу галузь людської діяльності.

Задоволеність життям залежить як від досягнень, так і від життєвих домагань людини (задоволеність життям=досягнення/домагання). Стандарти, за якими людина оцінює свою життєву успішність, зазвичай формуються

несвідомо, мають силу інерції, і тому їх реорганізація для кращого функціонування з урахуванням обставин життєвого шляху часто виявляється справою нелегкою; стандарти та орієнтири щодо рівня життєвих домагань, закладені у дитинстві, часто підтримують самі себе впродовж усього життя людини. Ця обставина зумовлює складність забезпечення умов зростання у людини почуття задоволеності життям, так само як і впливу на рівень її життєвих домагань.

Зовнішні труднощі, перешкоди, або ж навпаки – «вікна можливостей», різноманітні сприятливі та несприятливі обставини також спричинюють вплив на якість життєвої активності та творчість людини як суб'єкта життя, проте насамперед – внутрішні особистісно-творчі суперечності. Це можуть бути суперечності між буттєвими прагненнями людини та її вітальністю; між прагненням творчої самореалізації та соціальними іпостасями людини – громадянина, сім'янина та ін. Це також суперечності та складність вибору між різними шляхами розвитку, самореалізації, вибір між різними творчими можливостями внаслідок обмеженості часу життя.

Звичайно, внутрішні конфлікти значною мірою залежать від стосунків особи і соціального оточення, громади, суспільства, влади. Соціум, в якому живе людина, її найближче оточення може ставитись до неї по-різному: з любов'ю, зацікавлено, доброзичливо, байдуже, вороже, деспотично, споживацьки, з ненавистю тощо. В глобально несприятливих соціальних умовах людина може обирати протистояння, слухняність, внутрішню (або, якщо можливо, зовнішню) еміграцію, сховок, втечу. Проте обставини не завжди такі жорсткі, переважно людина знаходить для себе відносно комфортну нішу та коло спілкування.

КВЖ сприяє досягненню внутрішньої узгодженості уявлень про своє життя, в розмаїтті його подій, в усіх часових вимірах, узгодженості спогадів, планів і мрій. Істотним чинником внутрішньої узгодженості і те, що індивід думає про своє життя. Якщо новий життєвий досвід, отриманий індивідом,

узгоджується з наявними уявленнями про своє життя, він легко входить всередину екзокомплексу КВЖ. Якщо ж новий досвід не вписується в існуючі уявлення, суперечить вже наявній КВЖ, то спрацьовують фільтри, не допускаючи чужорідне тіло всередину цього збалансованого організму. У разі, коли відмінність нового досвіду від наявних уявлень індивіда про своє життя є частковою, він може допускатись до структури КВЖ та поступово асимілюватись нею. Проте можлива також взаємодія за типом акомодатії. Тоді бачення власного життя різко змінюється.

Напруга нерозв'язаних внутрішніх суперечностей, неможливість конструктивного вибору, непідсилені труднощі та зовнішній тиск можуть призводити до порушень функціонування КВЖ, втрати нею достатнього рівня імпульса і/або потенціала, зниження рівня функціонування. Зокрема, можливі такі порушення функціонування КВЖ:

- регрес (зниження рівня функціонування) усіх складових одночасно, що призводить до збіднення та баналізації як змістовних так і формальних аспектів суб'єктної регуляції ЖШ людини;
- порушення функціонування стрижня самототожності є руйнівним для самосвідомості в цілому і зокрема для КВЖ – гальмує формування усіх її складових, виявляється в їхній надмірній мінливості, в руйнуванні (або неможливості формування) визначеності свого життя як певної послідовності подій, визначеності власного ЖШ, а також порушенні самототожності людини як суб'єкта життя;
- зниження рівня або порушення функціонування чутливого компонента, що виявляється в недостатній відкритості, ригідності системи, призводить до викривлення версій життєвого світу, нереалістичного відображення окремих подій, або життя та ЖШ загалом, в збідненні, аморфності образу актуальної ситуації та картини життя в цілому, а також – до нездатності адекватного прийняття життєвих викликів;

- зниження рівня функціонування проектувального компоненту виявляється в порушенні здатності мріяти та проектувати майбутні події, відсутності оригінальних проектів, «знекриленості», підпорядкуванні стереотипам, аморфності форми або просто нездатності сформувати образ бажаного, бідності уяви, недостатності уявлювання подій майбутнього ЖШ;
- зниження рівня функціонування або недостатній розвиток рішеннєвого компоненту виявляється в нездатності відповідати на життєві виклики, що призводить до підпорядкування обставинам, дефіциту налаштованості на розв'язання проблем, недостатньому освоєнню реалізаційних стратегій, їх аморфності або просто нездатності сформувати реалістичну послідовність дій для досягнення чогось бажаного в майбутньому; можливі також дисфункції, пов'язані з неадекватним рівнем життєвих домагань, незрілістю вольового аспекту, нездатністю долати труднощі, «тримати удар», вибудовувати стратегію досягнення мети;
- порушення функціонування досвідного компоненту переважно пов'язане з неопрацьованістю негативного травматичного автобіографічного досвіду, тобто накопиченням негативного досвіду та недостатністю позитивного; можна виокремити кілька форм: а) недостатність досвіду досягнень (успіхів, подолання труднощів, почуття власної компетентності, визнання успіхів значущими людьми тощо) та перевага пасивно-негативних переживань (пригніченості, заляканості, приниження), призводить до дефіциту впевненості в можливостях розв'язання життєвих проблем, до відсутності сміливих неординарних проектів, недостатності самоствердження, намаганні бути непомітним, уникати невдач за рахунок неадекватного пониження життєвих домагань; б) недостатність емоційно-позитивного досвіду єднання з близькими

людьми (почуття довіри, досвід прийняття, турботи, позитивного ставлення значущих людей тощо) та перевага активно-негативних переживань (злості, роздратування, заздрості, ревнощів, агресивного ресентіменту тощо), призводить до дефіциту просоціальної спрямованості, до егоцентричних та соціально деструктивних тенденцій в життєвому проектуванні; в) зниження рівня функціонування досвідної складової, яке виявляється в сплюсненні (втраті глибини) переживань, відсутності справді оригінальних індивідуалізованих життєвих задумів, збідненні та поверховості змістовно-сміслових аспектів проектування майбутнього;

Крім окреслених порушень функціонування КВЖ, можливі певні типи «акцентуацій» функціонування КВЖ внаслідок гіпертрофії одного з компонентів за рахунок недорозвитку інших:

- гіпертрофія чутливого компоненту КВЖ на тлі дефіцитарності інших складових: надмірна відкритість мінливим впливам світу, недостатність адекватних інформаційних фільтрів; неможливість асимілювати потік вражень призводить до дефіциту внутрішньої стабільності, збалансованості; відзначається слабкість, «безхребетність», загальна мінливість КВЖ;
- гіпертрофія проектувального компоненту КВЖ на тлі дефіцитарності інших складових: відірвана від реальності мрійливість, прожектерство;
- гіпертрофія рішеннєвого компоненту КВЖ на тлі дефіцитарності інших складових: рішучі відповіді на неіснуючі виклики, неконструктивна, а іноді руйнівна ефективність, компетентне розв'язання внутрішньо необґрунтованих, не вартих зусиль життєво несуттєвих проблем, вперте втілення таких самих «зайвих», позбавлених сенсу рішень;

- гіпертрофія досвідного компоненту КВЖ на тлі дефіцитарності інших складових: вияви елементів глибини і мудрості на тлі пасивності, дефіциту «імпульсу», адже все – «марнота марнот».

2.1.4. Структурний аналіз

Структура системи – одна з основних категорій системного аналізу, котра відображає організацію та взаємозв'язки між елементами системи. Головне завдання структурного аналізу – визначення, як компоненти поєднані в одне ціле, що зумовлює тісний зв'язок структурного аналізу із субстратним. Водночас структура є достатньо рухливим утворенням, вона реалізується в постійному функціонуванні об'єкта, і тому не може вивчатись в ізоляції від функцій. Структура – це впорядкованість тісно взаємопов'язаної множини компонентів з метою виконання певних функцій, котрі є первинними щодо структури і визначають її. Відтак, структурні відносини важливі не самі по собі, а тільки в тому, як вони визначають спосіб досягнення мети системи та характеризують стійкість системи, виявляючи її структурну сталість [12]. У процесі дослідження системи виявляється закономірна картина стійких зв'язків та взаємодії її компонентів. Слід визначити саме ті зв'язки між компонентами, які забезпечують цілісність, існування і розвиток системи, та врахувати всі внутрішні зв'язки й чинники, що впливають на функціонування системи. Ускладнює проблему встановлення взаємозв'язків в межах системи ієрархічність її будови. Ієрархія елементів та їх взаємодій передбачає принцип субординації, тому постає проблема керування системою як формою реалізації цього взаємозв'язку. Структура тісно пов'язана з функціями системи, отже, досліджувати структуру необхідно після визначення функцій [18].

Структура – спосіб динамічної внутрішньої організації об'єкта, спосіб зв'язку його елементів в певну цілісність. Для позначення цього способу зв'язку може використовуватись термін «внутрішні механізми».

В психології поняття «структура» застосовується, як і в інших науках в різних контекстах: щодо психіки взагалі (З. Фройд, К.-Г. Юнг), сприймання (М. Вертгаймер), пам'яті (К. Кофка), інтелекту (М.О. Холодна), мотивації (Х. Хекхаузен), особистості (С.Л. Рубінштейн) та ін. М.О. Холодна визначає структуру як відносно стійку єдність деякої множини взаємопов'язаних елементів, яка характеризує цілісність об'єкта, забезпечує збереження його основних властивостей за різних внутрішніх та зовнішніх змін [19].

Аналіз КВЖ потрібно здійснювати разом із вивченням навколишнього середовища, умов функціонування, входів і виходів. Всі її характеристики слушно вивчати не як константні, а як динамічні. КВЖ взаємодіє із середовищем через:

- призначення системи, тобто регуляцію активності суб'єкта в життєвому світі, формування людиною її життєвого шляху (рефлексії подій, переживань, вчинків та пройденого життєвого шляху загалом, формуванні смислу, проєктів і цілей життя, регуляції, інтелектуальному забезпеченні подолання труднощів, використання можливостей здійснення життєвих проєктів);
- структурно-функціональну узгодженість, тобто узгодженість взаємодії компонентів системи між собою та з навколишнім світом;
- оцінку свого життя та окремих подій на основі наявних в системі уявлень про них.

Згідно з субстратним аналізом, КВЖ має два екзокомпоненти і два ендокомпоненти, спосіб зв'язку та взаємодію яких можна спробувати охарактеризувати за допомогою роботи механізмів асиміляції, інтроекції, проєкції та акомодатії, орієнтуючись на широке трактування цих термінів.

Поняття «асиміляція» означає перетворення чужорідного об'єкта, що потрапив в систему ззовні, на елемент системи (перетравлювання його системою).

Поняття «акомодація» означає перетворення, зміну системи під впливом чужорідного чинника, що потрапив в систему ззовні.

Поняття «інтроекція» означає втягування зовнішнього об'єкта всередину, в суб'єктивне коло інтересів, переживання частини реальності як суб'єктивно значущої.

Поняття «проекція» означає вкладання суб'єктивного смислу в об'єкт, приписування своїх бажань, настановлень, переживань явищам зовнішньої реальності.

Частина дослідників (К.-Г. Юнг, П. Хайман) вважають, що проекція та інтроекція не є виключно примітивними, властивими незрілій психіці механізмами, вони змінюються в процесі життя людини, розвиваються в більш зрілі форми. На думку Юнга, інтроекція може виконувати функції пізнання світу шляхом включення його явищ в психологічний простір суб'єкта, а проекція грає важливу роль у саморозумінні, дозволяючи звільнитись від внутрішнього тиску суперечливих бажань, тривожних почувань та думок, відновити душевну рівновагу, поглянути на себе збоку, зберігаючи самоповагу. В процесі індивідуації робота з архетипами здійснюється шляхом перенесення їх змісту на зовнішні об'єкти з метою подальшого опрацювання та інтеграції. П. Хайман розглядає інтроекцію та проекцію як важливі функції Его, «інструменти його формування». На інтроекції та проекції базується взаємодія суб'єкта із світом об'єктів та іншими суб'єктами. Порушення цих функцій ускладнює розвиток особи, створює низку психологічних проблем. «Механізми інтроекції та проекції виникають в умовах домінування оральних інстинктів, але з примітивних тілесних актів хапання та відкидання...розвиваються їх більш зрілі аналоги – надособиста прокреативна функція дорослої сексуальності, а також сублімовані форми конкретної та абстрактної творчості» [15, с.201].

На нашу думку, домінування примітивних форм проекції призводить до деформованого бачення світу та формування свавільно-егоцентричних

життєвих проєктів. Примітивні форми інтроекції також не забезпечують реалістичних версій подій, гальмують індивідуалізацію, зумовлюють несамостійність проєктування, його підпорядкованість впливам і стереотипам соціального оточення. Водночас синергія відносно зрілих форм інтроекції та проєкції забезпечує конструктивне проєктування особою її майбутнього, в якому виявляється її унікальний досвід і неповторна індивідуальність.

Зріла форма інтроекції тісно пов'язана із деєгоцентрацією в процесі «буттєвого сприймання» (за А. Маслоу) свого життя та його подій, що дає змогу формувати відносно реалістичну версію свого життя, конструктивно реагувати на актуальні життєві виклики. Зріла форма проєкції уможливорює зняття внутрішньої напруги через індивідуалізовані задуми (проєкти перетворення зовнішніх обставин відповідно до світу внутрішнього), підготовки програм їх реалізації, таким чином утвердження власної індивідуальності в світі. Зріла проєкція тісно пов'язана з процесами подолання власної слабкості, виявом творчої волі.

Механізм інтроекції запускається потребою в новій інформації, необхідній для функціонування та розвитку КВЖ, та включає в себе такі процеси:

- актуалізація потреби у враженнях, в новій інформації, необхідній для функціонування та розвитку КВЖ (ендокомплекс спонукає до роботи екзокомплекс);
- активізація чутливо-пізнавального екзокомпоненту – активний пошук інформації, налаштування на прийняття, стан особливої відкритості, нейтралізація частини фільтрів;
- прийняття в себе (інтроекція в свій простір) нової інформації;
- асиміляція частини інформації, яка перетворюється на ресурс системи;
- трансляція асимільованої і неасимільованої інформації в ендокомплекс;

- дестабілізація ендокомплексу, спричинена неасимільованою інформацією (яка не підлягає асиміляції, не може бути асимільована).

Зріла форма проекції уможливорює зняття внутрішньої напруги через (часткову) реалізацію інтенцій до перетворення зовнішнього світу відповідно до внутрішнього, подолання страху смерті шляхом утвердження власної індивідуальності в світі. Вона тісно пов'язана з процесами подолання власної слабкості, а також індивідуалізації самовиявлення.

Механізм проекції вмикається зростанням в системі КВЖ внутрішнього напруження до дискомфортного рівня (загострення суперечностей життєздійснення – фрустрації, конфлікту, кризи), спрямовується на відновлення балансу і включає в себе таку послідовність психічних процесів:

- актуалізація прагнення до відновлення балансу через розв'язання проблеми життєздійснення (наприклад, подолання фрустрації шляхом творення нового проекту, здійснення важкого вибору в мотиваційному конфлікті, прийняття рішення) й тим самим вираження, утвердження себе як суб'єкта життя;
- боротьба мотивів, сумніви, складність вибору та прийняття оптимального рішення;
- мобілізація ресурсів, пошук і творення нових індивідуальних ресурсів (стратегій) розв'язання проблеми (модифікація, комбінування, трансформація, реконструкція наявних ресурсів – зокрема, освоєних інтелектуальних стратегій, тактик – відповідно до змісту проблеми);
- подолання труднощів здійснення вибору, прийняття рішення, кристалізація відповіді на життєвий виклик,
- переформатування ендокомплексу (переосмислення досвіду, трансформація проектувальної сфери – руйнування одних проектів, зародження нових, їх розвиток тощо) – перетворення КВЖ, яке можна розглядати як адаптацію до чинників зовнішнього світу, змін

середовища (до неасимільованої частини інтроєкованої інформації за типом акомодатії);

- відновлення балансу, прийняття рішення щодо відповіді на виклик,
- використання ресурсу попередньо асимільованої частини інформації в екзокомплексі (рішеннявий компонент) для розробки стратегій виконання рішення (використання можливостей реалізації того чи іншого проекту, подолання труднощів, усунення загроз тощо);
- в екзокомплексі – рефлексія, відстежування, контроль виконання рішення;
- необхідність нової інформації як ресурсу функціонування.

Можливі значні коливання рівня енергії в системі КВЖ, зміна періодів активного функціонування періодами гальмування, часу бурхливих перетворень періодами тривалої стабільності, накопичення непомітних змін.

Послідовність процесів інтроєкції, проекції, асиміляції, акомодатії у функціонуванні КВЖ можна окреслити таким чином:

- актуалізація потреби у враженнях, в новій інформації, необхідній для функціонування та розвитку КВЖ (ендокомплекс спонукає до роботи екзокомплекс);
- активізація чутливо-пізнавального екзокомпоненту – активний пошук інформації, налаштування на прийняття, стан особливої відкритості, нейтралізація частини фільтрів;
- прийняття в себе (інтроєкція в свій простір) нової інформації;
- асиміляція частини інформації, яка перетворюється на ресурс системи;
- трансляція асимільованої і неасимільованої інформації в ендокомплекс;
- дестабілізація ендокомплексу, спричинена неасимільованою інформацією (яка не підлягає асиміляції, не може бути асимільована);

- механізм проекції вмикається зростанням в ендокомплексі внутрішнього напруження, дисбалансу до дискомфортного рівня (загострення фрустрації, конфлікту, кризи) та спрямовується на відновлення балансу;
- актуалізація прагнення до відновлення балансу через розв'язання проблеми життєздійснення (наприклад, подолання фрустрації шляхом творення нового проекту, здійснення важкого вибору в мотиваційному конфлікті, прийняття рішення) й тим самим вираження, утвердження себе як суб'єкта життя;
- боротьба мотивів, сумніви, складність вибору та прийняття оптимального рішення;
- мобілізація ресурсів, пошук і творення нових індивідуальних ресурсів (стратегій) розв'язання проблеми (модифікація, комбінування, трансформація, реконструкція наявних ресурсів – зокрема, освоєних інтелектуальних стратегій, тактик – відповідно до змісту проблеми);
- подолання труднощів здійснення вибору, прийняття рішення, кристалізація відповіді на життєвий виклик;
- переформатування ендокомплексу (переосмислення досвіду, трансформація проектувальної сфери – руйнування одних проектів, зародження нових, їх розвиток тощо, приведення у відповідність із новою отриманою інформацією, яка не може бути асимільована) – перетворення КВЖ за типом акомодатії, яке можна розглядати як адаптацію до чинників зовнішнього світу, до змін середовища;
- відновлення балансу, прийняття рішення щодо відповіді на виклик;
- використання ресурсу попередньо асимільованої частини інформації в екзокомплексі (рішенняво-стратегіальний компонент) для розробки стратегій виконання рішення (використання можливостей реалізації того чи іншого проекту, подолання труднощів, усунення загроз тощо);

- в екзокомплексі – рефлексія, відстежування, контроль виконання рішення;
- необхідність нової інформації як ресурсу функціонування.

Отже, в результаті структурного аналізу ми охарактеризували механізми функціонування КВЖ – зрілу інтроекцію та проекцію, асиміляцію та акомодацию. що відіграють важливу роль у внутрішній організації системи, зв'язку та взаємодії її складових, забезпечують її інтегрованість та збереження основних властивостей.

Структура звичайно вивчається в тісному зв'язку з функціями. А останні не є повторенням незмінно тотожних циклів і приводять до прогресивних чи регресивних змін об'єкта, основними причинами яких виступають такі чинники:

- розвиток, зміна основних компонентів, аспектів КВЖ із віком;
- розширення соціальних і практичних сфер діяльності, у які включається людина як суб'єкт життя;
- збагачення системи ресурсами культури в контексті означування, трактування, осмислювання свого життя та його подій;
- збагачення людини різноманітним життєвим досвідом (задоволення бажань, їх незадоволення, відстрочення та опосередкування діяльністю, досягнення, недосягнення поставленої мети, ціннісної ревізії життєвих цілей, здійснення мрій або відмови від них, життєвих успіхів або невдач), його опрацювання та осмислення;
- розширення та поглиблення уявлень про своє життя та життєвий шлях в процесі автобіографічного самопізнання та цілеспрямованої рефлексії.

КВЖ є динамічною та ймовірнісною системою. Динамічність її полягає в постійних змінах, тобто в процесі перетворення входу системи у вихід. Ймовірнісність цієї системи розкривається через функціонування, яке можна передбачити з певною мірою вірогідності на основі дослідження її

попереднього досвіду, а саме розв'язання проблемних ситуацій відповідно до наявних когнітивних схем. За способом керування КВЖ постає як система з комбінованим керуванням, оскільки останнє відбувається частково ззовні через обставини-«виклики», частково – через глибинні неусвідомлювані чинники, частково – в системі уявлень про своє життя завдяки упорядкуванню і спрямуванню процесу опрацювання інформації, генерації стратегій вирішення проблемних ситуацій, координації дій. КВЖ є гнучкою системою, адаптивною щодо зовнішніх впливів і внутрішньо активною.

Вищезазначене свідчить про необхідність співвіднесення висновків структурного та функціонального аналізу із генетичним.

2.1.5. Генетичний аналіз

Головне завдання такого аналізу – окреслення історії розвитку об'єкта. Аналіз структури психічного явища як об'єкта вивчення може бути здійснений лише в зв'язку із аналізом його функціонування, оскільки саме функціонування визначає структурну своєрідність психічного. В свою чергу, функціонування пов'язане із розвитком явища, і тому сфера, тип, специфічні характеристики функціонування відображають один із аспектів проблеми генези. Другий аспект – пов'язаний з генезою явища впродовж життя людини, зокрема в зв'язку із віковими змінами. Третій – стосується вершинного стану явища в період досягнення особою акме.

Розглянемо перший аспект. Можна виокремити різні рівні та типи функціонування КВЖ. Можна говорити про такі рівні – дефіцитарний, адаптивно-реалістичний, екзистенційний та перехідні між ними – субадаптивний, постадаптивний. На рівні дефіцитарному можливі, зокрема, такі варіанти КВЖ:

- малоусвідомлений, тьмянний;
- нереалістичний, фантазмічний, викривлений;
- фіксований, закостенілий, закритий;

- залежний, навіюваний, підпорядкований, знеособлений;
- безпорадний, неефективний;
- хаотично-мінливий, розбалансований (дефіцит сталості, впорядкованості, стійкості, балансу);
- спрощений, стереотипний, шаблонний, плаский (дефіцит складності);
- абсурдний, нерозумний, неадекватний.

Типи КВЖ адаптивно-реалістичного рівня мають хоча б частково відповідати таким критеріям: 1) усвідомленості, 2) реалістичності, 3) ефективності, 4) впорядкованості, 5) балансу мінливості-сталості.

Водночас адаптивні типи, які тою чи іншою мірою відповідають зазначеним критеріям, також можуть бути дуже недосконалими з позиції сприяння не лише соціалізації особи, а її індивідуалізації та персоналізації в контексті особистісного розвитку та самоздійснення («персоналізації» саме в цьому розумінні). Це означає, що багатьом соціально адаптованим людям не завадила б корекційно-розвивальна робота з психологом, зокрема, якщо їхня КВЖ належить до адаптивного рівня з елементами дефіцитарності (субадаптивний рівень). Мова йде про такі типи:

- абсурдно-фіксований, ригідний, негнучкий, консервативний (наслідок неадекватної впертості суб'єкта, застрягання на колись прийнятому рішенні);
- самовідчужений, конформний, шаблонний (дефіцит індивідуалізації, творчої уяви, оригінальності);
- поверховий, нерефлексивний, сплющений, обмежений (дефіцит глибини, багатовимірності, рефлексії);
- безпам'ятний, «манкуртний», «без коріння», некорінений (дефіцит автобіографічної рефлексії, «живої» індивідуальної та родової пам'яті);
- знекрилений, приземлений, обмежений орієнтацією на дефіцієнтні цінності;

- суперечливий, непослідовний, нестійкий, мінливий (дефіцит інтегрованості, стабільності, надійності);
- некеровано-емоційний, абсурдно-палкий, неосмислений, підпорядкований афектам, пристрастям, комплексам, немудрий, внутрішньо залежний (дефіцит рефлексії, розуму, витримки, мудрості);
- егозахисний, посттравматично-деформований;
- скутий, «полохливо-сором'язливий», спрямований на уникання осоромлення, осуду, насмішок, невдоволення, гніву інших;
- егоцентричний, егоцентрично-викривлений;
- егоманійно-деструктивний;
- смислодефіцитарний – 1) спустошений, нігілістичний, 2) абсурдно-активний, крусадерський, 3) байдужий, безцільний, «вегетативний» (дефіцит смислу, смислової повноти), 4) саморуйнівний;
- різні варіанти недіяльно-пасивного налаштування: пасивно-мрійний, прожекторський, пасивно-рефлексивний, підпорядкований сумнівам, «гальмівний», самозаглиблений, споглядальний, фаталістичний, віктимно-безпорадний, безопірний (дефіцит спрямованості на активне самовиявлення).

Різні типи функціонування можуть виявлятися в однієї особи в різні періоди її життя; може переважати певний тип. У типах адаптивного рівня дефіцитарні характеристики, різною мірою виражені, поєднуються з позитивними (реалістичності, ефективності, смислової повноти, збалансованості, цілеспрямованості, просоціальності, тощо) і утворюють різні варіанти. Перевага позитивних характеристик, а серед них – достатній рівень ціннісно-смислових – наближає тип до екзистенційного рівня. Різні типи функціонування як тенденції можуть домінувати на різних етапах життєвого шляху.

Другий аспект проблеми генези КВЖ – пов'язаний із особливостями розвитку впродовж життя, виокремленням в ньому певних стадій, визначенням зовнішніх та внутрішніх умов, які забезпечують перехід від однієї стадії до наступної.

Формування і розвиток КВЖ проходить певні стадії, зумовлені віковими та індивідуально-психологічними особливостями людини. Кожна із стадій генези КВЖ характеризується властивими їй особливостями та проявами всіх складових. Вікові стадії КВЖ тісно взаємопов'язані з іншими психічними функціями, загальним розвитком самосвідомості, становленням особистості, які детермінують та уможливають формування системи автобіографічних уявлень, проектів на майбутнє та поточних життєздійснювальних настановлень.

Ми виокремлюємо три етапи в становленні КВЖ, певною мірою (не жорстко) пов'язані з віковим розвитком, проте в контексті індивідуально своєрідної особистісної еволюції, ортогенезу (абстрагуючись від інволюційних процесів та збоченого розвитку): латентно-програмувальний етап (від пренатального періоду), соціально-самостверджувальний етап (від підліткового віку), екзистенційний етап (від часу, коли екзистенційно-духовні тенденції починають домінувати) та такі 9 стадій (по 3 на кожний етап).

Спробуємо охарактеризувати виокремлені нами стадії ортогенезу КВЖ (які можуть поєднуватись, накладатись одна на одну, бути ледь помітними або яскравими, тривалими або швидкоплинними).

1. Тілесно-емоційна стадія характеризується відкритістю впливам близького оточення, новим враженням на тлі домінування емоційного аспекту, тілесно-статичним (звичні пози, постава, тощо) та динамічно-руховим відображенням накопиченого емоційного досвіду (довіри/недовіри до світу, власної значущості/нікчемності, тощо), безпосередністю невербальної експресії, щирістю бажань, вразливістю почуттів, що виявляє особливості психіки дитини як суб'єкта життя – недиференційовану внутрішню цілісність (свідомого, індивідуального та колективного позасвідомого); на цій стадії

відсутня як вербалізована КВЖ, так і образна протоконцепція, водночас закладаються її засади, які визначають провідні характеристики майбутньої КВЖ, зокрема, співвідношення її глобальної конструктивності/деструктивності.

2. Інтуїтивно-фантазійна стадія характеризується значним розвитком уяви, емоційно-образним відображенням пережитого досвіду, безпосередністю, щирістю, ненавмисною глибиною фантазій та мрій, образно-фантазійною протоконцепцією, початком розвитку проектування та структурування емоційного та життєвого досвіду як фрагментів автобіографічної пам'яті, початковим засвоєнням культурних схем життєвого шляху людини, формуванням уявлень про народження і смерть, тощо.

3. Пізнавально-конвенційна стадія характеризується інтенсивним розвитком когнітивного аспекту, засвоєнням конвенцій, схем, збагаченням культурно-особистісних ресурсів, необхідних для побудови в майбутньому соціалізованих проектів, поступовими виокремленням та диференціацією «єго» дитини, втратою початкової дитячої цілісності.

4. Суперечлива стадія характеризується інтенсивним самоусвідомленням, я-центрованістю, значним прогресом у формуванні автобіографічної пам'яті, розвитком волі та прийняття рішень (хоча рішення можуть бути й абсурдними – прийнятими заради самоствердження та тренування волі), бурхливо-фантазійним проектуванням за недостатності засобів реалізації, стражданням від неможливості здійснення мрій, бажань, що виявляє внутрішні суперечності суб'єкта, а також дисбаланс, неузгодженість функціонування компонентів КВЖ, про формування якої вже можна говорити, хоча на цій стадії вона є суперечливою та фрагментарною.

5. Футуристично-самовизначальна стадія характеризується орієнтованим на бажане майбутнє, самовизначенням, інтенсивним проектуванням, гіпотетичністю та конкуренцією різноманітних проектів, збагаченням знань та уявлень про можливі шляхи їх реалізації, формулюванням цілей, побудовою

планів, програм їх досягнення; починають здійснюватись (а не лише плануються) важливі життєві вибори.

6. Реалістична стадія характеризується вже реалізованими рішеннями, здійсненими життєво важливими виборами, реальним самовизначенням, використанням нових знань та досвіду в процесі реалізації намірів, досягнення цілей, спрямованих на соціальну інтеграцію, самореалізацію, професійне та соціальне самоствердження.

7. Індивідуалізаційна стадія характеризується незадоволеністю (попри досягнуту соціальну інтеграцію, набуття бажаних статусів, утвердження себе в соціумі), пошуками себе справжнього, відмінного від соціальних масок, пошуками власного унікального призначення та шляху, експериментуванням з проектами та стратегіями, трансформацією типових культурних проектів життя, формуванням оригінальних проектів, які б не обмежували індивідуальне самовираження, що виявляє зростання чутливості та сприйнятливості суб'єкта щодо сигналів індивідуального позасвідомого.

8. Інтегровано-продуктивна стадія характеризується досягненням в результаті глибокого самопізнання внутрішньої інтеграції (зміщення особистісного центру в глибину, утворення вісі «самість – его» [], досягнення нових смислів та шляхів самореалізації), високим рівнем інноваційності та індивідуалізації проектування, глибиною смислового змісту проектів та їх обґрунтованістю індивідуальним досвідом, що відображає особливість зрілого суб'єкта життя – диференційовану внутрішню цілісність, високий рівень розвитку та збалансованість усіх компонентів КВЖ.

9. Трансцендентна (профетична) стадія характеризується мудрістю, глибиною осмислення не лише свого, а й життя інших людей, етичною чутливістю та відповідальністю, баченням невидимих течій життя, варіантів його розвитку, здатністю благотворно впливати на КВЖ інших людей; усвідомленням цінності швидкоплинного часу життя, осмисленням майбутнього за його межею (часова перспектива долає межу смерті),

формуванням «естафетних» проектів, пов'язаних з переданням досвіду, ідей, задумів, суттєвих для майбутнього.

На кожному етапі та стадії можлива затримка ортогенезу (як бажаної оптимальної форми розвитку) та фіксація незрілої КВЖ або її деформований розвиток.

Третій аспект генетичного аналізу КВЖ – акмеологічний. Предметом акмеології є закономірності досягнення людиною сенсу свого існування. Кожна людина свідомо чи стихійно, інтуїтивно самими способами свого буття надає цей сенс життю: в одних випадках – глибокий та складний у здійсненні, такий, що вимагає значної самовіддачі, в інших – дрібний, поверховий полегшеного типу, який також легко втрачається, залишаючи екзистенційну пустку [3].

Акме передбачає розширення можливостей людини, якісні зміни її функціонування, що не залежить безпосередньо від віку, а визначаються внутрішніми чинниками – зокрема, збалансованістю механізмів проекції, інтроекції, високим рівнем диференціації і водночас інтеграції. В акмеологічних дослідженнях акцентується зв'язок особистісного і професійного розвитку, самореалізації, пікового досвіду, високої продуктивності та фаховості. Людина переживає свою провідну діяльність як вираження справжнього Я, як втілення та доказ своєї суверенності. Обрана людиною діяльність може переживатись як покликання, як особисте життєве завдання, смисловий центр існування.

Досягнення акме ми пов'язуємо з особистісною зрілістю, відповідно КВЖ на цьому етапі означаємо як зрілу.

Окреслимо критерії зрілості КВЖ, які «вимогливіші» і чисельніші порівняно зі сформульованими вище вимогами адаптивності, та крім усвідомленості, реалістичності, ефективності, впорядкованості, балансу мінливості/сталості також передбачають:

- осмисленість,
- сповненість смислом (смислову повноту),

- спрямованість на буттєві цінності,
- буттєвість сприймання,
- спрямованість на активне самовиявлення,
- просоціальність,
- конструктивність,
- глибину автобіографічної рефлексії,
- живу пам'ять, «вкоріненість»,
- просвітленість, мудрість,
- творчу уяву, здатність «злету», оригінальність,
- складність (диференційованість, багатовимірність),
- індивідуалізованість,
- інтегрованість.

Частина названих характеристик свідчить про високий рівень сформованості окремих компонентів (напр., «буттєве сприймання» стосується чутливого компоненту, «жива пам'ять» – досвідного, тощо), інші – важливі для КВЖ в цілому.

Зріла інтегрована концепція власного життя забезпечує людині реалістичність бачення життєвих обставин, можливості ефективної «регуляції руху» життєвим шляхом, конструктивність задумів та проєктів, є провідною передумовою гідних відповідей на виклики долі та продуктивного самоздійснення.

Висновки

1. Обґрунтовано доцільність та актуальність дослідження складової самосвідомості, означеної нами як «концепція власного життя» людини. «Концепція власного життя» – комплексне психобіографічне утворення, динамічна система життєздійснювальних настановлень, уявлень особи про своє життя та його події, про детермінацію, стратегії здійснення та регуляції життєвого шляху, про себе як суб'єкта життя, що існують в усвідомленій та

неусвідомлюваній формі, в поєднанні з їх емоційно забарвленою оцінкою, смислом та життєво-стратегіальними настановами. КВЖ містить різною мірою структуровані, узагальнені, осмислені уявлення про основні події життя, спроектовані на майбутнє образи бажаного, небажаного розвитку подій, відображення поточного моменту, і відіграє провідну регулятивну роль в здійсненні суб'єктом життєвих виборів, формуванні життєвого шляху.

2. КВЖ можна розглядати як систему усвідомлення себе як суб'єкта життя, спрямовану на життєздійснення, формування суб'єктом життєвого шляху, а також як підсистему в системі самосвідомості, що функціонує в тісному зв'язку з іншими підсистемами (зокрема, Я-концепцією, концепцією свого світу). Як система КВЖ характеризується: неадитивністю, здатністю до самоорганізації, змін, розвитку, ієрархічністю, цілеспрямованістю, гнучкістю, адаптивністю, відносною сталістю-стійкістю, структурно-функціональною узгодженістю, відкритістю, динамічністю.

3. КВЖ є складним поліаспектним психобіографічним утворенням. Можна охарактеризувати такі її аспекти: 1) когнітивний аспект (уявлення індивіда про поточну ситуацію та її актуальні виклики, про своє життя в різних модальностях, його подієво-часові характеристики, детермінаційні зв'язки між ними, про себе як суб'єкта життя, про осмисленість, продуктивність, контрольованість життя), 2) емоційно-оцінний аспект (ставлення до свого життя, до минулого, сьогодення, майбутнього, до подій, до себе як суб'єкта життя, їх оцінки, а також оцінки продуктивності, контрольованості життя, задоволеності життям, реалізованості), 3) смисловий аспект (смысл минулого, сьогодення, майбутнього, смысл і значущість подій, проєктів, життєвих сфер, значущість самореалізації в тій чи іншій сфері), 4) потенційно-поведінковий аспект (настановлення щодо поведінки, вчинків, життєві рішення, самовизначення та вибори, зумовлені баченням свого життя, долі та життєвого шляху, їх оцінкою та осмисленням).

4. На основі критеріїв активності/пасивності, змінності/сталості, переваги тих чи інших психічних процесів, темпорального та просторового критеріїв виокремлено та охарактеризовано такі складові КВЖ: ендокомплекс як відносно сталий та екзокомплекс як переважно змінний. Кожна з окреслених складових КВЖ є поліаспектною. Когнітивний і потенційно-поведінковий аспекти більш виражені в екзокомплексі, а емоційно-оцінний та смисловий – в ендокомплексі. Сформованість та інтегроване функціонування усіх складових КВЖ забезпечує людині реалістичність бачення життєвих обставин, можливості ефективної «регуляції руху» життєвим шляхом, конструктивність життєвих задумів, гідні відповіді на виклики долі, є провідною передумовою продуктивного самоздійснення.

5. Окреслено «вхід» системи «КВЖ» – це вплив середовища, виникнення суперечностей, проблемних ситуацій, які є викликом для суб'єкта життя. Виклики ми трактуємо в широкому сенсі – не лише як труднощі, загрози, несприятливі для реалізації омріяного проекту обставини, а і як шанси, відкриття «вікон можливостей», тощо, які також проблематизують суб'єкта життя. Виклики можуть бути переважно таких типів: фатальні обставини; несприятливі обставини; сприятливі обставини; фортунні обставини. «Вихід» системи, на нашу думку, є результатом діяльності КВЖ (осягнення смислів, творення проєктів, формування ефективних стратегій сприяння здійсненню бажаних подій тощо) для відновлення балансу всередині системи та досягнення відносної узгодженості як з глибинними чинниками, так із навколишнім середовищем.

6. Охарактеризовано спосіб зв'язку та взаємодію компонентів КВЖ за участю механізмів асиміляції, інтроекції, проєкції та акомодатії (орієнтуючись на широке трактування цих термінів).

7. КВЖ формується під впливом різних зовнішніх чинників. Проте її пластичність безмежна, КВЖ має узгоджуватись зі своїми внутрішніми глибинними джерелами. Поступово КВЖ сама стає активним началом,

здійснює низку важливих функцій: забезпечує збагачення, оновлення уявлень про своє життя, зберігає пам'ять про минуле життя, про успіхи і невдачі, про стратегії життєздійснення, творить образи бажаного майбутнього, визначає інтерпретацію подій, спогадів та безпосередніх вражень, сприяє досягненню внутрішньої узгодженості уявлень про своє життя, сприяє досягненню власного покликання, проясненню життєвого задуму та мети, є важливим чинником життєвих очікувань та домагань, фантазій щодо майбутнього, проєктів, планів, здійснює контроль реалізації планів, рішень, забезпечує відносну узгодженість власних уявлень про життя та його події з версіями соціального оточення, а також з реаліями довкілля.

8. Охарактеризовано рівні сформованості КВЖ – дефіцитарний, адаптивно-реалістичний, екзистенційний та перехідні між ними – субадаптивний, постадаптивний, а також різні типи функціонування КВЖ на дефіцитарному та субадаптивному рівнях.

9. Виокремлено три етапи в становленні КВЖ впродовж життя людини за умови ортогенезу та дев'ять стадій (по три на кожний етап): 1) латентно-програмувальний етап (стадії: тілесно-емоційна, інтуїтивно-фантазійна, пізнавально-конвенційна); 2) соціально-самостверджувальний етап (стадії: пізнавально-конвенційна, суперечлива, футуристично-самовизначальна); 3) екзистенційний етап (стадії: індивідуалізаційна, інтегровано-продуктивна, трансцендентна).

10. Окреслено критерії адаптивності та зрілості КВЖ. Критерії зрілості КВЖ, які чисельніші порівняно із вимогами адаптивності (усвідомленості, реалістичності, ефективності, впорядкованості, балансу мінливості/сталості) та крім них також передбачають: осмисленість, сповненість смыслом (смыслову повноту), спрямованість на буттєві цінності, буттєвість сприймання, спрямованість на активне самовиявлення, просоціальність, конструктивність, глибину автобіографічної рефлексії, «живу пам'ять», «вкоріненість», просвітленість, мудрість, творчу уяву, здатність «злету», оригінальність,

складність (диференційованість, багатовимірність), індивідуалізованість, інтегрованість.

Література

1. Абульханова К.А., Рубинштейн С.Л. Ретроспектива и перспектива / К.А. Абульханова, С.Л. Рубинштейн// Проблема субъекта в психологической науке. М.: Академический проект. – 2000. – С. 13-27.
2. Ананьев Б.Г. Человек как объект познания/ Б.Г. Ананьев. Л.: Изд-во Ленингр. ун.-та. – 1968. – 340 с.
3. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтологии /Л.И. Анцыферова. – М. : Изд.-во „Институт психологии РАН” . – [изд.2, испр. и доп]. – 2006. – 512 с.
4. Ахмеров Р.А. Субъективная картина жизненного пути в структуре самосознания/ Р.А. Ахмеров // В мире научных открытий. Красноярск: Научно-инновационный центр, 2013. №7. 3. (43) (Проблемы науки и образования) . – С. – 190-220.
5. Балл Г.А., Мединцев В.А. Теоретико-множественный метод описания процессов и его применение в психологии: монография/ Г.А. Балл, В.А. Мединцев. – К.: Педагогічна дум- ка, 2016. – 88 с.
6. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций)/ Ф.Е. Василюк. М.: Изд-во Моск. ун.-та. – 1984 – 200 с.
7. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. Л. : Изд-во Ленингр.ун.-та. – 1984. – 176 с.
8. Завгородняя Е.В. Личность: интегративно-экзистенциальный подход/ Е.В. Завгородняя. Saarbrucken, Germany. Изд. LAP Lambert Academic publishing.-2014. – 108 p.
9. Карпинский К.В. Психология жизненного пути личности: Учеб. Пособие/ К.В. Карпинский. Гродно: ГрГУ. – 2002.

10. Кроник А.А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции: Дис. ... д-ра психол. Наук/ А.А. Кроник. Москва, ИП РАН. – 1994. – 71 с.
11. Кузікова С.Б. Феноменологія саморозвитку в психосоціальній генезі особистості: суб'єктний підхід // Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д.Максименка, В. Л. Зливкова, С.Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – с. 295-318.
12. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. / О. В. Кустовська. Тернопіль: Економічна думка. – 2005. – 124 с.
13. Маслоу А. Мотивация и личность /Абрахам Маслоу [пер. с англ. А.М Татлыбаевой]. – СПб. : Евразия, 2001. – 478 с.
14. Нуркова В.В., Василевская К.Н. Автобиографическая пам'ять в трудной жизненной ситуации: новые феномены/ В.В. Нуркова, К.Н. Василевская // Вопросы психологии. 2003. – № 5 – С.81 – 95.
15. Развитие в психоанализе /С. Айзекс, М. Кляйн, Дж. Райвери; П.Хайманн /пер. с англ. Д. В. Полтавец. – М.: Изд-во «Академический проект», 2001. – 512 с.
16. Рубинштейн С.Л. Человек и мир/ С.Л. Рубинштейн. М.: Наука. – 1997. – 191 с.
17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т./ С.Л. Рубинштейн. М.: Педагогика. – 1989. – Т. 2. – 328 с.
18. Харламенкова Н. Е. Самоутверждение подростка /Н. Е. Харламенкова. – [2-е изд.]. – М.: Изд-во Института психологии РАН. – 2007. – 384 с.
19. Холодная М.А. Концептуальные структуры как единицы анализа интеллекта: онтологический подход / М.А. Холодная //Психология интеллекта и творчества: традиции и инновации. – М.: Изд. Института РАН, 2010. – С.80 –91.

20. Чепелева Н.В. Самопроектирование как фактор развития личности// Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології НАПН України. Т.2. Психологічна герменевтика. Вип. 8. Житомир: вид. ЖДУ імені І. Франка. – 2014. – С. 4-13.
21. Шарипова М.Ё. Этнокультурные особенности субъективной картины жизненного пути личности/ М.Ё. Шарипова // Вестник таджикского национального университета (научный журнал), 9(73). Душанбе: «Сино». 2011. – С. 370-373.
22. Шлыкова Ю.Б. Переживание личностью смысла бытия и тип автобиографического текста. Дисс. канд. психол. н./ Ю.Б. Шлыкова. Краснодар. – 2006. – 168 с.
23. Юнг К.-Г. Психоанализ и искусство / К.-Г. Юнг, Э. Нойман – М.: REFL – book, К–Ваклер. – 1996. – 304 с.
24. Autobiographical memory: Theoretical and applied perspectives/ C.P. Thompson, D.J. Hermann, D. Bruce, J.D. Read, D.G. Payne, M.P. Toglia (Eds.). Mahwah, N.- J. – 1998. – 284 p.
25. Bandura A. Regulation of cognitive processes through perceived self-efficacy/ A. Bandura // Developmental Psychology. – 1989. Vol. 25. – P. 729-735.
26. Conway M.A., Pleydell-Pearce C.W. The construction of autobiographical memories in the self-memory system/ M.A. Conway, C.W. Pleydell-Pearce C.W. // Psychol. Rev. 2000. 107. – P. 261–288.

2.2. Особистість між нормою і патологією: системний погляд

2.2.1. Особистість як категорія і як поняття

Особистість є фундаментальною категорією низки гуманітарних наук – філософії, соціології, педагогіки, літературознавства тощо, проте центральною вона є саме для психології. Завдання вивчення особистості є надзвичайно складним. Йдеться про багатовимірність, структурну складність її носія – людини, яка водночас являє собою і організм як біологічну цілісність, і особистість як члена суспільства, носія соціокультурних надбань та його активного діяча [19, 49]. Г.О. Балл дає психологічне трактування особистості як системної якості особи, що дозволяє їй бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури [7].

Що ж до біосоціального трактування особистості, то враховуючи присутність в людині одразу обох начал – матеріального та ідеального, то воно зазвичай має різні відтінки, залежно від того, на якому саме началі робиться акцент [49], а на думку Г.О. Балла, досягнення особистості як цілого є швидше методологічним ідеалом, аніж прикладним завданням [8].

2.2.1.1 *Особистість в контексті системного підходу*

У вітчизняній психології спроби цілісного вивчення психіки в поняттях теорії систем з використанням різного роду моделей почалися з 60-х років минулого століття. Комплексному вивченню психіки як реальності, в якій поєднується дійсне та ідеальне були присвячені роботи Б.Г. Ананьєва, Л.М. Веккера, В. Мерліна та інших авторів, у яких було показано, що пізнання природи психічного вимагає врахування закономірностей, що є спільними для біологічних та психічних механізмів, тобто принципів системної взаємодії [1, 15, 19, 20, 46]. У згаданий період у науковий обіг психологів починає входити

поняттєвий апарат та термінологія теорії функціональних систем П.К. Анохіна, яка на той час вже була теоретичною основою загальної фізіології та медицини. Функціональна система за Анохіним визначається як одиниця інтегративної діяльності організму, що являє собою динамічну морфологічну організацію центральних і периферичних утворень, вибірково об'єднаних для досягнення корисного для організму пристосувального результату [2]. Надалі, це поняття було поширено і на психічні функції та явища (В.Д. Шадриков і Ю.Н. Кулюткін, В.Б. Швирков та інші автори – цит за [13, 64]).

2.2.1.1.1 Досистемний період

Концепція Л.С. Виготського

Поняття психологічної системи Л.С. Виготський ввів ще у 20-ті роки, для опису будови й діяльності психологічних функцій. Він вважав, що суттєвим моментом переходу від одного ступеню психічного розвитку до іншого є не внутрішньофункціональні, а міжфункціональні зміни. Виготський називав психологічною системою саме такі нові динамічні відношення, що виникають при взаємодії між кількома функціями нижчого порядку. Він вважав, що кожна стадія розвитку психологічних функцій має велике значення для поступу людської психіки; вона характеризується своїми віковими новоутвореннями, які увійшовши до складу утворень генетично пізніших стадій, істотно збагачуються, оскільки складніша функція наділяє своїми системними якостями ті форми психіки й поведінки, що виникли на попередніх стадіях розвитку. Система відношень між окремими функціями складається згідно з онтогенетичними закономірностями, і, відповідно до поглядів Л.С. Виготського, кожний віковий період характеризується особливою структурою міжфункціональних зв'язків та відношень, що в свою чергу, обумовлює особливий характер й особливу роль кожної психологічної функції, що входить у структуру свідомості. Утворення психологічних систем в ході індивідуального розвитку, є їхнім важливим внеском у розвиток особистості [22].

Концепція О.Ф. Лазурського

Концепція особистості О.Ф. Лазурського також має виразно системний характер, хоча даний автор не застосовував понять «система» і «функція». За Лазурським, особистість являє собою єдність двох психологічних механізмів – ендопсихіки, або внутрішнього механізму людської психіки, і екзопсихіки – яка виникає у результаті взаємодії особистості із зовнішнім середовищем.

До ендопсихіки Лазурський відносив психічні процеси і стани, а також, темперамент, розумові та вольові якості людини, він вважав, що ендориси загалом є вродженими якостями, проте не абсолютизував це положення. На його думку, ендопсихіка являє собою ядро людської особистості – її головну основу.

Інший істотний бік особистості, за Лазурським, складає екзопсихіка, зміст якої визначається ставленням особистості до зовнішніх об'єктів, до середовища. Екзопсихічні прояви є відображенням зовнішніх умов оточення людини. Обидві частини особистості – екзопсихіка та ендопсихіка, пов'язані між собою численними взаємовпливами.

Успішність процесів адаптації особистості до життя залежить від рівня її психічного розвитку. Лазурський виділяє три рівні розвитку особистості, кожний з яких має свої ознаки психічних проявів.

1. *Багатство* особистості, що виявляється у характері зовнішніх проявів психічної продукції, тобто їхньою кількістю, різноманітністю та складністю, чи або навпаки, – примітивністю, бідністю та одноманітністю.

2. *Сила, яскравість та інтенсивність* психічних проявів. Чим вони сильніші, тим більше можливостей для досягнення високого психічного рівня.

3. *Свідомість і ідейність* психічних проявів. Що вищою є духовна організація людини, то багатшим й інтенсивішим буде душевне життя, в

результаті якого людина формує систему особистих принципів – моральних, соціальних тощо.

4. *Координованість* психічних елементів, що становлять у своїй сукупності людську особистість. Чим вищою є тенденція до координації та інтеграції згаданих вище елементів, тим вищим буде рівень психічного розвитку.

Нижчий рівень розвитку особистості характеризується максимальним впливом зовнішнього середовища на психіку людини. Середовище неначе підпорядковує собі таку людину, незважаючи на її ендособливості. Звідси виникають протиріччя між потенціальними можливостями людини та досягнутим нею рівнем реалізації цих можливостей. Така особистість нездатна до того, чого могла б досягнути у разі своєї самостійнішої та цілеспрямованішої поведінки, й відтак, вона має низький рівень адаптації.

Середній рівень передбачає широкі можливості пристосування до навколишнього середовища і знаходження в ньому свого місця. Такі особи є свідомими, працездатними та ініціативними, вони вибирають заняття, що відповідають їх схильностям і здібностям. Їх можна назвати добре пристосованими особистостями.

На *вищому рівні* психічного розвитку процес пристосування ускладнюється високою напругою й інтенсивністю душевного життя особи, що змушує її не лише пристосуватися до середовища, а й спонукує до змін середовища відповідно до власних поглядів, переконань та устремлінь. Іншими словами, особистостям вищого рівня розвитку найбільше притаманні нахили до творчості й водночас, тенденції до трансформації свого оточення [34].

2.2.1.2 Теорія систем в психології

Принцип полісистемності розроблений на філософсько-методологічному рівні [34], був поширений на галузь вивчення психічних властивостей людини Б.Ф. Ломовим, як один із можливих шляхів аналізу та опису багатовимірності і різноякісності психічних явищ та узагальнення знань про них [38].

З системної точки зору, людська особистість є надзвичайно складною вертикальною, ієрархічною системою з безліччю структурних елементів і взаємозв'язків між ними, які неможливо детально проаналізувати в межах одного дослідження. Тому при холістичному підході доцільним є виділення загальних закономірностей, функціонування системи як єдиної цілісності. Згідно Miller і Laszlo [64], живі відкриті системи характеризуються такими властивостями як цілісність, впорядкованість, адаптивна самостабілізація адаптивна самоорганізація, системна ієрархізація, горизонтальна та. ієрархічна інтеракція і діалектичний саморух.

За системного підходу до розуміння особистості важливим є передусім, постулювання її власної активності, бо лише за цієї умови можуть здійснюватися властиві для особистості саморегуляція, й компенсація[14, 20].

Аналізуючи особистість як складну систему, здатну до саморозвитку, Л.І. Анциферова висуває положення про те, що пройдені нею щаблі розвитку поступово породжують ієрархічну організацію особистості, де складніші і досконаліші структури, що сформувалися пізніше, не поглинають, проте якісно видозмінюють, перебудовують, збагачують, регулюють й інтегрують структури утворені раніше, шляхом включення їх до нових систем психологічних відношень особистості до світу та її нових життєвих позицій [5].

Реальний спосіб існування людини, полягає в тому, що вона є включеною в різні системи відношень, що інтегруються в особистості. Зовнішній та внутрішній зміст особистості не є набором ізольованих частин, її включення у складні системи зв'язків, утворює нові сенси й відповідні їм механізми дій, що характеризують цілісність людської особистості та всієї психіки загалом[19, 20, 49].

Основною причиною складності пізнання сутності особистості є та, що світу живого взагалі, і психіці особливо, притаманна така властивість, самоорганізованих систем, як нелінійність [13, 15, 20]. На відміну від більшості неживих, живі системи розвиваються необоротно і детермінуються

неоднозначно. Тобто, з попереднього стану системи не можна однозначно вивести її поточний стан, і тим більше, стан майбутній. Прогноз поведінки системи може бути тільки імовірнісним. У психіці ж нелінійність розвитку виражена значно більше, ніж у біологічних системах, що не є носіями психіки, (найпотужніші ж прояви нелінійності розвитку має у соціальних системах). Іншими словами, за відомого поточного стану та лінійних закономірностей неможливо однозначно визначити минуле даної системи, припущення ж про її майбутнє теж може бути лише імовірнісним, оскільки воно багатоваріантне.

Н.В. Беломестнова вважає що за системного підходу психологію людини доцільно вивчати на трьох рівнях-підсистемах.

Перший – рівень психічних утворень, породжених біологічними механізмами, який підкоряється біологічним законам функціонування.

Другий – рівень психічних утворень, що формується як соціально-детермінований, до нього входять особистісні властивості людини які, є найістотнішою частиною предмету психології. При цьому, індивідуально-психологічні властивості людини обох рівнів слід розглядати у їхній психосоматичній єдності.

Третій – рівень соціально-психологічний, він включає ті якості людини, що формуються й виявляють себе лише, в процесі інтеріндивідуальної взаємодії в спільнотах. Це такі особистісні якості, як лідерство, організаційні здібності, фемінінність-маскулінність тощо [13].

2.2.1.2.1. Зворотні зв'язки.

Поняття зв'язку входить в будь-яке визначення системи поряд з поняттями елементу і структури. Зв'язок забезпечує виникнення і збереження структури та цілісних властивостей системи. Дане поняття характеризує водночас і статику і динаміку системи. Зворотній зв'язок є основою саморегулювання та розвитку системи, її пристосування до мінливих умов існування у зовнішньому середовищі [48, 60].

У системі «людина» зв'язки здійснюються за допомогою різних носіїв інформації, починаючи від біохімічних, нервово-імпульсних на організменному рівні, і закінчуючи знаково-символічними носіями, на рівні особистості та спільноти. Якщо перша група носіїв інформації може забезпечувати прямі та зворотні зв'язки лише протягом життя індивіда і лише в рамках його організму, то зв'язки здійснювані за допомогою знаків і символів відбуваються у просторі соціальної взаємодії і культури. Вони не обмежені періодом життя конкретних людей і можуть здійснюватися як між сучасниками, так і між тими, хто жив у далекі історичні часи і людиною, яка живе зараз. Концепція діалогу культур за М.М. Бахтіним – В.С. Біблером визначає такий діалог як потужний засіб особистісного розвитку [11, 12].

Горизонтальні і вертикальні, прямі та зворотні зв'язки у складній ієрархічній системі забезпечують мультифакторний характер детермінації психічної активності, і нелінійність її реагування, що ускладнює прогноз особистісної активності [14, 15].

2.2.1.2.2. Системогенез як рушій системних змін.

Термін «системогенез» належить біологу-еволюціоністу XIX ст О.М. Северцову. П.К. Анохіним [2] започатковано застосування даного терміну у його сучасному розумінні, – для позначення явища неодночасного, вибіркового та випереджаючого за темпами онтогенетичного дозрівання структурних утворень, неоднорідних за функцією та локалізацією, які, згодом об'єднуються в функціональну систему, спочатку спрощену і недосконалу, проте таку, що забезпечує виживання й розвиток дитини в пренатальний період та період новонародженості. Тобто, головним системотвірним чинником-рушієм системогенезу є адаптаційний результат. Процес здійснення системогенезу Анохін позначив терміном випереджаючого онтогенезу, вважаючи його могутнім засобом здійснення еволюції. Згаданий автор пояснював дію законів системогенезу на прикладі анатомо-фізіологічного забезпечення акту смоктання у новонародженого. На тлі загальної незрілості

організму, у новонародженого має місце набагато вищий ступінь морфологічної сформованості та фізіологічної активності органів, що забезпечують згаданий вище акт. Вищою є сила, витривалість і координованість дії відповідних м'язів, ступінь зрілості (мієлінізації) нервових волокон та структурованості глибоких мозкових центрів, що здійснюють керування смоктальним рефлексом. Метою окресленого випадку локального випередження розвитку у організмі є потреба в виживанні новонародженої дитини, а головною умовою цього – здатність до активного смоктання молока. За законами випереджаючого онтогенезу розвивається також дихальна, травна та сечовидільна системи, оскільки у період новонародженості вони забезпечують активний обмін речовин з навколишнім середовищем й відтак, інтенсивний ріст тіла дитини. Поступово відбувається розвиток інших функціональних підсистем – сенсорних, моторних, терморегуляції тощо, і кожна з них має свої строки дозрівання та включення у діяльність цілісного організму.

В даний час термін «системогенез» застосовується в ширшому сенсі, під системогенезом розуміють не лише процеси раннього формування, а й трансформації функціональних систем в ході всієї життєдіяльності організму [49].

У Виготського опис розвитку психологічних функцій, де передуючі їм простіші, сенсомоторні функції, у «знятому» вигляді, лишаються присутніми у складі перших, опис сенситивних періодів та криз розвитку, фактично відповідає закономірностям системогенезу. Зокрема, є підстави для припущення, що система мовлення у дитячому віці розвивається саме за закономірностями системогенезу. У порівняно короткий термін, на інтуїтивному рівні, ще не маючи розвинених аналітичних здібностей, дитина засвоює дуже складні закономірності граматичної системи рідної мови і вірно їх застосовує [22].

Будучи запозиченим із царини загальної фізіології, де термін системогенез без протиріч описував закономірності онтогенезу функціональних систем, при

перенесенні ж на матеріал психології, він набирає контроверсійного сенсу. Суть у тому, що на біологічному рівні – рівні людського організму, системні процеси еволюції-інволюції хоча й відбуваються несинхронно, проте їхнього взаємоперетину, у сенсі одночасного розвитку та інволюції, практично не відбувається. Але у разі застосування поняття системогенезу до психічного розвитку людини, виникають певні протиріччя, які стають помітними при досягненні періоду зрілості.

Зокрема, регрес оперативної пам'яті та гостроти зорового сприймання починається з 35-40 років, але у той же самий час, це – період консолідації вольової сфери [36], активного особистісного розвитку і зокрема, періоду так званої кризи середнього віку, коли відбувається усвідомлення факту зіткнення біологічно зумовлених інволютивних процесів із можливостями подальшого розумового, особистісного та соціального розвитку індивіда, з віком також, відбувається також вдосконалення так званого кристалізованого інтелекту і, можливо, пов'язаний з ним, прогрес у духовному розвитку.

Є високі соціальні позиції, які людина посідає лише ближче до старості, до них зокрема відносяться найвищі пости у державному керівництві – президента, прем'єр міністра тощо. З точки зору системного підходу системогенез психічних якостей, що забезпечують активність людини на вказаних високих постах (де вони несуть відповідальність за долю людських спільнот у глобальному масштабі) має відбуватися на тлі виразної біологічної інволюції. З цього можна зробити висновок, що закони системної організації та розвитку на рівні організму та на особистісному рівні мають різну природу і що людина як представник культурної спільноти може продовжувати свій активний розвиток при тому, що водночас, у біологічному сенсі, вона вже постає як осереддя інволютивних процесів.

На думку О.М. Поддьякова, такі протиріччя є логічними, тому що з сучасної філософської та загальнонаукової точки зору, яка ґрунтується на принципах діалектики та засадах теорії складних динамічних систем, будь-яка

теорія розвитку в будь-якій галузі повинна описувати певні базові вихідні протилежності, суперечності, взаємодія яких і становить суть механізму розвитку та саморозвитку [55].

2.2.1.2.3. Концепція трьох функціональних блоків мозку О.Р. Лурія.

О. Р. Лурія запропонував структурно-функціональну модель мозку яка характеризує найзагальніші закономірності його роботи як єдиної цілісності, а також дозволяє пояснити його інтегративну функцію. Згідно цієї моделі, головний мозок розділено на три функціональних блоки [40].

Перший блок – регуляції енергетичного тону, його функціональна значущість полягає, по-перше, в підтримці загального тону, необхідного для будь-якої психічної діяльності (активаційна функція, здійснювана ретикулярною формацією). Таким чином перший блок мозку бере участь у загальному забезпеченні психічної діяльності і передусім, в організації й регуляції уваги, пам'яті, емоційних станів та свідомості в цілому. Лімбічні структури, що також входять у цей блок, займають чільне місце в організації емоційних і мотиваційних станів. Перший блок також сприймає і переробляє різноманітну інтерорецептивну інформацію про стан внутрішніх органів і регулює ці стани, а також здійснює первинну стадію обробки сигналів від дистанційних рецепторів органів чуття.

Другий блок – прийому, переробки і зберігання інформації розташований в задніх відділах кори великих півкуль, включаючи до свого складу кіркові апарати потиличної, скроневої і тім'яної кори. Вона включає:

а) первинні зони, що забезпечують прийом і аналіз інформації, що надходить ззовні,

б) вторинні зони, які виконують функції синтезу інформації від одного аналізатора,

б) третинні, зони, основним завданням яких є комплексний синтез одержаної інформації. Характерною особливістю апаратів другого блоку є їхня модальна специфічність.

О. Р. Лурія виділив два основних закони функціонування другого блоку. *Закон ієрархічної будови кіркових зон.* Згідно з яким при переході від первинних до вторинних і третинних зон кори здійснюється дедалі складніший синтез інформації.

Закон зниження модальної специфічності у ієрархії коркових зон, що при переході до вищого рівня синтезу інформації, відбувається зниження модальної специфічності, в напрямі від первинних зон до третинних. Таким чином, обидва ці закони описують перехід від детального відображення модально-специфічних ознак до синтетичного відображення узагальнених схем сприймання навколишнього світу.

Третій блок – блок програмування, регуляції і контролю складних форм діяльності пов'язаний з організацією цілеспрямованої, свідомої психічної активності, що включає в свою структуру мету, мотив, програму дій з досягнення мети, вибір засобів, контроль за виконанням дій, та корекцію отриманого результату. Ураження кори третього блоку має прояв у порушенні свідомої цілеспрямованої діяльності, коли цілеспрямована поведінка замінюється на "польову" хворий не може добирати адекватних засобів діяльності, контролювати її та коригувати свої помилки. Такі стани виникають внаслідок ушкодження лобових ділянок мозкової кори. Людина, яка до травми чи хвороби була цілком адекватною у своїй поведінці могла бути охарактеризована як особистість певної спрямованості та певного рівня розвитку, може повністю втратити саме ті якості, що вважаються сутністю особистості [25].

Аналіз особливостей будови і діяльності трьох функціональних блоків мозку дозволяє припустити, що кожна форма свідомої діяльності являє собою складну систему, яка функціонує, завдяки узгодженій активності всіх трьох блоків мозку, кожен з яких робить свій внесок в цілісну психічну діяльність.

Аналізуючи взаємодію функціональних блоків мозку з точки зору діяльності, слід підкреслити, що перший блок бере участь у формуванні

мотивів свідомої діяльності, другий – забезпечує операціональний бік діяльності, а третій – відповідає за породження і контроль мети та програм цілісної діяльності. Порушення роботи кожного з цих блоків обов'язково призводить до дезінтеграції психічної діяльності в цілому, але щоразу по-різному, у залежності від специфічності вкладу кожного блоку.

За змістом, згадані вище луріївські поняття функціональних блоків мозкової кори можна віднести до наукових метафор системного спрямування, і при цьому, слід відзначити їхню суголосність іншим метафорам, що сформувались на приблизно півстоліття раніше (в аналітичній психології К.Г. Юнга) – «Его» і «Самості» – і набули в подальшому різних варіантів трактувань, зокрема [31]. На нашу думку, Его в зазначеній трактовці за своїми функціями відповідає лімбічній системі – частині першого блоку мозку, а Самість – префронтальним ділянкам мозкової кори – третьому блоку.

2.2.1.2.4. «Формула» А.В. Семенович

Розвитком ідей О.Р. Лурія про системну організацію діяльності мозкової кори є тривимірна модель розвитку мозкової організації психічної активності в онтогенезі за А.В. Семенович [59]. Зазначена модель відображає той факт, що формування мозкової організації психічної діяльності в онтогенезі відбувається у напрямку від стовбурово-підкіркових структур до кори головного мозку, від правої півкулі мозку до лівої, а також від задніх відділів мозку до передніх, за формулою: «знизу догори, справа наліво і ззаду наперед». Завершенням церебрального системогенезу є формування нисхідних контролюючих і регулюючих зв'язків від передніх, лобних відділів лівої півкулі до субкортикальних зон мозку. Авторка підкреслює, що дані процеси не здійснюються, або спотворюються, якщо не буде відповідної нейробіологічної зрілості мозкових систем і підсистем, які їх мають забезпечувати. Іншими словами, розвиток тих чи інших аспектів психіки дитини однозначно залежить від того, чи достатньо зрілий та повноцінний відповідний мозковий субстрат. Тобто, для забезпечення кожного етапу психічного розвитку дитини

необхідною є потенційна готовність комплексу певних мозкових утворень. Але, з іншого боку, для постійного нарощування зрілості і сили того чи того мозкового утворення мусить бути затребуваність цих процесів іззовні, – від оточення, тобто, достатня сенсорно-інформаційна насиченість середовища, у якому знаходиться дитина. Якщо вона буде відсутня, то спостерігатимуться спотворення й гальмування психогенезу в різних варіантах, й більше того; нині доведено, що на ранніх етапах онтогенезу сенсорна та соціальна депривація призводять до дистрофії мозку на нейронному рівні. А це у свою чергу, означає неможливість подальшого повноцінного психічного розвитку.

2.2.2. Підходи до розуміння норми і патології.

Будучи членом спільноти, людська особистість потребує унормування та оцінювання своєї відмінності й подібності щодо інших, заради самоідентифікації, визначення своїх позицій у соціумі тощо. Ця функція виконується завдяки застосуванню поняття норми у парі з протилежними йому поняттями ненормальності, патології, аномалії маргінесу тощо. Тобто, сам факт існування понять норми і патології стосовно людської особистості очевидним чином відображає потребу людської спільноти у структуруванні за критеріями прийнятності-неприйнятності. Проте у психології єдиного уявлення про норму на даний час ще не існує [50].

Сам термін «норма» походить від латинського *norma*, – так називався кутник, яким вимірювалися прямі кути, а в переносному сенсі це слово означало правило, взірць [52]. Патологія ж є терміном похідним від давньогрецького *παθος* – страждання, біль, хвороба і *λογος* – вивчення, воно означає хворобливе відхилення від нормального стану, процесу чи змісту [54].

Зазначена вище поняттєва діада є запозиченням із медичної практики. де дані поняття традиційно існують у вигляді дихотомії «норма – патологія». Термін аномалія походить від давньогрецького *ανωμαλία*, що в буквальному сенсі означає відступ або ухилення від правила, тому аномальним називають те,

що відхиляється від правильного взірця. Аномальною визнають поведінку, що суперечить цінностям, звичкам або думкам більшості людей в суспільстві. Вона буде здаватися тим неприйнятнішою, чим більшу небезпеку являтиме для самої людини або її оточення [3].

У загальному сенсі, норма є встановленим еталоном, стандартом для оцінювання існуючих та створення нових об'єктів. Факт існування норм відображає потребу людей у структуруванні своїх уявлень про навколишній світ та самих себе. У природних феноменах, що не включені в людську діяльність, норма існувати не може, – вони є безперервним континуумом, строкатим за своїми властивостями і не розділеним за критерієм: це для людини добре, це – не дуже добре, а ось це – зовсім погано.

Критерій норми дозволяє здійснити поділ будь-якого континууму на два класи, – норму і не-норму, у свою чергу, такий розподіл дає змогу диференціювати ставлення до об'єктів та точнішого оперування ними.

Попри свою позірність, норма є емпіричним критерієм, оскільки її межі неможливо визначити ознаками, виведеними теоретично, бо в кожному випадку межі норми залежать від характеру об'єкту, конкретних потреб та обставин поділу на «норму-ненорму».

Недостатність дихотомічного поділу що здійснюється за допомогою поняття норми компенсується введенням додаткових критеріїв, таких як нижня та верхня межі норми, тобто мінімуму і максимуму, а також оптимуму, що знаходиться посередині між ними [17, 57].

Г.О. Балл вважає, що важливою ознакою норми є повторюваність у її застосуванні [6]. Інша суттєва ознака норми – конвенційність, зумовлена її порівняльним характером, емпіричним підґрунтям і конкретними обставинами її застосування. Неоднозначність поняття норми зростає при його застосуванні до характеристик складної системи. Аналізуючи протиріччя, що виникають при застосуванні поняття норми до особистості, Г.О. Балл, розглядає норму як категорію, яку ще потрібно інтегрувати на рівні поняття у той чи той науковий

контекст. Він також вводить у розуміння норми ознаку ієрархічності і критерій елітарності-егалітарності [8].

У психології норма є поняттям релятивним та неоднорідним, через те, що на неї впливає широке коло чинників, від біологічно зумовлених, до спричинених соціокультурними особливостями та природними умовами проживання певної людської спільноти [49].

У науковій літературі існує низка підходів до типізації психологічних норм, серед них основними є такі.

2.2.2.1 Типологічний підхід

До типологічного підходу (який виділяв ще Аристотель) входить належність до певного конституційного типу, типу темпераменту, характеру, тощо. Він межує з індивідуальним підходом і їх нерідко об'єднують у індивідуально типовий підхід, яким визначають варіанти норми.

2.2.2.2 Статистичний підхід (або частотний).

За такого підходу норма інтерпретується як рівень (або діапазон рівнів) функціонування організму, а також соціального функціонування, що властивий більшості людей. Попри свою популярність, принцип статистичної норми в психології має відносно локальне застосування: в академічній психології – у лабораторному експерименті, в практичній – у певних психодіагностичних процедурах та базованому на них відборі. Застосування статистичного нормування у повному обсязі призвело б до того, що за нормальних довелося б вважати лише «середніх» конформних людей, які становлять однорідний загаль, а це навряд чи можна вважати еталоном для здорового суспільства (тут варто ще раз згадати про критерій елітарності-егалітарності щодо норми Г.О. Балла). Статистичні нормативи є відносними також і через свою соціокультурну зумовленість, тому зазначений підхід здавна викликає критику [50].

Натомість, Б.С. Братусь [17] вважає, що саме статистичний підхід до розуміння норми є найпоширенішим серед багатьох психологів і психіатрів, у

чийому розумінні норма є чимось середнім, усталеним, таким, що не виділяється із загалу та водночас, найкраще пристосованим і адаптованим до навколишнього середовища. Таке розуміння норми добре узгоджується із здоровим глуздом та міцно укорінене в буденній свідомості, де поширене і загальноприйняте зазвичай ототожнюються з нормальним. Але цей підхід спрощує уявлення про людський розвиток, зводячи його до рівня пристосування до усталених шаблонів самопочуття, поведінки тощо. З цієї точки зору, бути нормальним означає бути таким, як усі, відповідати середньостатистичному нормативу оцінювання можливостей людини. Протестуючи проти згаданої вище точки зору, французький психіатр К. Кюльєр вважав, що коли у суспільстві не буде «напівнормальних» людей, то цивілізований світ загине, від браку мудрості та надлишку посередності [цит. за 17]. Статистично «нормальне» суспільство навряд чи буде розвиватися; з історії та етнографії нам відомі факти поглинання консервативніших спільнот більш динамічними, що у своєму розвитку вийшли за межі колишніх норм і традицій. Відомі також і непоодинокі випадки ізольованого існування племен, які дотепер затрималися на стадії первісно общинних стосунків та кам'яної доби. Етнографи свідчать, що в таких племенах існує багато табу – заборон на порушення усталених норм та правил, що не сприяє їхньому суспільному прогресу [44]. Проти статистичного підходу щодо людської особистості протестував А. Маслов, вважаючи, що рівень середньостатистичних показників це не норма, а затримка людського розвитку – «недолюдськість» [43].

Ю.Б. Гіппенрейтер, розглядаючи категорію «нормальний характер», зробила спробу визначити його методами математичної статистики. Вона одержала такі результати. Обрахунки за одним параметром нормальності відповідали шкалі нормального розподілу вибірки, тобто, більше половини її учасників потрапляли до норми. За двома незалежними параметрами до норми потрапила лише чверть учасників, за п'ятьма – один з 32-х, а за десятьма – один з 1024 (цит. за [50]).

Статистичний підхід також заходить у протиріччя із розумінням високої норми як бажаних людських якостей, що нечасто спостерігаються. За статистичного підходу вони очевидно не потрапляють до зони нормального розподілу. Ненормальними з цього погляду є також і люди з високими показниками фізичного здоров'я. Тобто, статистичний підхід повністю заперечує елітарну та ідеальну норму.

2.2.2.3 Адаптаційний підхід.

В його межах норма і патологія розглядаються у зв'язку із поняттям «адаптація». За своїм походженням такий підхід є відображенням теорії природного відбору Ч. Дарвіна, тобто, згідно з цим підходом, ознака, чи якість, що допомагають адаптуватися і вижити, входять до континууму норми. Адаптацію у цьому сенсі розуміють, по-перше, як динамічну рівновагу між організмом і середовищем, а по-друге – як динамічну рівновагу між нервово-психічними процесами та діяльністю людини [55].

Іншими словами, бути нормальним означає бути пристосованим, а отже – адаптованим. Цей підхід є найближчим до цілісного, системного погляду на людину, яка живе в доволі мінливих умовах. Але здатність до адаптації не вичерпує всього поняття норми. За своєю природою людина схильна також і до виходу за межі адаптації – до створення нових форм життєдіяльності, при цьому механізми непередбачуваності та невизначеності сприяють різного роду досягненням та розвитку культури.

Як зазначав О.Г. Асмолов, треба розуміти, що в будь-яких системах завжди діє подвійний механізм – конфлікту та неадаптивності. Конфлікт зрештою приводить до визначеності та стабільності у вигляді конформізму і соціальної адаптації, а неадаптивність – до розвитку, бо зазвичай, рушіями культури стають посміховиська, диссиденти й «Дон Кіхоти». Їхня поведінка завжди неадаптивна, і загалом, кожна особистість несе в собі унікальний потенціал обдарованості й неадаптивності, а в більшості культур існують не лише

механізми приведення до конформізму, але й суспільно напрацьовані шляхи селекції людей обдарованих потягом до екстремальності [4].

Польський клініцист К. Домбровський вважав, що здатність людини завжди пристосовуватися до зміни умов будь-якого характеру і на будь-якому рівні свідчить про низький рівень морального та емоційного розвитку особи [61]. Натомість, австрійський етолог К Лоренц описував патологію як розлад нормального функціонування самоадаптованої живої системи, або розлад вроджених форм поведінки.

Таким чином, можна дійти висновку, що на рівні організму поняття адаптації застосовується без видимих протиріч. А коли мова заходить про людську психіку і поведінку, то виникають численні протиріччя.

2.2.2.4 Функціональний підхід

Функціональний підхід оцінює стан, здатності і поведінку людини з точки зору – наслідків – шкідливості-нешкідливості, або можливості-неможливості досягнення певної мети чи результату. Для медицини та суміжних з нею галузей психології поняття функціональної норми є провідним, **воно** визначається як оптимальний стан динамічної рівноваги між біо-психо-соціальними параметрами діяльності людини та параметрами її довкілля [55]. Характеристика норми як стану динамічної рівноваги підкреслює її мінливий характер, що підтверджується також ужитком в медицині поняття індивідуальної норми, та дефініції «практично здоровий». Даний підхід багато у чому перегукується із адаптаційним. В цілому норма і патологія – це завжди процес, в ході якого особистість досягає чи не досягає свого функціонального оптимуму (оптимуму психічного функціонування). Тобто, функціональна норма – це процес досягнення особистістю свого оптимуму, динамічної рівноваги в реалізації цілей самозбереження, розвитку і самореалізації

2.2.2.5 Клінічний підхід (або психопатологічний)

Ґрунтується на прийнятті негативних критеріїв норми. За цим підходом норму розуміють передусім, як відсутність очевидних патологічних симптомів. Якщо у людини цих симптомів не знаходять, то її слід вважати нормальною, тобто здоровою. У даному підході здоров'я визначається через нездоров'я, а норма – через аномалію. Окреслений підхід традиційно застосовується у психіатричній експертизі на предмет психічного здоров'я обстежуваного для вирішення питань про необхідність лікування, надання соціальних пільг, визначення осудності тощо.

Попри свою позірну системність даний підхід є локальним, обумовленим конкретними практичними потребами, і намагання його екстраполяції на інші сфери демонструють очевидну вузькість та однобічність клінічного підходу. Зокрема, в межах даного підходу існує таке протиріччя: те що не є соціальною нормою у поведінці людини та структурі її особистості, у біомедичному сенсі може бути цілковитою нормою. На цьому протиріччі побудовані критерії судово-медичної експертизи, а саме: щоб злочинця визнати осудним, необхідно довести, що він психічно здоровий, тобто нормальний, при тому, що скоєні ним вчинки брутально порушують норми людського співжиття.

Чезаре Ломброзо описував нормальну людину як індивіда, що має хороший апетит, є егоїстом, рутинером, і водночас покірним робітником, терплячою домашньою твариною, яка поважає будь яку поставлену над нею владу [36]. У свою чергу, російський зоолог Віктор Дольник вважає, що такі поведінкові особливості людей, як агресивність, гіперсексуальність, лінощі й схильність до крадіяства є з точки зору біологічної зумовленості цілком нормальними [28].

П.Б. Ганнушкін, видатний психіатр ХІХ ст., дослідник межових станів (який вважається основоположником київської психіатричної школи), неодноразово підкреслював відносність меж психічної норми, визначеної за канонами клінічного підходу. Він вважав, що у такому, вразливому й тонко

влаштованому та водночас, складному апараті, яким є людська психіка, у кожного можна знайти ті чи ті, нехай і доволі дифузні, негативні конституційно-психологічні риси, і що гармонійні натури зазвичай є плодом нашої уяви [23].

Його сучасник, В. Штерн, також закликав до обережності в оцінюванні людини з точки зору «норми-ненорми», наголошуючи на тому, що психологи не мають права робити висновки про аномальність певного індивіда, якщо він виявився носієм властивості, яка була визнана аномальною (цит за [52]).

У сучасній психодіагностиці поняттям норми послуговуються при обстеженні когнітивної і емоційної сфер, проте коли йдеться про особистість, то застосовують термін «особливості», і цим підкреслюється обережність у ставленні до нормативного підходу [50, 52].

Приблизно через століття, суголосними з позиціями Ганнушкіна та Штерна виявилися висновки американського психолога Девіда Розенхана, зроблені за результатами його відомого експерименту [65]. У 1973 році Розенхан провів дослідження під назвою "Психічно здорові на місці божевільних". Воно проводилося у такий спосіб: восьмеро людей, серед яких були троє психологів, педіатр, психіатр, художник, домогосподарка і сам Розенхан, звернулися до психіатричних лікарень зі скаргами на слухові галюцинації (але насправді, таких проблем у них не було). Всі учасники експерименту спершу мали прикинутися хворими, а після стаціонарування у госпіталях, сказати лікарям, що з ними все нормально. При зверненні до психіатрів у сімох учасників дослідження діагностували шизофренію, а у одного з них – депресивний психоз, і всі вони були госпіталізовані.

Далі, у всіх госпіталях події розгорталися однаковою чиною, а саме: лікарі не повірили словам "хворих" про те, що ті почуваються добре, а цілком адекватна поведінка учасників експерименту нікого з медиків не переконала. Персонал лікарень продовжував насильно змушувати учасників експерименту

проходити курс медикаментозного лікування (ліки ними викидалися) і лише по закінченні цієї «терапії» вони були виписані.

Розенхан продовжив експеримент. На другому етапі, інша група учасників дослідження відвідала ще 12 психіатричних клінік, причому, вони звернулися і у прославлені приватні клініки, і в звичайні місцеві лікарні, з тими ж самими скаргами на слухові галюцинації. Прикметним стало те, що знову всі учасники експерименту були визнані хворими. Хоча тільки-но їх привозили до клінік, як "хворі" починали поводити себе нормально і переконувати персонал, що вони більше не чують голосів. Однак, для того щоб переконати лікарів, що вони більше не хворі, учасникам експерименту, в середньому, потрібно було 19 днів, а одному з них довелося пробути в лікарні 52 дні. Всі учасники експерименту були виписані з занесенням до їхніх медичних карт діагнозу "шизофренія в ремісії". Таким чином, ці люди були стигматизовані як психічно хворі.

Найцікавішим у цьому експерименті стало те, що справжні пацієнти почали підозрювати організованих Розенханом учасників у симуляції, водночас як персонал лікарень цього не помічав. А саме, у різних клініках, куди були госпіталізовані учасники експерименту, 35 пацієнтів із 118-ти змогли визначити, що дані особи лише прикидаються психічно хворими. Пацієнти лікарні підходили до них і говорили: "Ти не можеш бути божевільним. Ти, напевне, якийсь журналіст чи професор, засланий сюди з метою перевірки".

Через оприлюднення результатів цього дослідження серед психіатрів знявся шквал обурення. Багато хто з психіатрів заявили, що їх неможливо спровокувати, бо вони точно зможуть відрізнити псевдохворих від реальних осіб з психічними недугами. Цікаво те, що лікарі однієї з добре відомих психіатричних клінік, яка мала власну дослідницьку базу, звернулися до Розенхана і попросили його прислати своїх псевдохворих без попередження, стверджуючи, що вони неодмінно виявлять симулянтів і Розенхан прийняв цей виклик.

У наступні три місяці адміністрація цієї клініки зі 193 пацієнти, що до них надійшли, змогла виявити 41 симулянта і щодо 42 осіб висунула підозру в симуляції. Але виявилося, що Розенхан нікого до цієї клініки не посилав.

Цей експеримент дав підставу Розенхану дійти висновку, що в психіатричних лікарнях не можуть відрізнити здорових від хворих. а також продемонстрував ризики, пов'язані із необґрунтованою стигматизацією та нівелюванням особистості в психіатричних закладах.

Таким чином, дослідження Розенхана поставило під сумнів надійність всієї психіатричної діагностики та викликало справжню бурю в світі психіатрії.

За висновками Розенхана, базованими на досвіді псевдопацієнтів, в психіатричній лікарні їх мучило непереборне відчуття безцеремонного вторгнення в їхній особистий простір, втрата себе і туга. За їхніми словами, персонал, незважаючи на свою порядність, в основному ставився до хворих як до речей і не надавав значення їхній особистості, часто детально обговорюючи пацієнтів в їхній присутності, ніби їх не було поруч. Вони також уникали прямих контактів з пацієнтами, крім тих випадків, коли потрібно було виконувати формальні обов'язки. Загалом, контакт пацієнта з лікарями в середньому тривав 6,8 хвилини на день, а всі дії та висловлювання псевдопацієнтів сприймалися персоналом крізь призму уявлень про психічне захворювання, – лікарняні записи свідчили про те, що персонал клінік розглядав поведінку псевдопацієнтів виключно в психіатричних нозологічних категоріях. Біографічним відомостям, що були надані ними і не містили ознак патології, в лікарняних записах надали нового вигляду, згідно з тим, що було відомо про шизофреніків, виходячи з колись панівних теорій про етіологію шизофренії.

На підставі одержаних результатів Розенхан зробив висновок про те, що дані його експерименту свідчать про величезну роль стигматизації в психіатричній діагностиці, і що випадково затаврованому шизофреніком

псевдопацієнту неможливо подолати цю стигму, яка ґрунтовно забарвлює враження інших про нього та його поведінку.

У подальші роки було проведено чимало досліджень щодо достовірності психіатричної діагностики. Зокрема, у 2008 році присвячена науці програма BBC «Horizon» провела схожий експеримент під назвою «Наскільки ви божевільний?» [68] Він проходив в два етапи, в експерименті брали участь десять осіб: п'ять тих, у кого раніше були діагностовані різні психічні відхилення, і п'ять тих, у кого не було психіатричних діагнозів. Всі десять осіб пройшли обстеження у трьох експертів з психіатричної діагностики, завданням яких було виявити п'ятьох з них, що мають психічні відхилення. У результаті, двом з десяти пацієнтів експерти поставили правильний діагноз, одному – невірний, і двох здорових пацієнтів помилково визнали психічнохворими.

2.2.3. Особистісно орієнтовані підходи до розуміння норми

2.2.3.1 Індивідуальна норма

Індивідуальна норма визначається порівнянням стану і поведінки людини у даний момент із загалом притаманними їй станами та особливостями поведінки. Вона ґрунтується на якісних, а не кількісних критеріях. Її основним критерієм є індивідуальна збалансованість – фізична чи психічна, залежно від рівня розгляду. За своїм змістом вона суголосна типологічній та функціональній нормі і дозволяє подолати обмеження, що їх накладає статистична норма. Індивідуальна норма дозволяє розглядати людську особу у термінах високої, низької, середньої норми та дисгармонії. При цьому мають бути визначені певні межі нормального, бо інакше і яскраву патологію можна зарахувати до індивідуальної норми. Такі межі зазвичай диктуються функціональними та соціокультурними нормами. За С.К. Нартовою-Бочавер [50], критерій індивідуальної психологічної норми занадто акцентований на особистій свободі, праві індивідуального вибору, власного шляху життя та розвитку.

2.2.3.2 Соціальна норма

Соціальна норма, зазвичай, базується на відповідності поведінки людини критеріям бажаного або унормованого в даному суспільстві зразка. Суспільні норми поведінки описуються поняттями відповідності до права, моралі, звичаїв традицій, тощо, і можуть протирічити нормі у медико-біологічному сенсі. На нашу думку, динаміка розуміння норми та патології в соціумі може розглядатися як аксіологічний маркер суспільної свідомості, який свідчить про те, що зміни у способі життя людей позначаються на їхньому світобаченні. У наш час, ці зміни великою мірою є наслідками науково-технічної революції, яка триває вже друге століття поспіль [10].

За своєю сутністю, соціальні стереотипи «норми-не норми» впливають із суспільних реалій, а останні багато у чому залежать від технологічних та соціокультурних досягнень суспільства. Через це виникає неспівпадання норм у різні історико-культурні періоди. На доказ динамічності та неоднозначності розуміння норми й патології у соціокультурному сенсі, наведемо такий приклад.

Упродовж індустріальної доби відбувалася ротація стереотипу каліки-аутсайдера, і її акценти поступово стали переходити з фізичних якостей на розумові. Спершу механізація, згодом автоматизація, а нині – роботизація фізичної праці довершили цей процес. До індустріальної революції, поки цінувалися передусім фізичні якості робочої сили, легка розумова відсталість вважалася не патологією, а варіантом норми, хоча й призводила до певної соціальної маргіналізації її носіїв. У добу індустріалізації такий ганж вже був підставою для медичного діагнозу, проте ще не став приводом для виключення особи з ринку праці, а лише для певних фахових обмежень. У наш час, переходу до постіндустріальної доби, такі особи фактично повністю витіснені зі сфери трудових відносин та самостійного функціонування у суспільстві, проте, за законами України, вони не мають статусу інвалідів. Нинішній «суспільно-інтелектуальний мінімум» став суттєво вищим, ніж це було, скажімо, у середині

XX століття, тому особи з легким ступенем розумової відсталості тепер нездатні навіть до виконання порівняно простої фізичної праці (двірника, прибиральниці) через те, що вони погано орієнтуються у нинішніх складних соціальних реаліях і без спеціальної допомоги (соціального супроводу) не можуть захистити свої права [9].

Натомість, здобутки науково-технічної революції дозволили створити низку технологічних пристроїв для осіб з вадами сенсорної та опорно-рухової сфери – тих, хто у минулі часи були остракізованими, як безнадійні каліки, а нині мають офіційний статус інваліда (групу інвалідності та відповідні соціальні пільги). З'явилися високофункціональні візки і протези кінцівок, цифрові слухові апарати, комп'ютери зі звуковими програмами для незрячих тощо. Тому на сьогодні, завдяки неушкодженим інтелектуальним можливостям, особи з вадами опорно-рухового апарату, зору та слуху все активніше включаються в прорив на ринку праці і у певних його нішах успішно конкурують з фізично здоровими людьми. Серед них – видатний англійський фізик Стівен Хокінг, який пересувається на візку і спілкується через голосовий синтезатор, сліпоглухий російський філософ Олександр Суворов, незрячий американський співак Стіві Уандер та багато інших. Оскільки зараз в Україні стрімко зростає число фізично неповносправних осіб-учасників бойових дій, то це активізуватиме згадані трансформації щодо розуміння норми й патології у сфері трудової зайнятості та в буденній свідомості українського суспільства..

Інший аспект змін у розумінні «норми-не норми» у соціальному та біологічному сенсах пов'язаний із так званою психофармакологічною революцією, що триває з 60-х рр. XX століття [27].

Така галузь, як соціальна психіатрія і суміжний з нею розділ соціальної роботи, сприяє суспільній адаптації (власне кажучи, протистоїть дезадаптації) осіб з хронічними психічними недугами, такими, як епілепсія, маніакально-депресивний психоз та амбулаторні форми шизофренії. Дані особи, маючи офіційно зафіксовану психічну патологію, у соціокультурному сенсі можуть

бути видатними особистостями. Серед них були український поет Володимир Сосюра, литовський художник і композитор Міколоз Чурльоніс, нині такими є відомі аутисти – японський програміст Сатосі Тадзірі і російський математик Григорій Перельман. Лікарі-психіатри свідчать, що в числі їхніх пацієнтів є такі, що посідають поважні посади, – ці люди знаходяться під лікарським наглядом, одержують підтримуюче лікування і у повсякденному житті приховують свій діагноз від оточення [27].

Євген Панов, 28-річний російський програміст, який має діагноз синдром Аспергера, вважає, що «Аутисти часто стають крутими музикантами, програмістами, вченими. Іноді аутизм буває навіть на руку. Мені здається, складно зануритися в науку доволі глибоко, якщо в тебе виходить нормально спілкуватися з людьми. В інформаційних технологіях часто працюють відлюдькуваті особи, які легко можуть визнати аутиста за свого» [41].

Значні суспільні зміни у способі життя зазвичай спричиняють переструктурування системних зв'язків та відношень як на рівні біологічних вимірів людини, так і рівні соціокультурних. Іншими словами, фізично неповносправна особа, яка має встановлений діагноз недуги і є очевидним носієм патології у біомедичному сенсі, з точки зору професійних критеріїв може бути визнаною не лише цілком нормальною, а й бути носієм «високої норми», завдяки своїм інтелектуальним та іншим талантам, стати суспільно-культурним рушієм у своїй фаховій галузі.

Вище ми описали тенденцію до технологічної компенсації недоліків та пошкоджень організменного рівня завдяки цивілізаційним досягненням людської спільноти. У західній культурі це явище описує теорія нормалізації (яка більшою мірою стосується людей з розумовою відсталістю та іншими психічними аномаліями). Але існує також і малопомітна, проте суттєва тенденція протилежного характеру. Вона полягає в тому, що досягнення того чи того загальносистемного позитиву нерідко супроводжується втратами на

рівні окремих підсистем організму, що об'єктивно становить певну аномалію, яку нині прийнято називати «хворобою цивілізації».

Ілля Мечников у своїх «Етюдах про природу людини» [45] писав про дисгармонії соматичної сфери людини, зумовлені її переходом до прямоходіння. Поява прямоходіння мала революційну значущість, бо звільнила руки прадавніх істот для продуктивної праці і ширшої дослідницької діяльності. Але «платою» за цей грандіозний еволюційно-цивілізаційний прорив стала ціла низка хвороб дихальної, травної, репродуктивної, серцево-судинної систем і опорно-рухового апарату, оскільки первинно вони були розраховані на функціонування в положенні на чотирьох кінцівках, а прямоходіння, «стояча» та «сидяча» робота стали призводити до численних декомпенсацій цих підсистем. До хвороб цивілізації відноситься ціла низка хронічних недуг і професійних захворювань, таких як гіпертонія, діабет, виразкова хвороба, силікоз легень, численні різновиди алергії тощо.

2.2.3.3 Ідеальна норма

Ідеальна норма – це ідеальний взірць станів та якостей людини, що має суб'єктивно-конвенційне походження, – у спільноті визначається певний норматив, який приймається за досконалий зразок. Такий нормативи створюються шляхом узагальнення позитивних якостей, притаманних видатним представниками людської спільноти, які забезпечували її поступ.

За даного підходу не береться до уваги дихотомія норми-патології, а відбувається оцінювання норми як такої. Зокрема, широко відома дефініція здоров'я у формулюванні Всесвітньої організації здоров'я, як стану повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, відноситься до ідеального розуміння норми [54].

Задля виділення тих позитивних якостей, якими має бути наділена нормальна особистість, у контексті даного підходу описуються критерії фізичного, психічного, а також психологічного здоров'я і передусім ставиться

питання про здоров'я особистості, як про певне особисте надбання, про досконалість людини, а не про відсутність у неї тих чи тих недоліків та недуг.

П.Б. Ганнушкін вважав, гармонійні натури лише плодом уяви, тому що у кожної людини можна знайти психопатичні риси і що людина є здоровою настільки, наскільки вона здатна стримувати розростання у себе патологічних рис, тримати себе в розумних межах [23].

Незважаючи на свою нереалістичність, ідеальні нормативи відіграють дуже важливу роль у житті окремих людей і у суспільному житті. Відсутність ідеалу у людини спричинює до особистісних девіацій та девіантної поведінки. Слідування ідеалам, негативним з суспільної точки зору, також є прогностично тривожною ознакою.

Натомість, прагнення до позитивного ідеалу, у вигляді поставленої мети є потужним засобом самовиховання, реабілітації, тощо. Тут важливим є питання досяжності обраного ідеалу та послідовності кроків щодо його досягнення. Це добре видно у спорті та мистецтві. З біографій відомих людей, можна зробити висновок, що слідування ідеалу (адекватному в сенсі досяжності та нешкідливості) допомагає суттєво змінити власну фізичну конституцію. А Шварценеггер, який у юності був лише посереднім футболістом, став видатним культуристом. Рустам Ахметов (вихованець відомого українського тренера Віктора Лонського) за методикою тренера зумів подолати свою етнічно-генетичну схильність до низькорослості (його батьки мали зріст 160 см, а він – досяг 187 см), завдяки ретельному виконанню плану тренувань протягом кількох років [38].

Суттєві зміни фізичних даних нині можливі й без тривалих вольових надзусиль, зокрема, це стало можливим завдяки досягненням пластичної хірургії та її перетворенню у прибутковий бізнес. У засобах масової інформації, здебільшого в Інтернеті, з'являється чимало матеріалів про людей з химерними модифікаціями обличчя та тіла. На світі тепер є живі «копії» ляльки Барбі та її супутника – ляльки Кена й інші химерні персонажі, а видатки на ці численні

пластичні операції досягають сотень тисяч доларів. Слід зазначити, що такі зовні трансформовані люди стали надзвичайно популярними просто тому, що викладають свої фото в Інтернеті [30]. Імовірно, що вони досягли особистого ідеалу щодо зовнішності, проте з точки зору фізичного здоров'я їх швидше за все варто характеризувати у термінах патології. Згадані особи перетворили себе на фізичних інвалідів, залежних від медичних послуг та спеціального, дуже дорогого догляду, при цьому, з точки зору психіатрії вони мають синдром дисморфоманії, а з суспільного погляду – вони стали так званими «б'юті-фріками», які у такий спосіб привертають до себе увагу світового масштабу, а тому мають багато і прихильників, і дошкульних критиків.

Розгляд особистісної норми в поняттях не лише психічного, а й психологічного здоров'я, знімає протиріччя між її розумінням як стану «нормальної» психіки (згадаймо наведену вище дефініцію Ч. Ломброзо) і демонструє, що це різні рівні розгляду норми у системному сенсі.

Коли йдеться про психологічне здоров'я, то вимоги до людини не обмежуються її здатністю виконувати визначені соціальні приписи, але передбачається також і спрямованість на самопізнання та самобуття. У широкому розумінні психологічне (або особистісне) здоров'я можна охарактеризувати як стан оптимального опрацювання внутрішнього і зовнішнього досвіду, внутрішньої інтегрованості та конструктивного самовираження в життєвій практиці. Критеріями психологічного здоров'я людини, незалежно від її віку, можуть виступати:

- сприйнятливість, інтерес до різних проявів життя;
- налаштованість на пізнавально-творчу активність (згідно індивідуальним та віковим можливостям);
- переважно внутрішня мотивованість життєвої практики;
- конструктивність життєвої практики (руйнівний компонент підпорядкований конструктивному);
- благодетельність впливу на оточення.

Відповідно ознаки психологічного нездоров'я – байдужість, пасивність, переважання зовнішньої мотивації, страх самовиявлення, руйнівний (дегуманізуючий) вплив на оточення [31].

Ідеальний підхід до розуміння норми тісно пов'язаний із гуманістичними теоріями особистості, що описують «високу норму», здійснюючи, за О.Г. Баллом, елітарний підхід до розуміння норми щодо особистості. Згідно з гуманістично орієнтованими підходами, нормальною людиною є така, яка здатна до самоудосконалення, самоактуалізації, самостійного прийняття рішень, здійснення вибору та несення повної відповідальності за власну поведінку.

За К. Роджерсом [57], потреба у самоактуалізації є специфічною людською, він описував її як вроджене прагнення людини до максимально повної реалізації у процесі свого життя, закладених природою потенційних можливостей та здібностей. Автор наводить умови, за яких може відбутися процес самоактуалізації, серед них: відкритість до нового досвіду, довіра до власного організму, внутрішній локус контролю, бажання відчувати повноту процесу свого життя.

Абрахам Маслоу [41] детально описує характеристики самоактуалізованої особи, а саме:

- ефективне сприймання реальності та стійкість до сприйнятого;
- прийняття себе, інших та природи;
- відсутність домінування переживань сорому, провини та тривоги;
- безпосередність, простота, природність;
- центрованість на меті;
- незалежність і потреба в усамітненні, прагнення відійти від буденної метушні;
- автономія – незалежність від оточення та його культурних стереотипів;
- відповідальність за свою долю;

- нейтральне ставлення до соціальних заохочень;
- свіжість сприймання, відкритість до нових вражень, здатність радіти життю;
- вершинні переживання – стани підйому, екстазу;
- глибокі міжособистісні стосунки;
- розрізнення мети і засобів її досягнення;
- філософське почуття гумору;
- спротив окультурюванню.

Віктор Франкл [61] вважав, що нормальна, здорова особистість має бути орієнтованою на: духовне буття, усвідомлення своєї відповідальності за сенс власного існування, самотійну реалізацію у своєму житті віднайдених нею сенсів, активну позицію в облаштуванні власної долі, усвідомлення власної обумовленості біологічними, психологічними та соціальними чинниками, знаходження на позиції розумного компромісу при зіткненнях із власною долею, прийняття визначених долею обмежень і заданого нею природного і соціального людського буття, орієнтованість на вільну, відповідальну й духовну поведінку.

Еріх Фромм [60] у своїх працях також неодноразово порушував проблеми психічної норми та патології, проте він інтерпретував їх у значно ширшому контексті. У визначенні Фромма психічна норма це не стабільний стан, а розвиток. Психічну норму він описував у термінах особистісної продуктивності, зв'язку через емоції із зовнішнім світом, пізнання об'єктивної реальності за допомогою інтелекту, відчуття власної неповторності та зв'язку з ближніми, а також невідчужуваності від суспільства.

Фромм також давав визначення психічної норми як усвідомлення свого знаходження у ситуації вибору і здатності зробити цей вибір. Він мав на увазі саме екзистенційний вибір, що передбачає здатність до глибокого рефлексивного аналізу ситуації та високий рівень вольової регуляції. За

Фроммом, психічно нормальна людина має бути активною і будувати своє життя свідомо та цілеспрямовано. Він виділяв такі ознаки психічної норми.

1. Психічно нормальна людина не визнає ірраціональних авторитетів, але охоче підпорядковується раціональним по совісті і по розуму. Він постійно відроджується і дивиться на життя як на найбільше з дарованих благ.
2. Не існує індивіда поза соціальними зв'язками. Людина не може заперечувати або відкидати суспільство, зв'язок з ним має бути також і емоційним.
3. Пізнання реальності своїм інтелектом (Фромм вважає психічно нормальним тільки тих, у кого є пізнавальна активність).
4. Підпорядкування авторитетам. У соціумі навряд чи можливо абсолютно відмовитися від такого підпорядкування, бо це – суспільний договір. Але підпорядкування має бути диференційованим, сліпа віра в ірраціональні авторитети випадає з поля психічної норми (релігія в цьому сенсі – особливе питання).
5. Людина постійно відроджується в ході онтогенезу. У певні періоди вона переживає кризи, тому що певні психічні конструкції відживають і з'являються новоутворення, без яких неможливо рухатися далі.

2.2.3.4 Особистісна норма.

Особистісна норма багато у чому суголосна з нормою ідеальною. Коли йдеться про особистісну норму, то тут на нашу думку слід виходити із визначення особистості, сформульованого Г.О. Баллом, – як системної якості особи і враховувати, що особистість, як інтегративне психологічне утворення, за своїм походженням має виразне соціокультурне підґрунтя і водночас, залежить від своєї біологічної, організменної основи. Втім, на думку згаданого вище автора, вивчення особистісної норми, так само, як і цілісне охоплення

того, що є особистість, належить швидше до методологічного ідеалу, аніж до прикладних завдань психології [7].

Для особистісної норми характерною ознакою є наявність життєвої мети; наявність стійких структурних рис особистості в процесі її розвитку і тих рис, які змінюються в процесі її розвитку [21].

Можна сказати, що особистісна норма – це умовний соціокультурний стандарт допустимої, індивідуальної своєрідності людини, що розглядається як бажаний, прийнятний та типовий для тієї чи тієї культури. Тому те, що колись вважалося ненормальним, завтра, можливо, буде сприйматися як нормальне, а те, що у наш час і у нашій культурі, вважається неприйнятним, може вважатися адекватним в житті інших народів. Це підтверджується різними історичними фактами і зокрема, таким, що у античну добу гомосексуалізм був культурно прийнятною нормою, а вже в християнській культурі його вважали тяжким гріхом, по суті, злочином. Починаючи з епохи просвітництва на цей феномен дивилися як на хворобу, а згідно з сучасними поглядами – це варіант норми, що підтверджується нейрофізіологічними дослідженнями. Методами нейровізуалізації доведено, що гомосексуалізм і сприймання себе як особи протилежної статі має нейроанатомічне підґрунтя, що полягає у особливостях мікроструктури певних підкіркових зон сірої речовини, тому їх слід відносити до індивідуальних варіантів норми, а не до психічної патології.

А от пристрасть до азартних ігор, що зазвичай сприймається як поведінка здорової людини, нині, завдяки дослідженням методами сканування мозку, нині вже вважається хворобою [66].

Таким чином, у наш час не існує однозначних показників норми і не існує також чітких меж норми, та її абсолютних критеріїв. Це підтверджується наведеним вище положенням про емпіричне походження норм, які відрізняються за своїм характером, в залежності від об'єкта розгляду і зазвичай, мають динамічні параметри.

На теперішній час як психологи, так і медики вважають, що існуючі критерії психічної норми, патології та межуючих з ними станів не є досконалими і що більшість з них мають негативне забарвлення, тобто, частіше виводяться з поняття патології. На наш погляд, частина таких станів є природно зумовленими, і віднесення їх до патологічних чи межових нерідко спричинюється лише соціальними стереотипами. У свою чергу, нестабільність та мінливість останніх створюють флуктуації у розумінні норми [58, 63].

Психічна сфера людини регулюється мозковими структурами, що мають різний філогенетичний вік та різні строки онтогенетичного дозрівання. Узгодження дії цього «функціонального ансамблю» є доволі складним, і гармонія у ньому досягається нелегко.

В своїх «Етюдах оптимізму» І.І. Мечников ділиться самоспостереженнями про парадоксальні з його погляду речі. В юності, він відзначався великою чутливістю до чужих страждань, часто переживав негативні емоційні стани великої сили, і двічі здійснював спроби суїциду. Він згадував, що його мало тішили різного роду задоволення, на зразок вишуканої їжі, розваг, тощо. Натомість, у поважному віці він характеризував себе вже як оптиміста задоволеного життям, що міг знаходити втіху у дуже простих, буденних речах. Звичайно, тут варто врахувати його позитивний життєвий підсумок родоначальника низки наукових напрямків, заступника директора інституту Пастера і Нобелівського лауреата [46].

Самоспостереження Мечникова певною мірою суголосні з дослідженнями російського психолога О.О. Прохорова, згідно з якими, у віковому аспекті, найбільша кількість негативних емоційних станів спостерігається у молодших підлітків 11-13 р., що не відповідає ні їхньому загальному задовільному стану здоров'я, ні об'єктивним труднощам та ступеню комфортності-дискомфортності умов життя обстежених автором школярів [56].

Імовірно, що згадані вище емоційні феномени викликає функціональна неузгодженість «старих» та «нових» мозкових структур. Ця неузгодженість

також має свій прояв у вікових кризах дитячого і підліткового віку, описаних Л.С. Виготським та іншими авторами. Вікові кризи психічного розвитку маніфестують у ході психофізичного розвитку, коли не одразу виникає узгодженість між виникненням афективних реакцій у глибинних, лімбічних структурах мозку (перший функціональний блок за О.Р. Лурія) та розвитком нейронних зв'язків, що забезпечують регулювання збуджуючих поведінку емоційних станів префронтальною мозковою корою, (третім функціональним блоком мозку), який на відміну від першого, є еволюційно наймолодшим. На відміну від глибинних мозкових структур першого функціонального блоку, що досягають анатомо-фізіологічної зрілості вже на момент народження дитини, еволюційно наймолодші префронтальні, зони кори розвиваються та набирають функціональної сили протягом усього періоду дитинства та юності.

Близькі до самоспостережень І.І. Мечникова думки, що можна інтерпретувати у поняттях функціонального узгодження структур «Его» та «Самості» з віком, висловлюють також і ті люди похилого віку, які замолоду були політв'язнями у Радянському Союзі. Ці доволі різні спогади та інтерв'ю людей важкої долі об'єднує те, що у надзвичайно тяжких умовах «зони», страждаючи, вони не втратили гідності, здобули моральний гарт і достойно витримали своє життєве випробування. Різними словами й судженнями, кожен з них відзначав, що в ув'язненні, в екстремальних умовах, відбулося їхнє особистісне становлення, виникли ті особливі психологічні якості, що зумовили їхній духовний розвиток та силу волі, допомогли їм не зламатися морально і достойно продовжувати своє життя після звільнення[24, 29 та ін.].

Як вже згадувалося вище, функціональним осереддям особистості за О.Р. Лурія та іншими нейропсихологами слід вважати еволюційно наймолодші ділянки мозку, які проте, можуть повноцінно функціонувати лише за умови їхньої активації першим функціональним блоком – глибокими мозковими структурами, так званим «звіриним мозком» [14, 25, 40].

В дитинстві та молодому віці перший функціональний блок, з огляду на свою структурну та функціональну зрілість, сильніший за третій, проте у похилому віці (при збереженій психіці), спостерігається протилежне співвідношення; по-перше, вольові спонуки домінують над інстинктивно-афективними реакціями, а по друге, спостерігається не лише зумовлене віком зниження сили та ступеню імпульсивності останніх, але й досягнення вищого ступеню диференційованості емоційних оцінок, що має прояв у різного роду духовних пошуках та інсайтах. Імовірно, що узгодженість «Его» із «Самістю» досягається на певному віковому етапі, не для всіх однаковому. Твердження К. Леонгарда [34] про консолідацію вольових якостей приблизно у сорокарічному віці, також свідчить на користь посилення з віком регулятивного впливу третього блоку – префронтальної кори – на психічну сферу людини. Таким чином, неузгодженість-узгодженість функціонування системи «лімбічні – лобні структури», або мовою авторів аналітично-психологічного спрямування – Самості та Его – має віковий, «фізіологічно зумовлений» характер, на який проте великий вплив справляють умови життя індивіда, ключові події й переживання у відповідь на них. Усе це разом узятє зумовлює ймовірнісні, варіативні відхилення від «нормального розподілу» в особистісному становленні людини.

Варіанти окреслених відхилень мають як внутрішньоорганізменні так і зовнішні, соціально зумовлені причини. Наприклад, афективна збудливість особи з психопатоподібним синдромом є наслідком дії органічних чинників, а аналогічна поведінка мікросоціально занедбаного підлітка може мати захисне походження, як психологічний захист, що сформувався внаслідок жорстокого ставлення дорослих. Схожих поведінкових стереотипів набувають особи що відбули покарання у місцях позбавлення волі та ветерани АТО, які теж були змушені захищатися за допомогою негайного нападу на реального, чи ймовірного супротивника. Але якщо у екстремальному середовищі така якість є

нормальною і корисною, то у мирному суспільстві вона сприймається як психопатична риса.

Афект є майже неодмінним складником стресового стану. Стресовий стан помірного рівня має стимулюючу дію на функціонування лімбічної системи, у одних обставинах він спонукує до переживань, і відтак сприяє особистісному розвитку, творенню й збагаченню внутрішнього світу особи, а у інших – призводить до особистісного деградування [18].

Нейрофізіологами доведено, що надмірні за силою стресові стани, що завжди супроводжуються високим рівнем стрес-гормону кортизолу у крові, мають токсичний вплив на нейрони структур першого функціонального блоку мозку і спричиняють їхню дисфункцію, або й загибель. Результати дослідження мозку методом нейровізуалізації проведені у осіб, які були учасниками бойових дій, пережили досвід насильства, чи інші психотравматичні події показало, що у них має місце статистично достовірне зменшення об'єму сірої речовини гіппокампа. На сьогодні між дослідниками відбуваються дискусії щодо первинності факторів: зменшений об'єм сірої речовини гіппокампа може бути і передумовою, і наслідком виникнення ПТСР. Нейрофізіологічні дослідження цього явища розпочалися недавно й нині активно провадяться [67].

Проте у будь-якому разі, зменшення об'єму сірої речовини «старого мозку» функціонально корелює із типовими поведінковим особливостям при ПТСР, які полягають у зниженні продуктивності вербальної пам'яті, збідненні та віталізації мотиваційно-потребової сфери, втрати актуальності колишніх інтересів та уподобань, що може стати причиною втрати сенсу життя і виникнення депресивних станів та пов'язаної з ними аддиктивної поведінки і суїцидальних тенденцій [67]. Дані про окреслені вище нейроанатомічні зміни внаслідок надсильних стресових станів пояснюють психотерапевтичну резистентність осіб з ПТСР, а також окремі випадки їхнього «особистісного переформатування» внаслідок успішної реабілітації. Такі особи можуть різко

змінити свій спосіб життя і уподобання, не рахуючись із соціальними стереотипами та міркуваннями про прибутковість чи престижність їхньої нинішньої діяльності [67].

Таким чином, сучасними методами нейровізуалізації доведено, що причиною поведінкових девіацій та емоційних реакцій, які входять у симптомокомплекс психічної травми, і які раніше вважалися лише наслідками надсильних емоційних впливів, насправді є структурні порушення сірої речовини гіпокампа, що, у свою чергу, призводять до нейрорегуляторних збурень. Тобто, причиною даних станів є мікроорганічні порушення мозкової діяльності, а отже, ці стани тепер переходять до розряду патологічно зумовлених.

Висновки

1. Особистість являє собою складне полісистемне самокероване утворення з дуже складною структурою та вертикальною ієрархічною будовою, яка функціонує за нелінійними законами, через що прогноз та ретрогноз її діяльності може бути лише ймовірнісним.

2. Розвиток особистості підпорядковується закономірностям системогенезу; гетерохронність становлення окремих підсистем особистості обумовлює індивідуальне варіювання їхнього формування та виникнення девіацій, спричинених як функціональними неузгодженостями організменного рівня, так і специфічністю соціокультурних впливів.

3. Конвенційна та прикладна природа поняття норми пояснює залежність її розуміння від соціокультурних умов, притаманних різним спільнотам та історичним періодам.

4. Як наукове поняття норма має свої контекстуальні межі щодо застосовування в оцінюванні особистості на різних системних рівнях активності. Зокрема, на рівні підсистеми «організм» є поширеним застосування поняття норми разом з опозиційними поняттями патології і аномалії.

5. На системному рівні, де розуміння норми переходить з природничого контексту до соціокультурного, вживання терміну «патологія», буває прийнятним хіба що як метафоричне, натомість, у прямому сенсі вживаються такі терміни, як аморальність, порушення закону, чи правил, нехтування цінностями, тощо.

6. Прискорення цивілізаційного поступу приносить нові факти, які суттєво змінюють нашу точку зору щодо індивідуально-типових варіантів людської норми, і патології, отже, розуміння сенсу даних понять продовжує бути таким самим динамічним та мінливим, якою є людська натура та суспільство.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – Санкт Петербург: Питер, 2001. – 288 с.
2. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы / Петр Кузьмич Анохин. – Москва: Наука, 1978. – 399 с.
3. Аномалія/ Психологічний словник [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://bibliograph.com.ua/psihologia-2-1/150.htm>
4. Асмолов А. Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа/ Александр Григорьевич Асмолов. – Москва.: Смысл, 2001. – 416с.
5. Анцыферова Л. И. Психика и сознание как функция мозга/ Л. И. Анцыферова, Н. И. Чуприкова. – Москва: Наука, 1985. – 199 с.
6. Балл Г. О. Нормы деятельности и творческая активность личности / Георгій Олексійович Балл// Вопросы психологии. – 1990. – №6. – С. 25–34.
7. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в опрацюванні категорії особистості у психології / Георгій Олексійович Балл // Актуальні проблеми психології/. – Київ, 2011. – Т. 11. – Вип. 4. – С. 10–20.
8. Балл Г. О. Синтез егалітарності й елітарності в опрацюванні категорії «особистість» у гуманістичній психології та педагогіці / Георгій

- Олексійович Балл // Освіта для сучасності /. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – Т.1. – С. 187–195.
9. Бастун Н. А. Інтелектуальна недостатність: історико-культурний аспект / Наталія Анатоліївна Бастун // Горизонты образования. – 2007. – С. 118–122.
 10. Бастун Н. А. Культурно-історичний вимір психологічної науки і практики / Наталія Анатоліївна Бастун // Культуротвірна функція психологічної науки /. – Київ-Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2014. – С. 41–81.
 11. Бахтин М. М. Проблемы творчества Достоевского / Михаил Михайлович Бахтин. – Киев: NEXТ, 1994. – 257 с.
 12. Библер В. С. От наукоучения к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / Владимир Соломонович Библер. – Москва: Политиздат, 1990. – 413 с.
 13. Беломестнова Н. В. Системный подход в психологии [Електронний ресурс] / Нина Васильевна Беломестнова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: <http://belomestnovanina.narod.ru/SP.htm>.
 14. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Николай Александрович Бернштейн. – Москва: Медицина, 1966. – 349 с.
 15. Беспанская-Павленко Е. Д. Системный подход в изучении психического развития [Електронний ресурс] / Екатерина Дмитриевна Беспанская-Павленко // Психологія. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.studfiles.ru/preview/5772468/page:9/>
 16. Боголюбова О. Н. Посттравматический стресс и принятие решений: перспективы исследований в парадигме нейроэкономики / О. Н. Боголюбова, А. Н. Шестакова. // Экспериментальная психология. – 2015. – Том 8. – №2. – С. 70–76.

17. Братусь Б. С. Аномалии личности / Борис Сергеевич Братусь. – Москва: Мысль. – 1988. – 301 с.
18. Василюк Ф. Е. Переживание и молитва. Опыт общепсихологического исследования / Федор Ефимович Василюк. – Москва: Изд-во Смысл. – 2005. – 190 с.
19. Васильева Н.В. Структура психики как проявление принципов строения самосохраняющихся систем /Н.В. Васильева // Психология человека: интегративный подход: Сборник научных статей. – Санкт Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2000. – С. 18–32.
20. Веккер Л. М. Мир психической реальности: структура, процессы и механизмы/ Лев Маркович Веккер. – Москва: Информационно-издательское агентство "Русский мир", 2000. – 512 с.
21. Вільш І. Захисна адаптація з позиції сталих індивідуальних рис особистості / Іоланта Вільш // [Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Сер. : Педагогічні науки](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgnpu_2015_27_9). – 2015. – Вип. 27. – С. 36-43. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgnpu_2015_27_9
22. Выготский Л. С. Психология развития человека / Лев Семенович Выготский. – Москва: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с.
23. Ганнушкин П. Б. Избранные труды / Петр Борисович Ганнушкин. – Москва: Медицина, 1964. – 252 с.
24. Глузман С. Ф. Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента / Семен Фишелевич Глузман. – Київ: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. – 520 с.
25. Голдберг Э. Управляющий мозг: лобные доли, лидерство и цивилизация / Элхонон Голдберг. – Москва: Изд-во Смысл, 2003. – 312 с.
26. Гордон Д. И. Мужской разговор / Дмитрий Ильич Гордон. // Бульвар Гордона, апрель. – 2017. – С. 8–12.

27. Дмитриева Т. Б. Руководство по социальной психиатрии / Т. Б. Дмитриева, Н. С. Положий. – Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2011. – 1000 с.
28. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы / Виктор Рафаэлевич Дольник. – Санкт Петербург: Петроглиф, 2013. – 352 с.
29. Дочинець М. Многії літа, благії літа. [Електронний ресурс] / Мирослав Дочинець – Режим доступу до ресурсу: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1008824/Dochinec_Miroslav_-_Miroslav_Dochinec.html.
30. Жертвы пластической хирургии: одержимые антикрасотой . [Електронний ресурс] // Хочу. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://hochu.ua/cat-relax/article-59485-zhertvyi-plasticheskoy-hirurgii-oderzhimye-antikrasotoy/>.
31. Завгородня Е. В. Личность: интегративно-экзистенциальный поход / Елена Васильевна Завгородня. – Саарбрюккен: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. – 109 с.
32. Завгородня О.В. Психологічне здоров'я людини: теоретичні аспекти та прикладні аспекти: монографія /О.В. Завгородня, Л.О. Курганська – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2008. – 210 с.
33. Кузьмин В. П. Исторические и гносеологические основания системного подхода / В. П. Кузьмин // Психологический журнал. – 1982. – С. 3–14.
34. Лазурский А. Ф. Избранные труды по психологии / Александр Федорович Лазурский. – Москва: Наука, 1997. – 446 с.
35. Леонгард К. Акцентуированные личности / Конрад Леонгард. – Київ: Вища школа, 1989. – 289 с.
36. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Чезаре Ломброзо. – Москва: Астрель, 2012. – 348 с.
37. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии / Борис Федорович Ломов. // Вопросы психологии. – 1975. – С. 31–45.

38. Лонский В. А. Что вам сказать про высоту? / Виктор Алексеевич Лонский. – Москва: Молодая гвардия, 1972. – 203 с.
39. Лоренц К. . Агрессия (так называемое "зло") / Конрад Лоренц. – Москва: группа "Прогресс, "Универс", 1994. – 272 с.
40. Лурия А. Р. Функциональная организация мозга / Александр Романович . Лурия // Естественнаучные основы психологии. – Москва: Педагогика. – 1978. – С.109-139.
41. Люди с аутизмом и синдромом Дауна — о том, где они работают и как тратят деньги [Электронный ресурс] // Social Busines Technology. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://sbt-consult.by/archives/195>.
42. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу. – Москва: Смысл: Альпина нон-фикшн, 2011. – 496 с.
43. Марков Г. Е. Первобытное общество / Г. Е. Марков. – Москва: Изд-во МГУ, 2009. – 108 с.
44. Мерлин В. С. Психология индивидуальности: избранные психологические труды / Вольф Соломонович Мерлин. – Воронеж: МОДЭК, 2005. – 544 с.
45. Мечников И. И. Этюды о природе человека / Илья Ильич Мечников. – Москва: Государственное издательство, 1925. – 169 с.
46. Мечников И. И. Этюды оптимизма / Илья Ильич Мечников. – Москва: Наука., 1988. – 184 с.
47. Микадзе Ю. В. Нейропсихология детского возраста / Юрий Владимирович Микадзе. – Санкт Петербург: Питер, 2008. – 288 с.
48. Мясищев В. Н. Психология отношений [Электронный ресурс] / Владимир Николаевич Мясищев // Москва- Воронеж. – 1995. 356 с. – Режим доступа до ресурсу: <http://bookap.info/genpsy/myasihchev/gl9.shtm>.
49. Нартова-Бочавер С. К. Дифференциальная психология / Софья Кимовна Нартова-Бочавер. – Москва: Флинта: МПСИ, 2008. – 326 с.

50. Непомнящая Н. И. Опыт системного исследования психики ребенка / Нинель Ионтельевна Непомнящая. – Москва: Педагогика, 1975. – 276 с.
51. Норма [Электронный ресурс] // Большой психологический словарь. – Режим доступа до ресурсу: <http://e-libra.ru/read/201537-bolshoj-psixologicheskij-slovar.html>.
52. Окуневская Т. К. Татьяна день / Татьяна Кирилловна Окуневская. – Москва: Вагриус, 1998. – 447 с.
53. Патология [Электронный ресурс] // Большой психологический словарь. – Режим доступа до ресурсу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/index.php
54. Петленко В. П. Основные методологические проблемы теории медицины / Валерий Петрович 26. Петленко. – Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние,, 1980. – 256 с.
55. Поддьяков А. Н. Исследовательское поведение: стратегии, познания, помощь, противодействие, конфликт / Александр Николаевич Поддьяков. – Москва: Эребус, 2006. – 264 с.
56. Прохоров А. О. Психические состояния и их проявления в учебном процессе. [Электронный ресурс] / Александр Октябрьнович Прохоров // PsyJournals.ru. – 1991. – Режим доступа до ресурсу: http://psyjournals.ru/editorial_boards/64199.shtm
57. Репина Н. В. Основы клинической психологии [Электронный ресурс] / Наталья Васильевна Репина, Д. В. Воронцов, И. И. Юматова // Bookap.info. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://bookap.info/genpsy/osclin/>.
58. Роджерс К. 59 О становлении личностью / Карл Роджерс. – Москва: Прогресс, 1994. – 251 с.
59. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте / Анна Владимировна Семенович. – Москва: Академия, 2002. – 232 с.

60. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – Москва: Республика, 1994. – 447 с.
61. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – Москва: Прогресс, 1990. – 256 с.
62. Хомская Е. Д. К проблеме нейрофизиологических основ системной организации высших психических функций человека / Евгения Давыдовна Хомская // Системный подход к психофизиологической проблеме. Сборник статей. – Москва: Наука, 1982. – С. 23-34
63. Челдышова Н. Б. Шпаргалка по социальной психологии / Надежда Борисовна Челдышова. – Москва: Изд-во Экзамен, 2009. – 48 с.
64. Швырков В. Б. Системно-эволюционный подход к изучению мозга, психики и сознания/ Вячеслав Борисович Швырков. // Психологический журнал. – 1988. – С.132–149.
65. Эксперимент Розенхана [Электронный ресурс] // Scisne – Режим доступа до ресурсу: <https://scisne.net/a-685>
66. Bailey, N. W. Same-sex sexual behavior and evolution [Электронный ресурс] / N. W. Bailey, M. Zuk // Trends in Ecology & Evolution. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: [http://www.cell.com/trends/ecology-evolution/abstract/S0169-5347\(09\)00154-2](http://www.cell.com/trends/ecology-evolution/abstract/S0169-5347(09)00154-2).
67. Dabrowski K. Multilevelness of emotional and instinctive functions / K. Dabrowski., 1996.
68. D.L. Rosenhan. On Being Sane in Insane Places Science, V. 179, 1973, pp. 250-258.
69. Ruscio J. «[Diagnoses and the Behaviors They Denote: A Critical Evaluation of the Labeling Theory of Mental Illness](#)». The Scientific Review of Mental Health Practice 3 (1) (Spring-Summer 2004).
70. Third International Conference in System Science in Health Care W. van Eimeren, R. Engelbrecht, C. D. Flagle Springer Science & Business Media, 6 Dec. 2012 Pages: 1451 [Электронный ресурс. – Режим доступа до ресурсу: www.waterstones.com/.../r-engelbrecht/9783540136927
71. Firas H. Kobeissy. Brain Neurotrauma: Molecular, Neuropsychological, and Rehabilitation Aspects / H. Kobeissy Firas., 2015.

2.3. Типи аномічної поведінки людини в умовах кризи суспільних норм: спроба систематизації

Актуальність проблеми. Однією з актуальних проблем психології є аналіз ролі норми у становленні соціальної й індивідуальної поведінки людей. Мова йде про нормативну регуляцію поведінки у таких її проявах, як економічна поведінка, соціальна поведінка, зокрема, досягнення цілей, застосування засобів їхньої реалізації, політична поведінка, соціально-етична тощо. Значний інтерес категорія «норма» викликає й тому, що через дослідження нормативної регуляції поведінки можливе більш глибоке розуміння тих форм поведінки, які відхиляються від норм, тобто девіантної поведінки. Крім того, соціальні, культурні й групові стандарти і норми багато в чому визначають специфіку розвитку суспільної, морально-етичної, політичної й економічної сфер суспільства.

Як вказує Н.В. Чепелева, основною характеристикою всіх соціальних норм є їхня еталонність, яка проявляється в тому, що особистість співвідносить з ними свої вчинки та, спираючись на норму, обґрунтовує свої дії, приймає рішення й оцінює поведінку оточуючих [15, с. 89]. Соціальні норми, в свою чергу, діляться на етичні, правові, економічні, політичні тощо.

До складу соціальних норм можуть входити культурно-історичні стандарти й стереотипи поведінки, правила соціальної економічної діяльності, значимі соціальні експектації, настановлення й цінності, які несуть соціально-регуляторну функцію й зобов'язують людину або групу до певного типу поведінки у тій чи іншій ситуації.

Завдання дослідження. 1. Дослідити, яким чином дисгармонійні суперечності, які історично складаються в структурі соціальних норм, визначають поведінку людей та соціальних груп і сприяють становленню

деяких форм девіантної поведінки, зокрема в економічній та соціально-правовій сферах.

2. Окреслити систему нормативно-інституціональних суперечностей в суспільстві й простежити вплив цієї системи (а це, зокрема, суперечність між формальними і неформальними нормами, між суспільними цілями і засобами їхнього досягнення, між офіційними й тіньовими соціальними інститутами і правилами, тощо) на формування девіантних соціально-психологічних поведінкових реакцій та становлення відповідних типів особистості.

3. Розглянути ставлення особи до норм соціальної поведінки як систему та виокремити основні його складові (як структурні компоненти системи).

4. Окреслити й систематизувати соціально-психологічні типи аномічної поведінки.

5. Визначити вектори соціально-творчої діяльності, спрямованої на перетворення соціальних стосунків в напрямку гуманізації й оздоровлення суспільства.

2.3.1. Історичне коріння колізій інституціонально-нормативної бази суспільства. Особистість в умовах нормативної дисгармонії й дихотомії.

Довгий час на теренах України панували авторитарно-єтатистські форми господарювання та соціально-політичного життя, що наклало вагомий відбиток на нормативну систему суспільства й обумовило деякі соціально-психологічні особливості соціальної поведінки людей.

Велика концентрація влади в одних руках, яка традиційно була властива владі в російській державі, як правило, супроводжувалась обмеженням самостійності та незалежності індивіда. Він ставився у відносини цілковитої або часткової залежності від держави-суверена та державних чиновників й можновладців.

Тиск авторитарних етатистських структур на особистість і неможливість виконувати ті формальні норми і закони, які вони нав'язували громадянам, примушував суспільство створювати свої неформальні правила і норми, які допомагали обходити формальні норми.

У цих умовах суперечності між офіційними і неофіційними нормами з'являються два види свободи: свобода поза законом і свобода всередині закону. Відповідно, формуються два соціально-психологічних типи особистості – свавільна особистість і просоціальна особистість. Але про це мова піде нижче.

Для того, щоб стало зрозуміло, про що йде мова, ми повинні зайти, так би мовити, здалеку. Проаналізуємо історичні аспекти формування соціальної поведінки, девіантної щодо офіційних норм і правил. Розглянемо специфіку поведінки особистості в умовах панування авторитарно-етатистських форм соціально-політичного життя. Йдеться переважно про минуле держав – представників євразійської цивілізації (назвемо її так разом з російськими філософами-євразійцями), традиційно побудованої на етатистських засадах. Про те ж саме – про переважання в багатьох давньосхідних суспільствах державного начала в організації виробництва і суспільного життя, – свідчить концепція азіатського способу виробництва, що розвивалася К. Марксом в пізній період його творчості (докладніше про азіатський спосіб виробництва див. : [2]).

Про відтворення в недавньому минулому елементів азіатського способу виробництва в практиці соціалістичних суспільств писали багато дослідників, зокрема, Г.Померанц (1991) [13] та інші.

Абсолютна держава створювала цілу мережу законів, гласних та негласних норм і санкцій, інститутів соціального контролю та фіску, важелів соціальної маніпуляції та тиску на людину, які у своїй сукупності призначалися для забезпечення максимально можливого контролю над особистістю та максимально можливого використання людини як знаряддя держави. Власне останні кілька століть історичного розвитку України у складі Росії як жорстко-централізованого авторитарного суспільства, побудованого на обмеженні прав,

політичної та соціально-економічної свободи своїх громадян, – всі ці роки були періодом постійних змагань громадян із державою в обстоюванні своїх свобод та інтересів, свого права на автономну поведінку. За тривалий історичний період сформувалися певні сталі негативні соціально-психологічні настановлення та звички у відносинах між особистістю та державою.

Особистість між двома свободами: свободою поза законом і свободою всередині закону. У відповідь на такий виклик держави, індивід був змушений вигадувати незаконні, крутіські засоби обстоювання своїх особистих потреб та інтересів, з якими держава не хотіла рахуватися. Якщо офіційний закон, інституціональні норми не захищали інтереси людини, то людина спрямовувала свою особистісну активність за межі закону, відшуковуючи шляхи, як обійти офіційні норми, обдурити закон. В таких умовах ошуканство ставало проявом, хоча і деформованим, свободи людини.

Тому людина в країнах євразійського регіону у своїй масі шукала свободи поза законом, і ця її «антинормативність» була наслідком недовіри до держави, яка дуже часто її ошукувала. Для представників євразійської цивілізації, синонімом свободи була воля, яка розумілася як повна, нічим не стримувана довільність у проявах почуттів, в діях та вчинках. Тобто, фактично, це анархічна сваволя.

На відміну від нашої традиції, в якій свобода шукається переважно поза законом, на Заході свобода – це свобода усередині закону. Найголовнішим засобом збереження особистісної свободи для європейської людини є дотримання закону і його свідоме і добровільне виконання. Повага до іншого стала для неї умовою підтримання закону і захисту власної свободи.

Тому західноєвропейська людина у своєму загалі є просоціальною, вона підпорядковується законам не з примусу, а з переконання. Тобто, в неї сформований внутрішній локус контролю щодо виконання суспільних норм. Водночас у нас, в умовах нормативного дисбалансу, мова йде скоріше про зовнішній локус контролю щодо підтримки закону.

Людина, яка виконує закон, знає, що поки вона дотримується вимог суспільства, її права гарантовані і вона може почувати себе спокійно. Її гідність та незалежність захищені стінами закону, всередині яких особистість, яка озброєна їхнім точним знанням, може почувати себе вільно і спокійно. Тому західному громадянину властиве почуття гідності та незалежності. Зокрема, мабуть з цього бере початок та спокійна доброзичливість, яка відразу кидається в очі при спостереженні за діловими стосунками та стилем обслуговування в офіційних установах в країнах Заходу. Тому правилом людини – представника європейської цивілізації – є таке: я поважаю оточуючих, обмежуючи заради них свою сваволу законом, і хочу, щоб інші мене також поважали, обмежуючи свою сваволу заради мене.

У людини – представника євразійської цивілізації, яка сформувалася в ситуації безнормності, її вольові імпульси та вчинкова активність не відрегульовані та не каналізовані нормою у напрямку, який би беріг і захищав чужу суб'єктивність. Інша особистість для такої нормативно не відрегульованої людини стає перепорою для її анархічної свободи. Тому досить поширене таке явище, як неповага до іншої особистості, нехтування нею. Людині здається, що принижуючі іншу людину, вона тим самим самостверджується, підкреслює свою значимість та самоповагу. Насправді ж, не шануючи іншого, вона не шанує себе, але не усвідомлює цього.

Суперечливе ставлення громадянина до норми породжує цілу низку внутрішньо суперечливих, амбівалентних психологічних установок та ціннісних орієнтацій.

Перша з таких контрпозицій така: людина намагається бути вільною і особисто незалежною, але не має пошани до закону, виконання якого – це єдине, що може захистити свободу особистості.

Контрпозиція друга: загострене почуття власної гідності сполучається з неповагою до іншої особистості. Зокрема, це проявляється в тому, що спостерігається неповага до унікальності іншого, заздрість до чужого таланту

та нетерпиме ставлення до чужої оригінальності. Іноді це формує механізм негативної селекції до лав суспільної еліти, коли „нагору” сходять не найкращі, найбільш здібні та яскраві особистості, а „середнячки”, які ні в кого не викликають негативних емоцій. Просуванню ж обдарованих заважають, бо їм заздять.

Формуються також амбівалентні настановлення економічної свідомості, які поєднують несумісні контрпозиції. Наприклад, таке настановлення щодо власності (*контрпозиція третя*): „Бажаю бути заможним та матеріально незалежним, але чужу власність не поважаю”.

Людина не розуміє, що власна заможність неможлива без поваги до власності інших людей і, шануючи чуже майно, вона цим самим оберігає свою власність і добробут, а зневажаючи їх або зазіхаючи на чужу власність, вона кінець-кінцем ставить під удар власність свою. Прикладом цього правила може бути нестабільність деяких сучасних великих статків, набутих шляхом перерозподілу власності. Певна частина з них перебуває під ризиком підпасти під нові перерозподіли.

Або ось ще одна *контрпозиція*, яка стосується добробуту: люди прагнуть до збагачення, але іноді споживацьки, не творчо розуміють шляхи його досягнення, сподіваючись досягти добробуту, не прикладаючи значних трудових зусиль, без тривалої чесної праці.

В ситуації безнормності наш громадянин втягнутий у кругову поруку неформальних правил та стосунків. Саме вони, а не закон, дають змогу адаптуватися і виживати у «джунглях» державно-суспільних відносин. Громадянин залучений у велике коло внутрішньої неповаги до закону, до якого зтягнута більшість членів суспільства, у тому числі самі охоронці закону.

Людина прагне обдурити державу, яка, у свою чергу, обдурює своїх громадян.

Створюється порочне коло взаємного обдурювання, коли громадянин нечесний з державою, держава нечесна з громадянином, і громадяни не порядні у відносинах між собою. Закріплюється звичка одурювати і не довіряти іншим.

Тому людина живе у стані вічного роздвоєння, розірваності між офіційним та неофіційним, реальним життям. З цієї причини не стимулюється розвиток щирості, чесності, цілісності натури. Ці якості поступаються місцем роздвоєнню особистості, яка носить у собі суперечність між личиною та істинним обличчям, певне лицемірство із домішкою „гри на публіку”, демонстративності. В людини з’являється протейзм, багатолікність, схильність до зміни личин в залежності від обставин, а також розщепленість. На оманливому тлі таких по-акторськи граючих індивідів, чесність, прямодушність та нелукавість виглядають наївно. Ось чому довірливість і щирість західної людини, яка звикла приймати слова та декларації за чисту монету, сприймається в наших умовах трохи комічно, як дитячість. Хоча за нею криється нормальна звичка людини довіряти людям і законам суспільства.

Почуття тривоги і провини, які виникають в умовах безнормності і порушення закону, роблять людину приниженою і невпевненою у собі. Залежне та закуте соціальне становище в авторитарних стосунках, характерних для країн євразійського регіону, позбавляють ініціативи та енергії. Може саме такі психологічні особливості «євразійської людини» відбилися у поширеному стереотипі щодо мешканця Сходу як споглядального безініціативного фаталіста та лукавого лицеміра.

2.3.2. Типологія аномічних розладів соціальної поведінки особистості.

Отже, певні суспільно-історичні обставини формують людину, яка шукає свободи не у виконанні закону, а в його порушенні. В цих умовах виникають кілька соціально-психологічних типів особистості, що характеризуються поведінковими реакціями, які знаходяться в конфлікті з нормою.

Одну з класифікацій таких девіантних соціальних реакцій запропонував Роберт Мертон, який поклав в її основу поняття **аномії**. Цьому поняттю надається велике значення в сучасній соціології та соціальній психології. В перекладі з давньогрецької мови «*anomos*» означає «беззаконний», «такий, що поза нормою», «некерований». В суспільні науки цей термін ввів французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858-1917). Аномія – це такий стан суспільства, в якому значна частина громадян, знаючі про існування моральних і соціальних норм і законів, ставиться до них байдуже або негативно. Аномія описує порушення соціально-культурної інтеграції з причини відсутності чітко встановлених соціальних і культурних норм. Соціальна інтеграція існує, коли члени суспільства надають важливе значення його нормам і керують я ними у своєму житті. Аномія виникає, коли індивіди більше не бажають дотримуватись загальних норм.

Згідно з Дюркгеймом, зростання злочинності та самогубств, інших форм девіантної поведінки (розлучень, алкоголізму) – наслідок руйнування релігійних, сімейних і народних традицій та цінностей, тобто наслідок аномії. Поведінка індивіда, таким чином, багато в чому залежить від згуртованості та міцності суспільства. Дюркгейм вважав, що для сучасного йому капіталістичного суспільства аномія – це постійне явище.

Погляди французького соціолога суттєво розвинув американець Роберт Мертон. Якщо для Дюркгейма аномія була станом безнормності, то Мертон розглядав її як наслідок конфлікту офіційно проголошених цілей й законних та доступних засобів їх досягнення. Аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягти законним шляхом цілей, які проголошені суспільством. В капіталістичному суспільстві такими цілями є матеріальний успіх та індивідуальне благополуччя. Якщо населенню законні засоби їхнього досягнення недоступні, то на його долю залишаються лише незаконні. Мертон [9] нарахував п'ять форм поведінки, які є девіантною реакцією на конфлікт соціальних норм:

1. **Конформізм** (згода з цілями суспільства та засобами їхнього досягнення). Наприклад, молода людина, – конформіст, ставлячи перед собою мету – фінансовий успіх, досягає її законними шляхами: отримує гарну освіту, знаходить престижну роботу й успішно просувається кар'єрною драбиною.
2. **Інновація**. Вона передбачає згоду із суспільно схвалюваними цілями, але відкидає соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. «Іноватор» використовує нові, але незаконні засоби здобуття багатства – він займається рекетом, шантажем або здійснює так звані «злочини білих комірців» – розтрачує чужі гроші тощо.
3. **Ритуалізм**. Передбачає заперечення цілей даної культури, але використання (іноді доведене до абсурду) соціально схвалюваних засобів. Бюрократ, фанатично відданий своїй справі, наполягає, щоб кожен бланк був підшитий у чотирьох екземплярах. Кінець кінцем він перетворюється на жертву бюрократичної системи і стає алкоголіком з відчаю. Це саме тому, що забувається мета діяльності – для чого все це робиться.
4. **Ретреатизм**. (втеча від дійсності). Спостерігається у випадку, коли людина одночасно відкидає і цілі, і соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. Яскравим проявом ретреатизму постають маргінали: бродяги, алкоголіки, душевнохворі, наркомани і т.п.
5. **Бунт**. Він також відкидає і культурні цілі, і соціально схвалювані засоби досягнення. Але він здійснює заміну старих цілей і засобів на нові: створюється нова ідеологія (вона може бути революційною). Наприклад, система капіталістичної власності замінюється на соціалістичну, яку революціонер вважає більш легітимною, ніж існуюча.

Аномічні реакції за Мертоном схематично представлені у таблиці 1, де «+» означає прийняття, «-» – заперечення, «±» – відмова і заміна новими

нормами. Типологія аномічної поведінки, яка запропонована американським вченим, цінна тим, що дозволяє простежити вплив на соціальну поведінку внутрішніх протиріч нормативної системи. Але вона, як і будь-яка типологія, не може бути вичерпною. Зокрема, в ній, на нашу думку, не знайшли достатнього вираження суперечності, стосовні засобів досягнення цілей, а також деякі інші аспекти. Наприклад, недостатньо повно проаналізовані типи поведінки, які виникають внаслідок ідентифікації людини з соціальним правилом, тобто міра ідентичності особистості із нормою.

Табл. 1

	Схвалювані соціальні цілі	Схвалювані у суспільстві засоби
Конформізм	+	+
Інновація	+	—
Ритуалізм	—	+
Ретреатизм (втеча від дійсності)	—	—
Бунт	±	±

Тому порівняно із класифікацією поведінкових аномічних реакцій Мертон, в основу якої було покладено ставлення людини до суспільно прийнятних цілей та засобів їхнього досягнення, ми запропонували ще одну, додаткову підставу для класифікації типових аномічних реакцій. Цією підставою є **ставлення до формальних та неформальних норм** як засобів

соціальної поведінки. За цією ознакою, на нашу думку, можна виокремити наступні узагальнені типові аномічні поведінкові реакції.²

1. „**Підпільна людина**”. Це тип особистості, яка у соціальній поведінці керується неформальними нормами й правилами, і відкидає формальні норми і закони. Вона живе в «тіньовому світі», який регулюється неофіційними правилами і законами, часто протилежними офіційним і загальноприйнятим. Занурюючись в цей «тіньовий світ», знаходить в ньому засоби подолання законів офіційного світу, а також захист від них. До таких «неофіційних» контркультур, які є підживлюючим середовищем для підпільної людини, можуть належати спільноти різного, іноді навіть протилежного спрямування, як просоціальні, так і антисоціальні. Наприклад, революційні та політичні конспіративні організації, злочинний світ та мафіозні структури, тіньові економічні структури, молодіжні субкультури тощо.

2. «**Стоїк**». Він відкидає неформальні, тіньові норми й правила, які суперечать його етичним переконанням і дотримується правил морально-етичного кодексу, що складається із засвоєних високих соціально-етичних принципів належної соціальної поведінки. Дотримується, не рахуючись із реальністю, в якій неформальні правила є панівними або, принаймні, впливовими. Він має спільне і відмінне із ритуалістом-бюрократом, поведінка якого аналізується у класифікації Мертоні. В обох випадках маємо справу із людьми, які фанатично віддані своїй справі. Це в них спільне. А відмінне те, що бюрократ відданий бюрократичній нормі, а “стоїк” – нормі соціально-етичній. Він є етичним ритуалістом, який обстоює моральні цінності й високу соціальну відповідальність у неморальному світі, іноді на шкоду власним інтересам. Художнім прикладом такої особистості може буди поліцейський інспектор Катан’я з відомого італійського телесеріалу «Спрут», в якому розповідається

² В випадках, коли ці поведінкові соціальні реакції стають домінантними у соціальній поведінці людини, можна говорити про соціально-психологічний тип особистості. Тому ми вважаємо можливим в ряді випадків застосовувати обидва терміни: типова поведінкова реакція й соціально-психологічний тип, як такі, що характеризують одне й теж явище.

про боротьбу поліцейського-одинака із змовою фінансово-політичної мафії, яка пустила глибоке коріння в офіційному суспільстві.

3. **«Лицемір»**. Він живе за неформальними законами, але для того щоб сподобатись, щоб гарно виглядати в очах інших (наприклад, виборців, якщо йде мова про лицеміра-політика), він прикидається, що дотримується соціально прийнятних формальних правил. Соціальна маска «порядного» громадянина покликана приховувати його «справжнє обличчя» і допомогти виконувати взятую на себе соціальну роль «добропорядного» функціонера. В літературі цей типаж уособлений в образі Іудушки Головлєва. В політиці іноді спостерігається напередодні виборів серед кандидатів на виборню посаду. Це тип близький до **протєя** (див. нижче), але протей відрізняється тим, що часто щиро не усвідомлює наскільки його обличчя, яке він набув зараз, відрізняється від того, яким воно було в попередніх обставинах. Він кожен раз інший, але щиро різний. Лицемір одягає маску цілком свідомо.

4. **«Трюкач-ошуканець»**. Спритно грає на протиріччях між формальними й неформальними нормами для того, щоб вводити в оману й ошукувати задля задоволення власних меркантильних інтересів.

При цьому не зупиняється перед порушенням будь-яких правил і проявляє велику гнучкість і винахідливість у винайденні засобів обману. Якщо для «підпільної людини» якісь непорушні правила і норми існують, в основному неформальні (наприклад, «крадій у законі» живе «за поняттями», тіньові ділки не підписують угод, але виконують усні домовленості), то для трюкача нема ніяких правил, ні формальних, ні неформальних, які б він не порушив задля власного зиску.

Про важливість і поширеність цього типажу в людській історії і культурі свідчить те, що Юнг включив архетип Трикстера (Трюкача) до переліку підсвідомих соціально-психологічних архетипів.

Соціальний тип крутія – ошуканця знайшов своє відображення в багатьох персонажах російської, української та радянської літератур. Зокрема, це

Голохвастов, Чічіков та їхні радянські літературні близнюки – привабливий пройдисвіт Остап Бендер та „підпільний мільйонер” Корейко.

Цей генетичний, так би мовити, типаж нашої культури втілюється і в постатях реальних діячів бізнесу і політики, наприклад, автора піраміди „МММ” Мавроді в Росії та деяких інших персонажів політичного й економічного життя.

Отже, ми проаналізували чотири типи аномічних поведінкових реакцій, пов'язаних із протиріччям між формальними й неформальними нормами соціальної поведінки. Схематично вони наведені у таблиці 2, де «+» – прийняття норм, «-» – їхнє заперечення, «±» – ситуативне ставлення (використання або заперечення в залежності від ситуації).

Табл. 2.

Тип особистості	Норми	
	Формальні	Неформальні
1. Підпільна людина	-	+
2. Стоїк	+	-
3. Лицемір	±	+
4. Трюкач	-	-

Ще однією ознакою для класифікації типових аномічних реакцій може бути, на нашу думку, такий суттєвий аспект, як міра ідентичності людини із образом свого «Я» та з нормою. Як відомо, засвоєння особистістю норми у процесі соціалізації людини відіграє важливу роль у процесах становлення ідентичності. Тому ми пропонуємо проаналізувати цей бік проблеми, і дослідити можливі наслідки для особистісного й соціально-психологічного розвитку тієї суперечливої інституціонально-нормативної ситуації, коли

людина стає перед дилемою, що виникає в аномічному суспільстві, дилемою вибору між нормою, яка суперечить її особистісним диспозиціям, та власним Я, яке при зіткненні з деформованою нормою натрапляє на небезпеку дезінтеграції та деформації. На нашу думку, за мірою ідентифікації людини із образом «Я» та з нормою можуть бути виокремлені два соціально-психологічні типи.

1. **«Протей»**. Ця людина фактично відмовляється від стійкого образу свого «Я» й ідентифікує себе з будь-якими, іноді протилежними правилами і нормами, які на даний момент і в даній ситуації панують в соціумі або контактному соціальному середовищі. У «протей» існують великі проблеми з власною ідентичністю, яка в нього дифузна, аморфна і нестійка. Міцне ядро, стрижень особистості відсутні. Він не має усталеного духовного обличчя, і міняє його в залежності від обставин, впливу оточення, власної вигоди бути тим чи іншим. Сприяють становленню зазначених рис умови нормативного хаосу, неузгодженості та амбівалентності інституціональних норм.

Механізм протейзму має деякі спільні риси із відкритим Еріхом Фромом феноменом автоматичного конформізму. Згідно з Еріхом Фромом, автоматичний конформізм – це одна з форм «втечі від свободи» – такого психологічного захисного механізму, який пов'язаний із добровільною відмовою людини від своєї свободної волі. Автоматичний конформізм означає підсвідому відмову людини від власної особистості і підлаштовування свого морально-психологічного обличчя під вимоги і очікування авторитарного суспільства. Спільне в нього з протейзмом те, що в обох випадках кардинальні трансформації особистості під впливом ситуативних змін відбуваються неусвідомлено.

На глибинному рівні автоматичний конформізм викликається страхом бути не таким, як усі і забезпечує почуття психологічної безпеки. Автоматичний конформізм тісно пов'язаний із цілеспрямованим тиском держави і суспільства на людину, що носить системно-інтегрований характер. Протейзм, навпаки (і в цьому, мабуть, його головна відмінність від

фромівського механізму) є аномічною реакцією скоріше на суперечливий, дезінтегрований характер соціального впливу на особистість.

2. **«Свавільна особистість»**. Це особистість, яка ставить власне „Я” – свої бажання, примхи, егоїстичні інтереси, – вище за будь-які норми і закони, і живе за принципом сваволі. В цьому принципі закладені авторитарність та некерована імпульсивність. Свавільна людина відкидає стримуючі норми, будь-які обмеження і самообмеження. Її воля, яка не стримується регулятивною нормою, приходиться до зіткнення з волями інших людей. А оскільки вона відкидає обмеження, які накладаються законом, вона намагається нав’язати свою волю іншим, сприймаючи чужу індивідуальність як перешкоду своєму „Я”. Стосунки між свавільними людьми неминуче перетворюються в змагання всіх проти всіх без законів і правил, де перемагає найсильніший та найжорстокіший. Суспільство свавільних людей стає царством авторитарності. Приклад свавільної людини в політиці – диктатор, в економічній сфері – олігарх.

Засобом проти розвитку сваволі з її негативними наслідками є самообмеження і добровільне підпорядкування особистості суспільним нормам, а також надіндивідуальному вищому моральному закону. Саме це забезпечуватиме децентрацію особистості і буде обмежувати її егоїстичну сваволю. Віра людини в універсальний моральний закон є першим кроком у розвитку культури самообмеження і нормативної культури. Без віри в Вище Етичне Начало, яке є надіндивідуальним та всезагальним регулятором життя людини і Всесвіту, формування нормативної культури суспільства і децентрація особистості, мабуть, взагалі неможливі.

Отже, в залежності від форми ідентифікації людини із образом власного «Я» та з нормою може бути визначено два типи аномічної соціально-психологічної поведінки і два типи особистості – протей та свавільна особистість.

Протей, як було вже проаналізовано, відрізняється від свавільної особистості тим, що «розчиняється» в нормі, відкидаючи власне «Я».

На відміну від протей, свавільна особистість, навпаки, відкидає норми і гіпертрофує власне «Я».

Проілюструємо це схематично у таблиці 3, де «+» – ідентифікація з цим психологічним компонентом, «-» – відкидання цього компонента.

Табл. 3.

Тип особистості	Ідентифікація	
	Стійкий образ «Я»	Норма
1. Протей	–	+
2. Свавільна особистість	+	–

Нарешті, можливий третій тип особистості, у якій стійкий образ Я поєднується з підтримкою панівних соціальних норм, назвемо цей тип просоціальним. Тоді наша таблиця 3 буде доповнена рядком:

Тип особистості	Ідентифікація	
	Стійкий образ «Я»	Норма
Просоціальна людина	+	+

Але розвиток такого соціально-психологічного типу можливий переважно в неаномічному суспільстві, якому не властиві гострі суперечності нормативної структури, відповідно – відсутня небезпека дезінтеграції і деформації Я при зіткненні з дезінтегрованими нормами. Така особистість

знаходить свободу і самореалізацію в рамках норми, яка не загрожує людині, а, навпаки, постає як реальність позитивна, «дружня», сприятлива для її особистісного зростання і розвитку.

Ще однією підставою для диференціації аномічних соціально-психологічних реакцій може бути спосіб заміни старої норми на нову, спосіб перетворення норми. Нагадаємо, що створення нової норми на місці старої характерне, за Мертоном, для **бунту**. Саме в бунті відбувається конструювання нової нормативно-інституціональної системи суспільства, здійснюється нормативна соціальна творчість (знову ж таки, згідно із теорією Мертона). На нашу думку, за способом такої соціальної нормативної творчості розрізняються три типи бунтарів.

1. Бунтар-нігіліст. Він руйнує стару норму в ім'я повного знищення будь-яких норм. Його принцип: «Руйнування – справа творча!». В області філософської ідеології прикладом такого нігіліста був творець філософії індивідуалістичного анархізму Макс Штірнер.

2. Бунтар-якобінець. Цей тип бунтаря руйнує стару норму і дає нову, насильно нав'язуючи її суспільству, яке до неї не готове, при цьому не зупиняючись ні перед якими жертвами й насильством. Яскравими прикладами цього типу «благодійників людства» можуть бути Максиміліан Робесп'єр, Ленін, Мао Цзе Дун.

3. Бунтар-реформатор. Він не руйнує, а трансформує стару норму, поступово перетворюючи на нову. Переважно діє еволюційними ненасильницькими методами. Намагається запобігти жертвам та руйнівним наслідками у процесі соціальної творчості. Видатними представниками цього соціального типу були Махатма Ганді, російський імператор Олександр II.

Останній, третій тип соціального реформатора, на нашу думку, є найбільш конструктивним і здатним створити найбільш здорове й гуманістичне суспільство.

Проілюструємо це схематично у таблиці 4, де «+» – ствердження норми, «–» – руйнування норми, «±» – поступова зміна старої норми на нову.

Табл. 4.

Тип бунтаря	Ідентифікація	
	Стара норма	Нова норма
1. Нігіліст	–	–
2. Якобінець	–	+
3. Бунтар – реформатор	±	+

З огляду на ту велику історичну роль, яку відігравало бунтарство й пов'язаний з ним соціальний утопізм в долі нашої Батьківщини, приділимо цьому феномену окрему увагу. Проаналізуємо деякі нормативно-етичні парадокси, властиві поведінці бунтаря, спираючись на концепцію раціогуманістичних засад вдосконалення етичної свідомості Г.О. Балла [1].

По-перше, протестні соціальні дії бунтаря пов'язані з певною морально-етичною нормативною специфікою, яка відзначається загостреним ставленням до соціально-етичної проблематики (принаймні, на рівні раціоналізації своєї поведінки). Бунтар – один з тих, охарактеризованих Г.О. Баллом діячів, яким властивий незадовільний стан етичної свідомості. Останній знаходить вияв, зокрема, в обстоюванні багатьма філософами морального максималізму. З іншого боку, як зазначав Г.О. Балл, набагато більше діячів (включно з науковцями) відмахуються від моральних обмежень як від прикрих перешкод, що лише знижують успішність діяльності [1, с. 18]. Бунтар, як правило, виправдовує свій бунт моральним максималізмом і пафосом ствердження добра проти суспільного зла. Але ці позиції, властиві бунтарю, парадоксальним чином призводять до морального нігілізму. Як зауважує Г.О. Балл, «моральний

максималізм, який категорично відкидає будь-яке зло, є ірраціональним і не може бути послідовно реалізований [1, с.8]. Це має спонукати, однак, не до нігілістичного заперечення моральних пріоритетів, а до виваженої універсальної моральної настанови» [1, с.9]. На жаль, усвідомлення неможливості абсолютного добра часто призводить до ненависті до життя, в якому зло є неминучим, бо, як наголошує Г.О. Балл, підтримуючи відому філософську тезу, добро й зло нерозривно пов'язані онтологічно (у самому бутті). Коли логіка максималіста розгортається до кінця, то саме життя теж підлягає знищенню, тому що в ньому є зерна зла. А отже, соціально-етичний максималізм бунтаря може призвести до знищення життя, тобто породжує нове зло, ще гірше, ніж те, яке було. Бо старий лад, хоча й припускав зло, припускав і життя таким, яким воно є (і в якому зло неминуче виникало, розвивалось, існувало і було пов'язане із добром). А новий суспільний лад ненавидить і знищує життя, бо життя завжди містить в собі якусь долю зла. Заради знищення зла породжується зло в небачених масштабах³. Ми бачимо, як послідовний максималіст стає бунтарем. А бунтар стає катом. Таким чином, спокуса соціального ідеалу може привести до деструктивної соціально-бунтарської активності. Але, як висловився Махатма Ганді: «Сатану не можна вигнати з допомогою Сатани».

Соціально-етичний цикл бунтарства. Таким чином, спостерігається своєрідний соціально-етичний цикл у розвитку бунтарської поведінки, коли етичний максималізм парадоксальним чином породжує аморальну ненависть до життя й нігілізм, які ведуть до руйнування старого суспільства і величезних жертв у побудові нового суспільства, а це, у свою чергу, породжує нову хвилю морального обурення й новий бунт, на цей раз спрямований проти наслідків «первинного» бунту.

³ Яскравим історичним прикладом такого масового знищення життя мільйонів людей заради спотвореного соціального ідеалу був режим Пол Пота у Кампучії.

2.3.3. Соціально-економічні фактори розвитку трюкацтва та тіньової економічної поведінки. Становлення «підпільної людини» й «трюкача».

Зупинимось докладніше на розкритті таких соціально-психологічних типів особистості, пов'язаних з аномічною соціальною поведінкою, як *підпільна людина* та *трюкач*. Почнемо з аналізу економічних та юридичних факторів, які призводять до появи й відтворення згаданих типів аномічної поведінки, зокрема, тіньової (підпільної) й трюкацької (ошуканської) економічної активності.

Аналіз патогенних факторів суспільного розвитку ми почнемо з розгляду деяких недосконалих норм і правил економічної поведінки в нашому суспільстві, використавши для цього, зокрема, положення інституціональної теорії економіки Д. Норта, в основу якої покладені саме нормативний підхід. При цьому акцентуємо увагу на внутрішній неузгодженості, двоїстості, амбівалентності (інституціональній дихотомії) цих правил.

Соціально-нормативна культура в умовах інституціональної дихотомії економічних норм. Згідно з так званою інституціональною теорією економіки (Д. Норт, Л. Болтянські, Л. Тевено, Л. Девіс та інші) національне багатство залежить не стільки від матеріальних ресурсів, скільки від правил використання ресурсів [12, с.193]. Найважливішою функцією правил є зниження рівня радикальної невизначеності, з якою стикаються індивіди, що приймають економічні рішення. До формальних правил відносяться закони, які виробляють органи влади, постанови, офіційні юридичні й громадянські норми, інструкції, підзаконні акти, інші офіційні норми тощо.

До неформальних правил відносяться ті норми поведінки індивідів і груп у суспільстві, що є результатом негласних домовленостей або вимушених конвенціональних інтеракцій, які доповнюють норми формальні або намагаються замінити їх. Сукупність формальних і неформальних правил складає *інституціональне середовище*, до якого належать фундаментальні

політичні, соціальні та юридичні правила, які регулюють стосунки між суб'єктами економіки і є підґрунтям для виробництва, обміну, розподілення та споживання матеріальних благ [12, с. 193].

Однією з особливостей інституціонального середовища у посткомуністичних економіках, зокрема українській, є його двоїстість, амбівалентність, яка походить з різкого протиріччя між двома типами правил: формальних та неформальних.

Така двоїстість є підґрунтям для виникнення феномену, який отримав назву «інституціональна дихотомія» [18, с. 202].

До розвитку дихотомії призводить такий стан справ у нормативній базі суспільства, коли з ряду причин формальна норма стає недостатньою, бо «погано» обслуговує економічних суб'єктів, або вона є неповною, тобто такою, яка не враховує всі потреби й нюанси інтересів економічних діячів. Нарешті, формальна норма, яка покликана стояти на захисті суспільних інтересів, може вступити у суперечку із неформальною, яка відбиває вузько – кланові корисливі інтереси якихось соціальних груп.

Інституціонально-нормативні фактори, які ведуть до посилення ролі неформальних норм. Серед типових недоліків офіційних норм, які викликають посилення ролі неформальних правил в економічній поведінці, може назвати такі:

- *Компонентна неповнота* – тобто не вистачає багатьох потрібних законів [18, с. 203] (наприклад, відсутнє законодавства про землю, внаслідок чого земля продається й купується за «тіньовими», неформальними правилами);
- *Несистемність* – тобто непослідовність, суперечливість і внутрішня неузгодженість: одні правила суперечать іншим, їхні вихідні принципи непослідовні;
- *Невідповідність природним потребам.* Правила суперечать природі суб'єкта господарювання, його потребам й інтересам (наприклад,

якщо він не в змозі сплатити занадто високий податок, то іде на порушення податкових законів);

- *Нестабільність* – якщо норми часто міняються, це підсилює невизначеність і не дозволяє погоджувати очікування суб'єктів із поведінкою державних органів, що, в свою чергу, формує недовіру людей до формальних правил;
- *Занадто висока складність формальних норм і законів* – якщо закони дозволяють різне тлумачення, й складають занадто запутану систему, то це утруднює прийняття економічних рішень й створює сприятливі умови для адміністративної сваволі і корупції.

В нашій економіці суб'єкти підприємництва в деяких випадках не можуть керуватися офіційними формальними правилами, зокрема в питаннях нарахування податків та заробітної плати, захисту від чиновницької сваволі, взаємодії з органами державної влади, захисту своїх економічних інтересів тощо.

Окремі групи підприємців вимушені підкорятися системі неформальних, ніде не занотованих правил, які дозволяють діяти, обходячи формальні інституціональні закони, які виконувати неможливо. Наприклад, здійснювати неформальні платежі (тобто давати хабарі) державним службовцям, захищаючи власні економічні інтереси, які не враховуються офіційною нормативною базою – діючою податковою системою.

Така дихотомія інституціональної свідомості, яка роздирається між суперечливими – формальними та неформальними – «правилами гри», веде до низькі негативних наслідків, які гальмують економічну активність та спотворюють економічні процеси.

Окреслимо деякі з негативних наслідків дихотомії інституціональної свідомості.

1. Відбувається віктимізація частини економічних суб'єктів. Такі підприємці стають винними та потенційними жертвами закону, бо правове поле

таке, що в економічній діяльності іноді не можна ступити кроку, не порушуючи деякі закони чи формальні правила.

Певні групи економічних суб'єктів роблять, так би мовити, потенційними злодіями, і в них закладається комплекс невпевненості у собі і почуття провини. Така людина відчуває себе незахищеною, потенційною жертвою, її постійно переслідує відчуття вини, вона відчуває себе невпевненою (оскільки не чиста перед законом), зникає відчуття психологічної стабільності і безпеки. Відбувається невротизація особистості.

Людина, яка створює робочі місця, годує сотні та тисячі людей, виробляє суспільно-корисні вартості, замість того, щоб почувати себе впевнено і користуватись заслуженою суспільною повагою, – відчуває себе правопорушником, злодієм щодо офіційних державних законів, – бо в бізнесі неможливо діяти та розвиватися, без того, щоб не порушити якесь з чисельних суперечливих та іноді навіть абсурдних формальних інституціональних правил. Корисну для суспільства людину, замість того, щоб її поважати та заохочувати, перетворюють фактично в маргінала. Це забирає масу енергії і заважає сфокусувати свої сили на праці, діяльності, досягненні результату. І це все так само веде до згасання соціальної енергії і творчої ініціативи, в економіці стимулює зростання своєрідної соціально-психологічної ентропії, хаосу і пасивності. Крім того, це породжує недовіру до законів, політичних еліт, уряду, власної держави, що у свою чергу стимулює психологію економічного трюкацтва і загального обману. Адже до цього неминуче призводять внутрішня недовершеність і суперечливість законодавчої бази. Її недоліки включають: реквізиційний характер деяких податкових норм для юридичних осіб, які фактично іноді неможливо сплачувати повністю без того, щоб не збанкрутувати, і слабкість заохочувальних суспільних санкцій щодо чесної

продуктивної економічної діяльності, перевага каральних фіскальних, залякуючих санкцій та деякі інші вади.

В наших економічній та правовій системах, крім традиційних економічних функцій податків, додаються ще нові – соціальна-репресивна (соціального контролю) та маніпулятивно-психологічна, що пов'язана із здійсненням тиску на психіку суб'єкту підприємницької діяльності. Функції податків, включаючи вищезазначені, подані у таблиці, де приведені порівняльні характеристики податків в традиційній ринковій економіці та в нашій, посттоталітарній.

Функції податків

В традиційній ринковій економіці	В посттоталітарній економіці
<ul style="list-style-type: none"> - Фіскальна - регулятор економічної активності - інструмент вирівнювання прибутків - регулятор фінансово-кредитної системи 	<ul style="list-style-type: none"> – фіскальна - регулятор економічної активності - інструмент вирівнювання прибутків - регулятор фінансово-кредитної системи - соціально-репресивна – маніпулятивно-психологічна

2. Штучна віктимізація деяких економічних суб'єктів та каральність певних офіційних "правил гри" іноді перетворює деякі компоненти формальної інституціональної бази (тобто законів) в знаряддя маніпуляції з боку деяких державних структур.

Певні державні органи та посадовці подекуди часом отримують можливість опосередковано регулювати та керувати економічною активністю

деяких господарчих суб'єктів, і як такі приховані маніпулятори ставати фактичними співвласниками справи та власності суб'єктів, порушуючи законне право власників на впевненість у стабільності власності та право на володіння благом. Над будь-якою власністю в цих умовах нависає меч експропріації з боку чиновників та держави на підставі штучно спровокованого порушення офіційного закону або правила. Один з зарубіжних дослідників – американський політолог Кіт Дарден (2001) [20] – назвав шантажистським пострадянський тип держави, яка здійснює за допомогою норм маніпулятивні функції щодо своїх громадян. На його думку, певним чином організований інституціональний тиск держави на суб'єктів громадянського суспільства є одним з головних засобів здійснення влади у пострадянських країнах.

Певні економічні суб'єкти змушені поводитися конформно, так, як забажається носіям адміністративної влади, які, за допомогою карально-конфіскаційного законодавства, штучно провокуючого людей на порушення, привласнили собі необмежене право дозволяти або не дозволяти суб'єктам продовжувати порушувати формальні правила, щоб існувати та розвиватись.

Таким чином, успішність економічної діяльності суб'єкта господарювання завдяки залежності від адміністративної влади, в деяких випадках залежатиме не тільки, а іноді не стільки від господарських талантів, заповзятливості та енергійності підприємця, скільки від його близькості до влади і здатності вступати з нею в симбіотичні відносини, зацікавити її у прибутках від своєї діяльності.

3. Таким чином ринкове суспільство стає протекціоністським, що не сумісно із принципом свободи економічної активності та вільним ринком. Відсутність гарантій збереження власності штовхає підприємця на те, щоб шукати захисту у суб'єктів влади, що стимулює патерналістську психологію, коли людина шукає високопоставленого захисника, який би гарантував його власності захист від різних ризиків, існуючих в ринковій економіці. Між

суб'єктами влади та залежними від них громадянами формуються клієнтські стосунки. Складаються клієнтелі⁴ – клани посадовців і власників (патронів) та залежних від них «клієнтів», які пов'язаних між собою неформальними владно-підвладними стосунками та взаємними неформальними обов'язками. Вони організовані у неформальні ієрархізовані соціально-групові структури із своєю владною вертикаллю, яка регулює стосунки між патронами і клієнтами (про клієнтські стосунки у сучасних пострадянських суспільствах див.: [10]).

Одним з домінуючих прошарків класу великих власників стає **протекціократія**, в яку входять ті великі власники, які здобули власність завдяки своїм політичним зв'язкам та близькості до влади. Вони зацікавлені гальмувати активність інших підприємців, щоб не створювати собі конкурентів, і мають знаряддя для утисків – адміністративні важелі впливу на економіку. Тому протекціократія і психологія протекціонізму стають гальмами економічного розвитку. Ці гальма стримують вертикальне просування активних ініціативних підприємців, стримують імпульси творчої енергії та інновацій в економіці.

4. У відповідь до певних маніпуляцій та трюкацьких зловживань з боку держави та деяких державних посадовців і чиновників, які іноді мають місце в суспільному житті, у деяких груп економічних суб'єктів розвивається психологія економічного трюкацтва. Трюкацтво розвивається у відповідь на трюкацтво як форма адаптації рядових підприємців до несприятливих або не зовсім сприятливих умов соціально-економічної діяльності. Буває й навпаки – коли держава вимушена вдаватися до різних форм нормативних маніпуляцій у відповідь на маніпуляції й не зовсім чесну поведінку низових суб'єктів підприємництва. Що, в свою чергу, підштовхує їх на нові форми економічної «винахідливості» щодо офіційних норм і правил гри. Виникає, таким чином, замкнене коло взаємного крутійства.

⁴ Клієнтелі (лат. Clientēla, р. -le) вперше стали відомі у Стародавньому Римі, як форма соціальної залежності пов'язана із взаємними правовими, соціальними та економічними зобов'язаннями між патронами і клієнтами. Найдавніші клієнтелі сягають часів розкладання родового ладу.

5. Відсутність почуття захищеності у власників стимулює створення тіньових силових структур та відносин, які захищають власність та економічні і соціальні інтереси власників. А отже, сприяють розвитку соціально-психологічного типу особистості, яку ми назвали «підпільною людиною» (Див. Табл.2).

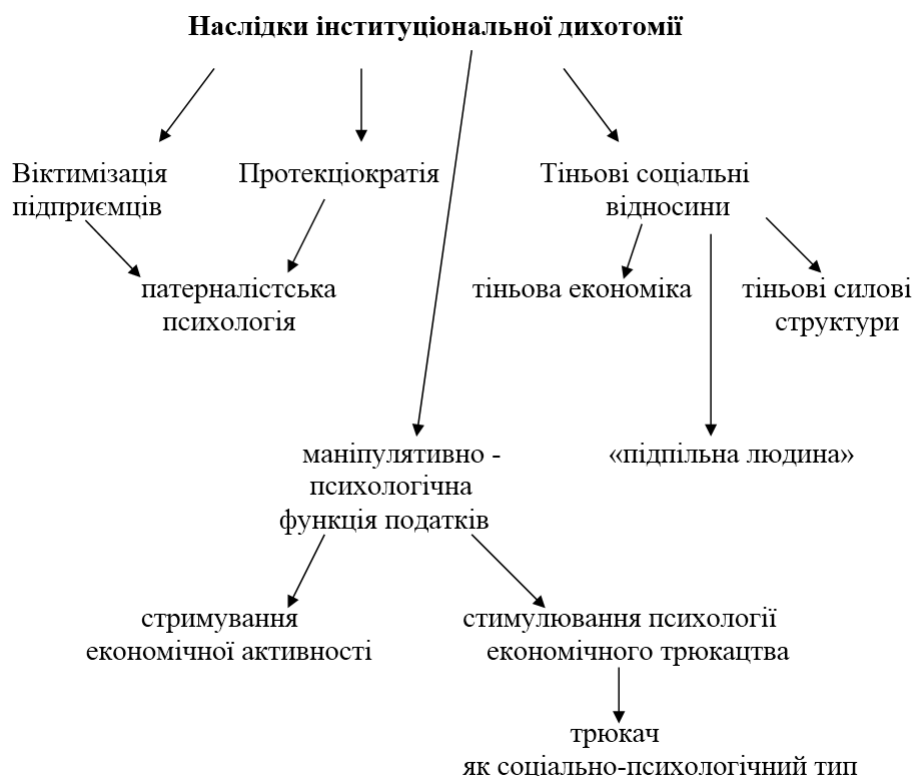
Виникає соціальна потреба, яку можна умовно назвати "потребою у Доні Карлеоне", "хресному батькові", який би піклувався про своїх клієнтів, здійснюючи їхній захист в умовах, коли такий захист не здатна (або не бажає) надавати держава.

Невиконання функцій захисту та поглинання ризиків з боку офіційних органів (що буває пов'язане із слабкістю нормативної культури у суспільстві) створює ринок неофіційних «захисних» послуг, зокрема неформальних послуг державних посадовців та структур (які утворюють так званий "дах" або стабілізаційно-захисну структуру по забезпеченню економічної діяльності. Неофіційні послуги дають певні гарантії від сваволі держави, заповнюють вакуум послуг, які держава повинна, але нездатна надати. Суб'єкти підприємницької діяльності іноді змушені звертатись до послуг напівкримінальних або кримінальних структур, рекету, які "прикривають" від сваволі інших кримінальних угруповань, або гарантують виконання контрактів, повернення грошей від партнерів тощо.

6. Суперечність офіційних правових умов економічної діяльності законним інтересам та потребам підприємців стимулює розвиток тіньової економічної діяльності, а отже, активну роль «підпільної людини» як її провідного суб'єкта.

Якщо в західноєвропейських суспільствах до тіньової економіки відносяться переважно кримінальні види економічної діяльності – торгівля зброєю, наркотиками, людьми тощо, то на пострадянському просторі в умовах тіньової економіки знаходяться, в певному сенсі, майже всі види економічної діяльності. І до цього стану речей призводить, у тому числі, недосконалість правової інституціональної бази. Все вищесказане стосовно системи соціально-економічних наслідків інституціональної дихотомії представлено у Схемі 1.

Схема 1. Система соціально-психологічних й соціально-економічних наслідків інституціональної дихотомії



Запропонована схема, на нашу думку, наочно демонструє, які інституціонально-нормативні фактори та соціально-економічні чинники сприяють розвитку підпільної й крутіської соціальної активності та, відповідно, становленню «підпільної людини» та «трюкача-крутія» як впливових соціально-психологічних типів.

Податковий прес – один з головних факторів, що стимулює розвиток тіньової економіки на пострадянському просторі. Австрійський економіст Фрідріх Шнайдер проаналізував економіку 110 країн, визначивши величину так званої "сірої сфери". «Сіра сфера» охоплює прибутки від виробництва легальних продуктів та послуг, які не обкладені податками. Вона пов'язана з несплатою податків, але її треба відрізняти від "чорної сфери", де прибутки отримуються від кримінальної нелегальної діяльності. Виявилось, що Україна належала до світових лідерів за долею "сірою сфери" у ВВП країни – 52%. (І хоча ці дані 12-річної давності, але з тих пір навряд чи відбулися докорінні зміни). Рекордсменом виявилося Зімбабве (59%), де президент Мугабе

ліквідував залишки ринкової економіки. Відносно невелику "сіру сферу" мала ПАР (28%), економічно найбільш розвинена держава регіону.

Недалеко від Африки пішла Південна Америка із середнім показником "сірої сфери" 41% ВВП. Тут рекордсменами були Болівія (67%) та Панама (64%). Чилі, економіка якої процвітала, мала лише 20 % "сірої сфери".

Найменшу сіру сферу в Азії знову ж таки мала та країна, в якій найвищі економічні показники – Японія (11%) [11].

А як справи на багатому Заході? В Західній Європі доля "сірої сфери" оцінювалася у 18 %.

Тобто найменший показник «сірої сфери» в світі належав країнам з найвищим показником економічного розвитку.

Вилучені в "сіру сферу" з офіційного обігу гроші (а це, за підрахунками деяких аналітиків, принаймні, ще один офіційний бюджет країни) – йдуть на стимулювання неофіційних платежів держслужбовцям, на утримання тіньових структур, які забезпечують економічну безпеку підприємців (тобто підтримку напівкримінальної сфери), на "годування" державних силових структур, які таким чином починають працювати на приватні, а не державні інтереси, а також на утримання політичних груп та діячів, які лобіюють у державній сфері приватні та групові (знову ж таки, не загальносуспільні, як мало б бути) інтереси тощо.

В тих державах, де найбільша доля тіньової економіки, спостерігаються найменші економічні досягнення і бракує економічної свободи.

Найбільша тіньова економіка, зазвичай, спостерігається у тих країнах, де оподаткування найвище.

Отже, завищені податки не мають великого економічного сенсу і ведуть в багатьох випадках до гальмування соціально-економічної активності, до того ж, спотворюючи свідомість, стимулюючи психологію ошуканства і нечесну поведінку громадян. Але, як сказано в одній з п'єс Шекспіра, в божевіллі є своя логіка. Єдиний раціональний сенс, який можна знайти в маніпулятивній системі

оподаткування на пострадянському просторі – це те, що вона, як було вже вище зазначено, є інструментом соціально-психологічної маніпуляції в руках деяких прошарків державної бюрократії та економічної олігархії. Недостатньо відрегульована система оподаткування дозволяє іноді чиновникам стримувати на повідці підприємців, брати участь в їхніх прибутках, отримуючи хабарі, і не дає розвинути класу незалежних від держави та олігархії власників. А цей клас незалежних власників є потенційним конкурентом бюрократії та олігархії у боротьбі за вплив і владу у суспільстві.

Враховуючи усе вищесказане, можна тільки вітати й підтримувати активні реформи сучасної української влади, спрямовані на викорінення корупції, виведення на світло тіньових економічних схем й наближення до стандартів Євросоюзу у функціонуванні інституціонально-нормативного середовища.

2.3.4. Система психологічних й соціальних наслідків інституціональної кризи сучасного суспільства

Спробуємо описати психологічні й соціальні наслідки інституціональної кризи сучасного пострадянського суспільства, деякі прояви якої у сферах економічної та соціально-психологічної поведінки ми проаналізували вище.

1. Перетворення нормативно-інституціонального середовища з поглинача або нейтралізатора соціальних ризиків у виробника цих ризиків [19, с.132]. Виробниками ризиків стали багато соціальних інститутів – правоохоронні органи, політична система, школа, деякі політичні еліти, організації міжнародної безпеки, податкова система, деякі урядові структури тощо.

2. *Руйнування капсули соціальної довіри.* Цим терміном ми позначаємо систему довіри людей до звичних захисних і блокуючих соціальні небезпеки соціальних інститутів та норм, таких як закон, правоохоронні органи, національна держава, уряд, профспілки, система охорони здоров'я і т.д.

Традиційно ці інституції покликані захищати права і свободи людині, її соціальний комфорт і благополуччя.

Їхня нормальна дія забезпечує людині таку гаму позитивних почуттів: почуття впевненості у завтрашньому дні, спокою, оптимізму, власної гідності; почуття єдності із представниками своєї нації, громадянами своєї країни; почуття причетності до долі своєї країни; довіру до держави, підтримку й схвалення дій державних органів і рішень провідних вітчизняних керівників; відчуття господаря своєї долі, почуття володаря й контролера умов власного існування; відчуття повноти сил; відчуття затребуваності й потрібності у суспільстві; відчуття проникності соціальних бар'єрів; високий рівень соціальної згуртованості, солідарності, взаємодопомоги, «почуття локтя» тощо.

Ця емоційна гама створює своєрідну захисну психологічну капсулу, яка формує почуття безпеки і психологічного комфорту, а також дає впевненість у надійності звичних точок опори в суспільстві. Систему складових, які формують захисну капсулу соціальної довіри, наведені у Схемі 2.

Капсула соціальної довіри може знаходитися у трьох функціональних станах:

- сформованому, зрілому;
- несформованому, незрілому;
- дезінтегрованому, зруйнованому.

Якщо особистість відчуває, що соціальні інститути держави і суспільства її не захищають, а стали оманливими, ненадійними, а то й небезпечними, психологічна капсула соціальної довіри руйнується. Людина почуває себе беззахисною перед негараздами й ризиками соціального життя. Суспільне життя починає здаватися повними небезпек і жахливим. Традиційні точки опори й авторитети перестають викликати довіру. Зростають диз'юнктивні щодо соціальних інститутів й інстанцій емоції: недовіра, підозрілість, ненависть, байдужість, а також невпевненість у майбутньому.



Схема 2. Система складових капсули соціальної довіри

Загострюються невротичні емоції й переживання – страх, тривога, безсилля, втрата орієнтирів, екзистенційно – ціннісний вакуум. Активізується механізм втечі від свободи: людина відчуває потребу у сильній руці, авторитарному лідері, який би знав, куди йти суспільству і навів у ньому порядок (тим самим заповнюється вакуум соціальних авторитетів).

Одним словом, якщо капсула соціальної довіри руйнується, наростають аномічні соціально-психологічні явища.

3. Розхитування етики чесної праці і часткова заміна її етикою ошуканства, паразитизму й споживацтва.

4. Зростання «негативної солідарності» й формування компенсувальних форм солідарності.

Криза нормативної сфери держави, криза закону веде до зростання «негативної солідарності» людей, коли вони об'єднуються в спільноти антисоціальної орієнтації, спрямовані проти офіційних норм суспільства, наприклад, деякі клієнти, кримінальні угруповання або політичні спільноти, створенні з метою захоплення влади й власності.

З іншого боку, активізуються компенсаторні форми солідарності, коли створюються спільноти, орієнтовані на самозахист, виживання й поглинання соціальних ризиків, які надходять від суспільства, за допомогою заступництва, взаємопідтримки і взаємодопомоги. Це можуть бути клієнти, домові комітети самозахисту проти рейдерських атак на територію домової общини, релігійні комуни, господарські кооперативи, неформальні молодіжні організації, спільноти безпритульних тощо.

5. Зміщення «центра ваги» в соціально-економічних стосунках від прозорості економіки до тіньової.

6. Рух соціально-правової сфери від правопорядку до влади криміналітету.

7. Мабуть, одним з найгірших наслідків соціальної аномії є *втрата творчих настановлень масової свідомості, орієнтованих на перетворення суспільних відносин і побудову кращого суспільства*. Турбота про захист і виживання, розчарування в вищих цінностях і справедливості, втеча від свободи ведуть до зневіри у самій можливості покращення соціального буття, до апатії і соціальної пасивності широких мас людей.

Висновки

1. Висвітлено аномічні порушення інституціонально-нормативного середовища суспільства та розглянуто типи особистості, що формуються внаслідок цих кризових суспільних аномалій. Зокрема, досліджуються такі маловивчені аспекти, як стійкість образу «Я» в умовах нормативно-ціннісної

дезінтеграції й амбівалентності, що властиво кризовому стану нормативно-інституціональної системи суспільства.

2. В зв'язку з цим, запропоновано авторську типологію аномічних поведінкових реакцій. Для її побудови виокремлено та охарактеризовано такі провідні критерії: 1) ставлення особистості до формальних й неформальних норм поведінки; 2) міра ідентичності особистості із образом «Я» та соціальною нормою; 3) спосіб перетворення норми у такій формі поведінки, яка визначена Р. Мертоном як бунт. Зазначені критерії можна розглядати як системоутворювальні ознаки.

3. Класифікація аномічних поведінкових реакцій за першою системоутворювальною ознакою дає типи підпільної людини, стоїка, лицеміра, крутія; за другою ознакою – типи протеза, свавільної особистості, просоціальної особистості; за третьою системоутворювальною ознакою – нігіліста, якобінця, реформатора.

4. Наведені вище міркування щодо аномічних соціально-психологічних реакцій допомагають розкрити певну українську специфіку проявів аномічної поведінки. Зокрема, нам здається, що особливо актуальним для України є вивчення того відбитку, який накладають на соціально-психологічні та соціально-економічні процеси такі психотипи, як «підпільна людина», «трюкач» та «свавільна особистість».

5. Вищесказане свідчить про величезну роль, яку відіграє в житті суспільства норма та такий прояв її дії як захищеність людини законом. Вихід з кризи суспільних норм вбачається у реформаторських зусиллях, спрямованих на соціальну творчість у сфері соціальних норм, які сприятимуть суттєвій трансформації нормативної бази, і в той же час уникатимуть нігілізму і максималізму.

Література

1. Балл Г.О. Раціоналістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки / Г.О. Балл// Психологія і особистість. □ 2015. □ № 2(8). □ Ч. 1. – С. 6-22.
2. Васильев Л.С. Феномен власти-собственности / Л.С. Васильев // Типы общественных отношений на востоке в средние века. – М.: Наука, 1982. – 269 с. – С. 60-100.
3. Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
4. Губенко О.В. Соціальна норма і соціальна творчість: соціально-психологічні проблеми формування нормативно-інституціональної культури суспільства / О.В. Губенко // Практична психологія та соціальна робота, 2009, №8, с. 66-74.
5. Косалс Л.Я. Социология перехода к рынку в России / Л.Я.Косалс, Р.В. Рывкина. – М., 1998. – 320с.
6. Лебон Гюстав. Психология народов и масс/ Гюстав Лебон. – Санкт-Петербург, 1995. – 311с.
7. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
8. Мельник П.В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці / П.В. Мельник. – Ірпінь, 2001. – 355с.
9. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории. Перевод с франц. – Москва: Прогресс 1966. – 313с. – С. 299-313
10. Мациевский Юрий. Трансформации политического режима в Украине после “Оранжевой революции”. Електроний ресурс. Код доступу: <http://zavantag.com/docs/index-238284.html>
11. Олексюк Богдан. Наш выбор / Богдан Олексюк // Газета «День» №129 от 23.07.2004 г.
12. Основи економічної теорії. Політекономічний аспект. – За ред. Г.Н.Климка, В.П. Несторенка. – К.: Вища школа, 1999. – 569 с.
13. Пайпс Ричард. Собственность и свобода / Ричард Пайпс.- М.: 2001.- 411с.

14. Померанц. Г. Долгая дорога истории / Г. Померанц // «Знамя» №11, 1991 г.
15. Психология личности: Словарь-справочник / Под редакцией П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320с.
16. Тамбовцев В.Л. Экономические институты российского капитализма / Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – Логос, 1999. – 432 с. – С. 193-201.
17. Турчинов Олександр. Тіньова економіка і тіньова політика / Олександр Турчинов // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: Політична думка, 1997. 321 с. – С. 428-440.
18. Шеститко А. Е. Институциональная среда хозяйствования в России: основные характеристики. / Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – Логос, 1999.- 432 с. – С. 201-205
19. Яницький О.Н. Россия как общество всеобщего риска / Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – Логос, 1999. – 432 с. – С.127-134.
20. Darden K. Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma// East European Constitutional Review, Vol.10 (2/3), 2001, pp.67-71.

2.4. Систематизація наукових уявлень про взаємозв'язок мови та мислення в історії філософсько-психологічної думки

Взаємозв'язок мови й мислення – предмет роздумів настільки ж давній, як і сама здатність до рефлексії. Про це свідчить майже трьохтисячолітня історія лінгвістичної думки. Але й в історії психології питання відносин між мовою й мисленням має епістемологічне та прагматичне значення, оскільки саме від способів його тлумачення залежали визначення психіки, сутності психічного розвитку та вказувалися відповідні шляхи виховання і навчання підростаючих поколінь. Ось чому ми пропонуємо розглянути трактування мови й мислення, що мали місце в історії європейської раціональності, у ракурсі їхнього значення для еволюції розуміння психічного розвитку. Таким чином, як *вихідну передумову* ми маємо міркування про безпосередній зв'язок необхідного характеру між філософським розумінням мови й мислення та конкретно-науковими шляхами визначення причин та рушійних сил психічного розвитку. Іншими словами, наше головне завдання полягає у дослідженні того, як психологічне знання історично формувалося, виходячи з прихильності психологів до тих чи інших філософсько-світоглядних доктрин. Підхід у такому історичному ключі дозволить нам систематизувати перелік основних парадигм теоретизування про мову й мислення і розкриє їх як вихідні концептуальні мотиви для формування відповідних типових комплексів теоретичних уявлень про психічний розвиток. Ми сподіваємось, що це дасть нам можливість побачити у синхронічному вимірі, яким чином знайдені в історії шляхи вирішення проблеми взаємовідносин мови й мислення продовжують і сьогодні відігравати свою унікальну роль, впливаючи на визначення самого концепту розвитку у психологічній науці. Таким чином, на основі систематизації історико-культурного різноманіття філософських доктрин у зв'язку з психологічною теорією і практикою нам належить: 1) простежити долю в науці

виявлених нами парадигм розуміння мислення й мови і відповідних психологічних теорій, 2) побачити їх під кутом діалогу, який невпинно відбувається між цими парадигмами, надаючи їм неминущого значення, і, 3) намітити у загальних рисах актуальні питання психології розвитку у зв'язку з результатами нашої систематизації (як підтвердження того, що трактування взаємозв'язку мови та мислення є провідним фактором формування психологічного знання про розвиток).

2.4.1. Роль номіналістів і реалістів у виникненні науки

Яскравий приклад тривалого життя ідей становить граматичне вчення середньовічних реалістів. У результаті полемічних баталій номіналісти здобули тимчасову перемогу над реалістами, сформувавши нове практично-пізнавальне ставлення до світу, що остаточно утвердилося у Новий час. Завоюваннями номіналістів були традиційне для науки протиставлення суб'єкта і об'єкта та пов'язана з ним індуктивна пізнавальна «технологія» (реалісти, навпаки, йшли від ідеального загального у пізнанні, незвідного до «голої емпірії»).

Реалізм все ж залишив незгладимий відбиток на подальшому шляху розвитку науки, адже спір – це ще й діалог, де не уникнути взаємовпливу протиборствуючих сторін. Ототожненню бога і буття у реалізмі відповідало граматичне вчення, де постулювався жорсткий каузальний зв'язок між буттям (творіння бога), граматикою (мова) і логікою (мислення) [22]. Номіналісти ж, відкинувши ідею концептуального (божественного) членування самого світу або реальне до-дослідне існування логічних універсалій, мали ще прояснити питання взаємозв'язку мови та мислення, і зрештою прийняли ототожнення логіки та граматики, оскільки існували у одній «епістемі» з реалістами. Проте, з виключенням божественного втручання в організацію/концептуалізацію буття номіналізм стикався з фундаментальною проблемою «гарантії» правильності знання, адже він претендував на його абсолютну істинність! Втім, як зауважує П.П. Гайденок, Новий час починається не стільки з гносеології, скільки з

онтології пізнання: вчення про субстанції Декарта, Лейбніца, Спінози тримаються на тезі про «божественний» зв'язок мислення і буття. Питання щодо існування або не-існування буття, як і щодо його пізнаваності або не-пізнаваності, – з цієї причини були ще в принципі неактуальні [8]. Особливо яскраво це ілюструє раціоналізм Декарта, згідно з яким, вроджені ідеї являють собою такий момент божественної підтримки пізнання. Альтернативою став англійський емпіризм, однак і він закінчує у підсумку скептицизмом, наближаючи класичну філософію до гносеологічного повороту з налаштованістю на з'ясування умов достовірності пізнання (систематично реалізованого І. Кантом [8]).

Послідовні номіналісти, емпірики, скасувавши припущення про вроджені ідеї, оголосили чуттєвий досвід єдиним джерелом істинного знання (Дж. Локк «Досвід про людське розуміння», 1689 [20]). Їхній метод виводив пізнання із психології сприйняття, редукуючи його до комбінування ідей-репрезентантів. Така теорія не могла дати задовільного пояснення, яким чином суб'єктивний досвід надає об'єктивне знання про матеріальний світ. Скептична (само)критика репрезентаціоналізма не змусила себе чекати (доктрини Дж. Берклі і Д. Юма), чим зрештою і сприяла перетворенню філософії у гносеологію. Зокрема Берклі блискуче продемонстрував, що у теорії пізнання емпіриків поняття матерії взагалі зайве. Незалежне від людини буття світу, згідно Берклі, забезпечувалось безперервним сприйняттям світу богом. Таким надзвичайним чином достовірність знання було «врятовано» у його теорії.

Отже, з часом виявилось, що прогресивна концепція пізнання номіналістів не була досконалою, тому вони й були змушені звертатися до такої реалістів, бо попри всю різницю інтенцій, обидва вчення мали ґрунтовну загальну передумову. І реалізм, що не мав на меті зміни «тварного» божого світу, і номіналізм, який навпаки, прагнув прогресу, вдосконалення буття і природи самої людини, – вважали метою пізнання досягнення абсолютної істини. Така позиція, немовби пізнанню притаманна абстрагуюча «точка зору

Божественного погляду» (Х. Патнем [21]), виявилася властивою науці як такій і переважала, не будучи критично осмисленою, аж до самої кризи точних наук у ХХ ст. Сучасна філософська критика позначила її як об'єктивний (або абстрактний чи метафізичний) реалізм. Протилежна точка зору характеризується як інтерналізм (анти-реалізм або ж експерієнціалізм, – Х.Патнем [15], Дж. Лакофф [18]). Вона відрізняється тим, що базується на невід'ємній людяності наукового пізнання, на його буттєвих арґюментах, – сенсі, цінностях, етиці. Істина в такому разі залежить від «спостерігача», але не від зовнішнього і «потойбічного», а від такого, що знаходиться всередині самої системи. Це, з одного боку, релятивізує наукове пізнання, оскільки не передбачається однієї єдиної теорії, що претендує на правильний опис світу. А з іншого, в рамках «помірного релятивізму» виникає продуктивне діалогічне розуміння істини (згадаємо принцип додатковості Н. Бора) [4, 3]. Х. Патнем характеризує його як «... певний різновид ідеальної узгодженості (coherence) наших переконань між собою і даними нашого досвіду, тою мірою, якою ці дані репрезентовані в нашій системі переконань, і аж ніяк не відповідність до незалежного від свідомості або мови «стану справ» [21, с.71]. Згідно з Патнемом, репрезентації не пояснюють світ «безпосередньо», бо не мають з ним каузального зв'язку, навпаки, і слова, і ментальні репрезентації пов'язані з об'єктами довільно. Але ось в рамках інтерсуб'єктивних концептуальних схем така узгодженість досвіду зі світом існує. Тому розум у пізнанні не зустрічається з абстрактною пустелею безглуздої матерії (питання «з яких об'єктів складається світ?» можна осмислено ставити тільки в рамках будь-якої теорії або опису» [21, с.70.]).

Отже, наш висновок полягає у тому, що спір номіналістів і реалістів, який виявився продуктивним породжувальним концептуальним підґрунтям для виникнення і подальшого розвитку наукового пізнання, став водночас основою і для перших трактувань взаємозв'язку мови та мислення. Дві провідні філософські тенденції, – об'єктивний реалізм та інтерналізм, – поступово

формувалися в історії думки на основі цієї універсальної матриці (реалізм VS номіналізм). Між цими філософськими тенденціями відбувалися пошуки наукових шляхів пізнання людини, в цих рамках склалися і головні, часом протилежні, способи розуміння мови й мислення. Це розрізнення (на рівні самовизначення філософії) входить в перший щабель аналізу, який ми застосуємо у нашій систематизуючій інтерпретації підходів до проблеми розвитку у психології, – у його кореляції з філософськими варіантами розуміння взаємозв'язку мови та мислення.

2.4.2. «Винахід дитинства» в контексті розвитку європейського наукового пізнання

Номіналізм поволі готував наукову революцію у європейській культурі. Концептуальне забезпечення наукового пізнання того зразка, який актуалізувався з початком Нового часу у XVII ст., фактично сформувався вже у XIV-XV ст. На наше переконання цей часовий прозір був не випадковим, бо «ввімкнути» нову інтенцію пізнання міг лише культурний фактор величезного масштабу. Таким потужним мотивом, на наш погляд, став винахід дитинства у культурі Відродження як феномену, навколо якого суспільство, культура та наукове пізнання об'єдналися з метою руху у краще майбутнє (Ф. Бекон). Наполягаємо, що дитинство було саме винайдено у культурі Відродження, оскільки ні історичне «відкриття дитинства» (Ф. Ар'єс [1]), ні його виведення з логіки руху соціально-економічних формацій (Д.Б. Ельконін [30]), на наш погляд, не вичерпують всього значення цього феномену. Не вдаючись до детальної полеміки, зауважимо, що культура Відродження виникла як універсальний тип європейської культури саме завдяки своїй педагогічній (само)спрямованості, широкому розповсюдженню культури як ідеї буття у безперервному самовдосконаленні, внаслідок чого виник і новий спосіб визначення людиною себе як особистості. У намаганні о-культурення всіх куточків та сфер життя у співвіднесенні з зусиллями самовизначення й

самовдосконалення особистості, мислителі й практики Відродження докорінно переосмислили та переформували дитинство, зробили його не просто новим творенням культури, а унікальним засобом саморозвитку європейської культури. Творчо докладаючи зусилля до розвитку свого майбутнього, культура Відродження запустила процес небаченого досі осмисленого творіння культурою самої себе. В цьому сенсі дитинство як двигун розвитку культури не може бути відкрито, чи походити з надр соціально-економічного базису. Адже європейська науковоцентрична культура, як така, починається саме з винаходом дитинства, з зосередженням пізнання людини на самій собі і гуманізації суспільних відносин на цій основі. Це найголовніша передумова зовсім нового, унікального типу культури. *Первісна або архаїчна*, як і *традиційна* культури лише циклічно відтворюють себе, не знаючи креативної сили особистості. Вони тисячоліттями існують без будь-якої мотивації до змін. Отже саме з *винаходом* дитинства як особливого феномену самоспрямованості та саморозвитку культури концептуально підготовлене номіналістами активне пізнавальне відношення людини до світу нарешті стало у самий центр суспільної уваги. У педагогічній практиці конструювалося бачення керованого розвитку індивідуалізованої *особистості* (Вітторіно да Фельтре, Гуаріно да Верона та ін.[25]), і вже у пізньому Відродженні було зроблено перші кроки до теоретичного осмислення основ нової педагогіки: насамперед було визначено провідну роль мови для світоглядного розвитку, у зв'язку з чим вивчення мов та класичної літератури з метою духовного вдосконалення та самопізнання увійшли в генетичний код європейської педагогіки, та разом з тим було підкреслено видатну роль індуктивного мислення у розвитку і навчанні, з чого витікав загальний принцип примату досвідного знання для розуму (Е. Роттердамський, Х. Вівес, Я. А. Коменський, Р. Бекон [31]) Доволі скоро досягнення педагогічної думки втілилися у потребу створення загальної філософської теорії пізнання і визначення відповідних психологічних механізмів перебігу та генезу розумової діяльності, від чого залежало наукове

обґрунтування педагогічних методів. У відповідь на живі потреби суспільства з'явилися перші психологічні теорії, які безпосередньо впливали на загальну ідеологію освіти, її зміст та методи, взаємини педагога та учнів. Психологічна наука формувалася з огляду на практику виховання і навчання дітей, вона ставала особливою сферою знань, де конструювався певний суспільний ідеал людини, відбувалася «нормативізація» уявлень щодо психічного розвитку. А фактором «парадигмальної конденсації» психологічних уявлень ставав взаємозв'язок мови та мислення, бо це питання входило у самий смисловий центр філософських теорій пізнання, а отже, засіб його розв'язання фактично дорівнював створенню філософсько-психологічної парадигми.

2.4.3. Початок: магістральна лінія логічного універсалізму та винахід історизму у розумінні мови та мислення

Теорія пізнання номіналістів була націлена на буття, зрозуміле як природа у її фізичному вимірі. Звідси бере початок природничонаукова парадигма знання (разом з нею з'являється й фізикалізм, як наслідок визначення психологічних явищ у рамках цього світогляду). Віра у силу науки на початку нової епохи була настільки велика, що філософія не стільки обґрунтовувала можливості або умови істинності пізнання, скільки прояснювала, чим спричинені помилки та неправильне знання [8]. Припустимо, що саме тому визначення пізнання відразу стало на психологічні рейки. Справді, помилкам у мисленні надавалося суто психологічне пояснення, бо лише недосконалим устроєм людини можна було пояснити ускладнення у роботі розуму. Так Декарт розмірковує про роль афектів у цьому контексті, а Локк у вищезгаданому «Досвіді...» пояснює утворення у розумі нечітких, неясних ідей недоліками у функціонуванні органів сприйняття, або слабкістю пам'яті. Так, від супротивного, разом з поясненням помилкового знання, творився й психологічний образ пізнання.

Система провідних ідей психології у рамках первісної природничонаукової іпостасі пізнання виглядала наступним чином: 1) буття – це природа, зрозуміла як суто фізична (Р. Декарт, І. Ньютон); 2) пізнання відбувається на межі між суб'єктом та фізичною реальністю; 3) людина призначена до пізнання від народження – це або результат дії вроджених структур (Р. Декарт), або наслідки автоматизму сприйняття (емпіризм); 4) суб'єкти у такій картині світу подібні до окремих атомів, вони мислять і існують поодиночці, а єдність пізнання забезпечена лише однаковою дією на індивідів фізичних сил, що діють на них у світі [34].

2.4.3.1 . Англійській емпіризм: концепція мови й мислення Дж. Локка.

За зазначеною вище системою припущень протягом Нового часу формувалася відповідна система психологічних уявлень. Першооснови психології емпіризму сформулював Дж. Локк (1632 – 1704). Внаслідок механістичності розуміння пізнання психологічний суб'єкт визначався ним як простий реципієнт впливу навколишнього середовища, цілком пасивний у здобутті власних знань [20]. Але Локком був сформульований і принцип свободи суб'єкта. Автоматично надані пасивним сприйняттям «прості ідеї», згідно з Локком, можуть комбінуватися в розумі у «складні» тільки довільно. Ось чому, вважає Локк, людина здатна підпорядковувати поведінку власним судженням, робити свій вибір зваженим і безпристрасним. Згідно з атомістичною тенденцією розуміння суб'єкта, пізнання трактувалося Локком як окремий здобуток індивідуального мислення, його істинність мала бути наслідком однакової дії на всіх фізичної реальності. Саме з цих міркувань ізольована індивідуальна свідомість стала предметом психології емпіризму. З цього витікала відповідна концепція мислення і мови: перше у ній беззаперечно домінує над другим, бо, на думку Локка, мислення оперує ідеями у свідомості і не потребує для себе ніяких інших засобів, крім самих «чистих» ідей. Людина має необхідність у слові лише щоб сповістити інших про зміст своєї думки.

Воно, за Локком, – пустий, беззмстовний звук-знак. Отже, згідно зі знаковою концепцією мови Локка, слово взагалі не має значення, бо значення, – це ідея у мисленні суб'єкта. Це твердження Локк аргументує тим, що ніякого природного зв'язку слова з ідеєю не може бути, – цей зв'язок довільний. Інакше, резонно зауважує він, мова в людей мала бути тільки одна, що не відповідає дійсності. Люди самі домовились, каже Локк, який звук повинен іменувати та «вказувати на» – з одного боку, певну ідею, а з іншого, – на ті речі, яким ця ідея відповідає (окрім комунікативної, тут вказані індикативна та номінативна функції мови). Цим і вичерпується у його концепції роль слова, хоча треба зауважити, що Локк визнає односторонній зв'язок слова з узагальненням, тобто з загальними ідеями суб'єкта, інакше для кожної речі знадобилося б окреме слово, що нерационально.

Ось ця невеличка низка положень і складає зміст всієї знакової концепції мови Локка. Попри всі очевидні для нас недосконалості, вона містила у собі безліч продуктивних ідей, які знайшли у подальшому визначний відгук. У яких же координатах оцінювати нам концепцію Локка? Немає сумніву, що знов-таки, йдеться про полеміку реалістів з номіналістами. Локківська думка цілком номіналістична, тобто – анти-реалістична. В ній повністю деконструйована заявлена у граматиках реалістів тотожність буття, граматики і логіки. Так, у концепції Локка мова (слово, звук) відділена від буття (речі, денотату), так само, як і від логіки (ідеї, мислення). Згідно з твердженнями пізнього номіналізму, безпосередньому вивченню доступний лише внутрішній досвід: він походить із зовнішнього світу, який редукується і досліджується вже у вигляді ідей у внутрішньому плані [8]. У цілковитій відповідності з цим методом, Локк має справу з ідеями, причому саме з власними ідеями, як безпосередньо доступними. Тому він й підкреслює, що слово конкретної людини пов'язане виключно з ідеями цієї ж людини, хоча і існує «поширена ілюзія», що «свої» слова мають однакові значення зі словами інших і прив'язані до якихось дійсних окремих речей (і в цьому також є раціональне зерно, маючи

на увазі суб'єктивний смисл). Тож оцінімо тепер значення мовної концепції Локка. Якщо проголошено, що нема ніякого природного зв'язку між всіма складовими мови й мислення, якщо цей зв'язок штучний, такий що вимагає зусиль і вдосконалення, якщо комунікація також раптово виявляється дуже складною і нетривіальною справою, – тоді й виникає нагальна потреба дослідити їх по-новому, визначити, насамперед, у психологічному сенсі, як (і який) існує зв'язок між ними. Це взагалі нова евристична ситуація, де мова й мислення проблематизовані, окреслені як завдання для науки. І ось чому будь-які майбутні концепції знаку походять саме від локківського розуміння мовного знаку. Проведемо тут ще одну дуже важливу, на наш погляд, психологічну паралель, – згадаймо, яку величезну роль у психогенезі, як встановив Л.С. Виготський, відіграє емансипація слова від речі, а потім й значення від слова (у внутрішньому мовленні) [5]. Отже у витоків психологічної науки, як бачимо, стоїть аналогічна подія, і цим ми зобов'язані емпірику Дж. Локку. Він вперше зробив можливим розгорнутий аналіз усіх виокремлених ним сторін знакової ситуації. Тож не дивно, що рефреном через усю локківську працю ([20]) проходить досліджуваний з усіх боків «не-природний», довільний зв'язок ідеї зі словом. Саме в цьому утаємниченому та індивідуалізованому зв'язку, вважав філософ, полягають неабиякі труднощі у порозумінні людей між собою. Левову частку його вчення про досвід займає аналіз проблем, що підстерігають людину у застосуванні, здавалося б, своїх природних здібностей – мовлення та мислення. Для Локка є очевидним, що вони вимагають постійної «шліфовки» й вдосконалення. Він надає рекомендації щодо вивчення значень слів, перевірки якості ідей, пояснення змісту складних ідей тощо. Зважаючи на все це, не викликає подиву, що праця Локка мала величезний вплив на розвиток психологічного знання саме у його спрямованості на педагогічну практику. Залишили свій слід в історії досліджуваного нами питання й погляди Локка на походження мови. Вони надавали привід двояко трактувати витоки мови. Локк транслює загальноприйняте переконання, що мову людині як суспільній істоті

«дарував Бог», і водночас розмірковує про те, як людина протягом історії продовжує розвивати мову відповідно із вдосконаленням свого мислення. Хоча ці думки філософ і висловив доволі пунктирно, вони пізніше знайшли своє продовження на ґрунті французького Просвітництва.

2.4.3.2 Систематизація поглядів емпіризму на мову й мислення у психологічній теорії

Д. Гартлі

Авторитет точних наук впродовж епохи Просвітництва невпинно зростав, і психологічна думка прагнула відкрити настільки ж строгі закони для пояснення суб'єктивних явищ, тим більше, що останні трактувалися як безпосередня опора пізнання. На локківську концепцію досвідного пізнання поступово накладалися жорсткі детерміністські схеми асоціанізму. Останній визначив прості ідеї сприйняття як психічні атоми, з комбінації яких складається уся система психологічного устрою людини. Ввівши асоціацію як методологічний принцип, Д. Юм остаточно «вирішив» проблему свободи суб'єкта, раціоналізувавши вільне і утаємнене, за Локком, «виробництво» складних ідей. Той же Юм вивів й перші закони утворення асоціацій (закони подібності і суміжності), також позначивши їх як психічні аналоги закону тяжіння у фізиці [29]. На цих засадах з'являється перша психологічна теорія англійського філософа-емпірика та лікаря Д. Гартлі (1705-1757), яка пропонувала детальне пояснення внутрішніх механізмів психіки (трактат «Про людину, її устрій, її обов'язки та її сподівання», 1749 р. [9]). У цій теорії знайшли відображення наукові й філософські досягнення епохи: принцип рефлексу Р. Декарта, концепція вібрацій ефіра І. Ньютона, закони асоціації Д. Юма, матеріалістичне бачення зв'язку мозку з психічною діяльністю людини, надане медициною та фізіологією [9]. Приймаючи загальну канву психології Локка, Гартлі прагнув поєднати фізику зовнішнього світу і суб'єктивну психіку, в дусі часу намагаючись знайти фізичне пояснення психологічних явищ. Тому він говорить вже не стільки про душу, скільки про функціонування

мозку як «вмістилища душі». Зважаючи на це, психологічна теорія Д. Гартлі розвиває й остаточно систематизує започатковану у раціоналістичній та емпіричній філософії лінію розуміння мислення й мови.

Побудова загальної психо-фізіологічної схеми активності суб'єкта, у якій асоціативний механізм поєднує в єдине ціле сенсорне сприйняття та моторний компонент (рефлекс), їхні сліди у матерії мозку та відповідні ідеї речей у душі, дозволила Гартлі змістовно проаналізувати конкретні події розвитку. В результаті він надав першу оригінальну концепцію раннього мовленнєвого онтогенезу, де слово постало не як зовнішній «звук пустий», але як знак, що продукується самою людиною, поєднуючи у собі сенсорні, моторні та образні компоненти (щось на кшталт «сенсо-ідео-моторної схеми»). Тут варто зробити відступ і спеціально зазначити теоретичну і практичну важливість цього надбання Д. Гартлі. Внаслідок збагачення поняттям рефлексу розпочатого Локком аналізу «знакової ситуації», тобто доповнення її моторними, дієвими складовими, у потенціалі розвитку психологічної теорії з'явилися дві окремі лінії дослідження мовленнєво-мисленнєвої проблематики: 1) мова як система зовнішніх мовних знаків, і 2) мовлення як внутрішня психо-фізіологічна діяльність людини. Введення дієвого компоненту мало ще один фундаментальний наслідок, надавши психологам принципово новий засіб аналізу поведінки. Маємо на увазі повне переформулювання у теорії Гартлі змісту поняття волі. Остання постає в нього основою будь-якої самостійної дії, бо визначається як здатність діяти самостійно у відповідності зі сформованим у мозку й душі образом дії, що надає зразки для майбутніх дій (і в Декарта, і в Локка воля ще розуміється як афект, що може заважати діяти осмислено). Інтелектуалізована воля стає провідним поняттям у трактуванні психічного розвитку через зростання довільності поведінки (це розуміння було сприйнято у класичній психології, його ж актуалізував для своєї теорії Л.С. Виготський, припускаємо, через праці І.М. Сеченова). Повертаючись до бачення Гартлі мовленнєвого онтогенезу, зауважимо, що останній накреслений досить

схематично, хоча у запропонованих ним чотирьох аспектах розгляду слова можна побачити його певні етапи: спочатку слова для дитини – це слухові враження, потім – дії її власних органів мовлення, в третю чергу – зорові враження від букв, і знов дієвий, четвертий, аспект – моторні (ручні) дії при письмі. Отже зрозуміло, що мовленнєво-мисленнєвий розвиток філософ пов'язує з навчанням читанню і письму, – він підкреслює, що нові значення слів і асоціації ідей виникають тільки завдяки читанню, на якому засновано розвиток всіх наук і мистецтв, тоді як письмо удосконалює і зберігає всі їхні досягнення.

Гартлі суттєво модернізує локківське положення про повну незалежність мислення від мови, яка в нього обертається повною залежністю слова від думки та їхнім ототожненням. Пояснимо це доволі суперечливе ствердження. Провідною ідеєю філософії Локка було знайти шляхи вдосконалення мислення і мовлення людини з метою їх правильного використання. Правильне – значить універсальне, єдине для всіх. Ось чому Гартлі звертається до відомої з середини XVII ст. універсалістської граматики, де логіка і граматика постають як тотожні («Граматики» і «Логіки» Пор-Роялю). Виходячи з картезіанського раціоналізму, творці логіко-граматичного універсалізму (А. Арно і П. Ніколь), вважали логіку втіленням універсальї мислення, а речення ототожнювали з судженням логіки. Отже граматика, як мистецтво правильно виражати думки, повинна відповідати логіці як варіант реалізації універсальї мислення у певній мові. Звичайно, прийняття ототожнення логіки й граматики було відгуком реалізму, але це дозволило Гартлі уніфікувати та систематизувати локківські інтенції: мислення підпорядковувалось універсальним правилам логіки, мова, відповідно, правилам граматики. А принцип асоціації, на думку Гартлі, вичерпно пояснював тотожність логіки і граматики. Якщо ж слова та ідеї пов'язані міцним психічним зв'язком, – адже слово автоматично викликає відповідну ідею, а ідея – слово, тоді взагалі можна «перевернути» проблему мислення. Виходить, що граматика, як мистецтво правильно комбінувати слова, дає ключ

до управління думками. Правильне з'єднання слів повинно давати відповідну правильну комбінацію ідей у мисленні. І ось, – еврика! Знайдено найкоротший шлях до повністю керованого психологічного розвитку! Тепер провідна ідея просвітництва, – цілковита залежність людини від досвіду, – дістає повної підтримки і підтвердження з поясненням механізмів психологічної діяльності разом з науково обгрунтованими методами виховання і навчання. Очевидно, попри всю беззаперечну евристичність теорії Гартлі, його розуміння механізмів розвитку, як і загалом намагання діячів Просвітництва отримати повну владу над природою людини, були утопічними. Це викриває образ майбутнього, що намалював Гартлі. Досягнення схожості асоціацій завдяки однаково корисному досвіду у всіх людей в майбутньому розумілося ним як шлях до бажаного рівня однаковості у поведінці, моралі та інтелектуальному розвитку, що мало сприяти здобуттю людиною «чистого вищого духовного щастя» [9].

Отже, у філософії емпіризму розуміння взаємозв'язку мислення і мови поступово стає центральним фактором у визначенні закономірностей психічного розвитку. Разом з тим, механодетермінізм емпіриків призводить до тенденції остаточно редукувати принцип свободи й активності суб'єкта. На тлі прийняття цілком раціональної ідеї про керований психічний розвиток у асоціанізмі закріплюються суперечливі уявлення про пріоритет мислення й вторинність мови, що підштовхує до їхнього розуміння як тотожних. Цим, насамперед, відрізаються шляхи до дослідження їхньої живої взаємодії як головного витoku психічного розвитку [6]. Натомість вся увага психологічної науки зосереджується на внутрішніх психо-фізіологічних механізмах як детермінантах усіх психологічних здібностей.

Але повернемося до продуктивного визначення знаку Дж. Локка. Нагадаємо, що його неправильне розуміння думки як незалежного від мови готового змісту спиралося на продуктивну ідею *довільного* зв'язку ідеї (значення) зі словом. Тобто Локк не вважав цей зв'язок застиглим і жорстким. Натомість, у асоціативній психологічній теорії Гартлі зв'язок між думкою та

словом визначається як психофізіологічний, практично автоматизований, що й дає статичну, незмінну картину відносин між мисленням і мовою. Незважаючи на цю виявлену нами вагому різницю між двома розуміннями взаємозв'язку мови й мислення у контексті психології емпіризму, доводиться визнати, що психічний розвиток в цілому однаково розумівся емпіриками як екстенсивний процес накопичення зовнішнього за походженням досвіду (Локківська «*tabula rasa*»), що виправдовувало рецептивну налаштованість педагогічної практики.

Втім, обидві концепції мови та мислення запропонували ряд продуктивних ідей, які продовжать відігравати визначальну роль у подальшому розвитку психологічної думки. Якщо із майбутнього розвитку наук розцінювати різницю між спрямованістю цих двох філософів, то думка Дж. Локка, безумовно, лежить у витоках семіотики, а Д. Гартлі передувє психофізіології та психолінгвістиці. Очевидно, що емпіризм, створюючи модель пізнання, де людина як окрема атомістична «одиниця» через чуттєвий індивідуальний досвід виходить до абсолютного знання світу «яким він є», належить до традиції об'єктивного реалізму. Культура тут частково – джерело упереджень та помилок, частково – сукупність всього корисного у людському досвіді, а мова і спілкування – прості інструменти, які рівно слугують і одному, і другому.

2.4.3.3 Культурно-історичний підхід у французькому Просвітництві

З середини XVIII ст. почала складатися альтернатива універсально-логічному підходу до мови. Звернення до природних витоків походження мови актуалізувало історичний підхід у вивченні людини і суспільства, з якого веде свій відлік виокремлення методології гуманітарного пізнання. Історизм, таким чином, вкорінений у відмові від традиції трактувати походження мови, спираючись на біблійні оповіді. Визначальну роль у такій постановці питання відіграв французький абат і філософ Е. Б. де Кондільяк (1714-1780). Він перший, хто не просто висунув гіпотезу природного, тобто спричиненого самою людиною походження мови, але й створив новий науковий дискурс, де у

розуміння психології людини втягувались історичні, соціальні та культурні фактори, предметно зосереджені на зв'язку мови та мислення [17]. Його ідеї підхопив Ж.-Ж. Руссо (1712-1778), який поширив історичне розуміння людини на трактування розвитку як психічного онтогенезу. Він довів, здавалося б, просту істину, що психологія дитини докорінним чином відрізняється від такої дорослої людини. А це потребувало вже не рецептивної за методичною стратегією педагогіки, але такої, яка б орієнтувалась на відповідні вікові психологічні особливості світосприйняття і мислення дитини. Згодом ці ідеї Руссо надихнули знаменитого педагога-гуманіста І. Песталоцці (1746-1827), який взявся втілювати їх на практиці у своїх передових школах.

2.4.3.4 . Гіпотеза природного походження

мови та знакова теорія розвитку Е. Б.

де Кондільяка

Погляди Кондільяка на історичне походження мови та мислення були викладені ним у творі з типовою для епохи Просвітництва назвою: «Досвід про походження людських знань» [17]. Він з'явився трьома роками раніше (у 1746 р.), ніж побачила світ асоціативна психологічна теорія Д. Гартлі, і що варто відзначити, – вона так само була інспірована ідеями Дж. Локка. Але на відміну від Гартлі, критичне осмислення локківської концепції мовного знаку привело Кондільяка до окреслення у загальних рисах принципово нової парадигми пізнання. Для Кондільяка були важливими, хоча й дані дуже пунктирно, евристичні припущення Локка щодо розвитку мови людиною впродовж історії. Так само як і Локк, він віддавав належне теорії божественного походження мови, але насправді його цікавили ті шляхи, якими б мала розвиватися мова у разі її природного походження з людського спілкування.

Кондільяк підійшов до проблеми походження мови із розумінням, що людину відрізняє саме знаковий характер всієї розумової діяльності. Апелюючи до відомого випадку «дитини-ведмедя», філософ послідовно доводить, що без спілкування умовними довільними знаками людина взагалі не в змозі

розвинути свої психологічні здібності, бо ні пам'ять, ні уява, ні роздуми без використання такого знаку не будуть їй доступні. Концепція знаку, яку вибудовує Конділяк, беручи початок в ідеях Дж. Локка, йде значно далі, бо приймає і досліджує існування знакового континууму. Зауважимо, що, як і Д. Гартлі, Конділяк керується ідеєю управління розумовою діяльністю через посередництво мовних знаків, але не за рахунок ототожнення слова та ідеї, тобто цілком покладаючись на психофізичні (автоматичні) механізми асоціації як провідний пояснювальний принцип, а здебільшого на основі розуміння, що застосування умовних довільних знаків спричинює повне перетворення характеру діяльності психологічних функцій людини. Отже, ми маємо визначити психологічний підхід Конділяка як *системно-функціональний* (і дійсно, він має багато перегуків з сучасною психологією, зокрема, з уявленнями про системну будову свідомості та культурно-історичною концепцією Л.С. Виготського). Зауважимо, що Конділяк все життя дотримувався традицій. Але розробка ним теорії знаку виводить його далеко поза межі філософського емпіризму та сенсуалізму. Головна «психологічна колізія» видатної праці Конділяка, – визначення ролі психологічних функцій у поведінці як тварин, так і людини з урахуванням тих знакових засобів, якими вони користуються. Окремо він виділяє пам'ять, бо утворення нового типу «знакової пам'яті» завдяки якостям умовності та довільності знаку, притаманних лише людині, лежить, на його думку, у підґрунті її виняткової можливості керувати своїми душевними діями поза межами безпосереднього впливу речей. Функціональне перетворення пам'яті надає їй нових системних можливостей уяві, роблячи її довільною, і тим створює відповідні умови для розвитку керованого самою людиною розуму. Отже Конділяк змістовно розвиває ті семіотичні паростки, які започаткував Локк, поділяючи номіналістичні погляди того у питанні нетотожності слова та ідеї. Але ось розуміння знакової ситуації у них повністю відмінне. Конділяк вибудовує два її рівноцінних полюси, де слово-знак

настільки ж важливий, як і думка-ідея, а мова, відповідно, стає провідною умовою мислення.

Зосередимося на тій низці семіотичних положень, які виводить Кондільяк. Насамперед, оскільки у його розумінні знак універсальний, він класифікує знаковий континуум: властиві і для людей, і для тварин знаки філософ називає «випадковими» (ми б сказали, – йдеться про «сигнали»); існує множина «природних знаків» – емоційних скриків та вигуків; на вершині класифікації – сфера умовних довільних знаків, специфічних для людини (жестові, інтонаційні, мовні, математичні знаки, тощо). Останні філософ характеризує як «інституційні знаки», що, очевидно, має на меті підкреслити їхню суспільну значущість. Саме із знаками цього типу пов'язаний розумовий розвиток людини, бо він, на думку філософа, залежить виключно від того, наскільки вміло та майстерно людина користується різноманітними інституційними знаками.

Створивши таку розгалужену концепцію знаку, логічним було зробити наступний крок – до визначення шляхів природного походження мови. Беручи до уваги несвідоме використання слів малими дітьми, Кондільяк розвиває оригінальну гіпотезу походження мови (філософ розмірковує, як у давнину могла б зародитися мова поміж двома дітьми, що загубилися). Спочатку люди на основі інстинкту мали використовувати «природні знаки» – вигуки, супроводжуючи їх жестикуляцією, щоб привертати увагу або вказувати на сенс ситуації. Далі припускалася поява на цій основі мови жестів у супроводі простих звуків; жестова мова, набагато випереджаючи можливості артикуляції, дала змогу поступового розвитку органів мовлення і зміцнення звички пов'язувати ідеї (образи) з умовними довільними знаками. Так поступово розвивалася звукова мова, і, за припущенням Кондільяка був час, коли мова являла собою суміш зі слів і жестів (що цілком відповідає сучасним уявленням про антропогенез і ранній мовленнєвий онтогенез, див. праці Б.Ф.Поршнева, Е.І. Ісеніной, М.Томаселло та ін.). Згодом жести не зникли зі спілкування, а

перетворилися «з необхідності в прикрасу», отримавши розвиток у мистецтві (театр, пантоміма, танець). Як заступника жеста у спілкуванні Кондільяк розглядає інтонацію з її функцією спрямування уваги слухача. Інтонація також отримує окремий розвиток у мистецтвах (декламація, поезія, музика). Залучення жесту та інтонації у гіпотезу походження мови робить гіпотезу Кондільяка співзвучною сучасним міркуванням. З історичних позицій філософ бачить й граматичні розбіжності різних мов, – як свідectво унікального шляху становлення ментальності різних народів. Отже, підсумовуючи, констатуємо, що мовна гіпотеза Кондільяка набагато випередила свій час і була, безумовно, новим словом у філософії і науці.

2.4.3.5 . Першооснови культурно-історичної парадигми.

Підкреслимо два основних моменти, які роблять внесок Кондільяка у розвиток як психологічної науки, так і загалом методології гуманітарного пізнання, дійсно безцінним. Перший із них пов'язаний з критикою Кондільяком основ знакової концепції Локка, а інший стосується його загального значення в утвердженні культурно-історичного підходу та започаткуванні соціального виміру у пізнанні людини.

Насамперед, зазначимо, що Кондільяк критикує розуміння Локком значення як цілком суб'єктивного, тобто як незалежної від слова ідеї, а це, нагадаємо, було проявом послідовного дотримання англійським філософом-емпіриком традицій номіналізму. Приймаючи об'єктивну форму існування мовного знаку, мислителі відривали від нього значення, кваліфікуючи його як цілком суб'єктивну психологічну реальність. Тому емпіризм і виходив з опозиції соціального (мовне спілкування) та індивідуального (мислення) і саме з цього останнього трактувалося психічне. Натомість вже наприкінці епохи Просвітництва мовне спілкування розглядається як провідна характеристика буття людини, поза якої її чуттєвий досвід взагалі не набуває характеру людяності. Недаремно ключова схема для аналізу розвитку людини у

французькому Просвітництві – опозиція натурального та культурного. Людський спосіб буття тут насамперед протиставляється інстинкту тварин і відповідним «сигнальним» формам взаємодії. Велика заслуга Кондільяка полягає у поєднанні ним знакової проблематики з новим розумінням провідної ролі спілкування у розвитку, що призвело до певної «децентрації» суб'єкта, – тобто до виведення його поза схем розуміння психічної діяльності як внутрішньо-індивідуалістичної або суто психофізіологічної, – у світ суспільства та культури. Разом з тим мова знов почала розглядатися як носій власного об'єктивного змісту, а тлумачення мовного знаку майже з'єднало у єдине ціле дві його сторони (звук та значення).

Узагальнимо тезово новизну поглядів Кондільяка щодо знакової ситуації:

1) джерело «ідей» у психологічному розвитку лежить виключно у сфері взаємного спілкування, або, на сучасний лад, – мовні знаки разом із значеннями мають об'єктивний та соціальний характер; 2) без спілкування з використанням умовних та довільних знаків розум взагалі не може мати ніяких «ідей»: сприйняття залишаються простими враженнями, не стаючи ідеями; 3) знаки (слова та інші) займають у розумі таке ж саме місце, що й відповідні речі назовні, їхня функція полягає в тому, щоб слугувати опорою для ідей та зв'язків між ними; 4) для розумового розвитку важлива вся сукупність інституційних знаків.

З цих позицій Кондільяк критикує Локка, висуваючи принципове положення: розумова діяльність відбувається тільки завдяки словам. Це було повною протилежністю уявленням англійського емпірика. Крім того, згадаємо, що знак у Локка виконує лише номінативну та індикативну функції, у трактуванні ж Кондільяка він *заміщує* реальні речі та їхні якості, надаючи цим принципову опору мисленню, без чого воно не перевищує рівень психічної діяльності тварин. Отже, замісна та сигніфікативна функції знаку вперше окреслюються саме у знаковій концепції Кондільяка.

Наш остаточний висновок у порівнянні двох вказаних підходів полягає у тому, що за умов концептуалізації знаку, запропонованими Кондільяком, у історії психологічної думки з'являється зовсім інша змістовна й ціннісна спрямованість у розумінні психологічного розвитку, аніж вироблена природничо-науковою парадигмою. Зокрема замість протистояння «індивідуальне – суспільне», де останнє має навіть негативний ухил (Дж. Локк), виникає можливість діалектичного розуміння витоків і рушійних сил розвитку між взаємонеобхідними полюсами – «загальнозначущим суспільним» (разом з тим – культурним, історичним) та, використовуючи сучасну термінологію, – «соціалізованим індивідуальним», яке має в першому своє змістовне й ціннісне джерело. Визначення психічного через розуміння діалектики зовнішнього та внутрішнього, – взаємин мови та мислення як соціо-культурного начала та соціалізованого, перетвореного культурою мислення, у сукупності надавало великі можливості для змістовного збагачення самого концепту розвитку, зокрема, бачення психічного розвитку одночасно у двох ракурсах – у «малому» (онтогенез) та «великому» (антропогенез, культурогенез) історичному вимірах. Саме з цими перспективами психології і пов'язане значення Кондільяка для формування методології гуманітарної думки, – другий момент, який витікає з його концепції походження мови. Логіка розуміння знаку і знакової ситуації була використана у ній для психо-історичного аналізу, і у такій якості стала, практично, загальноприйнятною, безпосередньо впливаючи на розвиток гуманітарних наук.

Але окрім цього всезагального внеску, був і більш специфічний, що визначив методологічний каркас окремої епохи, яка прийшла слідом за Просвітництвом. Знайшовши витoki індивідуального розумового розвитку впродовж початкового періоду життя людини поза межами її індивідуальної інтрапсихічної діяльності, – у спілкуванні та особливому характері людських знаків, Кондільяк робить наступний крок, щоб пояснити, якими ж зовнішніми чинниками обумовлена у цілому душа. Він має на увазі спосіб життя,

світосприйняття, типову манеру міркування, культурні звичаї, стереотипи спілкування, тощо, – всі ті культурно-історичні аспекти, від яких об'єктивно залежить вдача людини. Коротко позначимо контекст думки філософа. На тлі нечуваної кризи монархій та релігій усвідомлення етнонаціональної ідентичності ставало провідним фактором формування європейських національних держав, отже у центр суспільної уваги постали значущі психологічні та культурні відмінності, що виявлялися у порівнянні народів між собою і які, до речі, дали підстави вважати одні народи, – їхню мову, культуру, звичаї, – більш розвинутими, ніж інші. У відповідності з цими віяннями часу Кондільяк вводить новий концепт – «народний дух», що як «над-суб'єкт» визначає в ідеальному плані психологію, єдину для всього національного колективу. Опис такої ідеальної психології він здійснював через порівняння визначних рис мови та менталітету, що різні народи проявляють як у граматичному устрої власної мови, так і в різноманітних сферах своєї практики та культури. Щоб пов'язати між собою дві започатковані ним схеми аналізу – у малому та великому історичному вимірах, – філософ трактує колективні досягнення народного духу як певну духовну «матрицю», у якій індивід має розвивати свої здібності, – бо вийти за її межі супротив історичної логіки розвитку не дано нікому. Прогресу народного духу можуть сприяти лише його видатні виразники – генії, що засобами мистецтва вдосконалюють можливості мови (що не дивно, досвід творення національних мов у літературі XVII ст. був ще зовсім свіжим). Тут Кондільяк залишив у спадок ще один стереотип щодо розвитку мов у історії від полюсу чистої образності до зростання полюсу раціональності, який згодом засвоять усі представники психологічного мовознавства (В.Гумбольдт, О.О. Потебня і багато інших).

Запропонована Е. Б. де Кондільяком двухрівнева модель розвитку, тобто включення індивідуального психологічного розвитку у рамки великої історії становлення народного духу мала великий вплив на долю усього гуманітарного знання. По-перше, він повернув до пояснювальних схем розвитку категорію

ідеального, яка замість божественного начала використовує як ідеальне саму людяність. Непомітно для себе номіналіст Кондільяк вдається до схем реалізму, який передбачає ідеальне існування загальних істин, зокрема у мовному спілкуванні, – і тут же виходить поза рамки обох вчень, релятивізуючи розуміння істини через її історичний характер та етнонаціональний колорит. Тут й відбувається момент переходу від традиційної логіки об'єктивного реалізму на позиції інтерналізму, що потребує повного переосмислення умов пізнання як цілком залежних від самої людини, – від її бачення світу, інструментів, які вона залучає у пізнання, зокрема, мови як концептуального забезпечення мислення. Сам Кондільяк не зосереджується на цих значущих наслідках його теорії, але наступні кроки у цій логіці роблять вже у кінці XVIII ст. зачинатель гносеології І. Кант та німецькі романтики. У XIX ст. цей підхід досягає своїх висот у лінгвофілософії В. фон Гумбольдта, а пізніше його намагаються наблизити до наукової конкретики представники психологічної гілки мовознавства.

Після такої ґрунтовної зміни методологічного курсу результат пізнання вже не міг розглядатися як безпосередньо вилучений зі світу фізичної природи, бо він мислився як опосередкований низкою об'єктивних чинників – історією, соціумом, культурою, виробленими у розумовій діяльності поколінь концептами. Введена Кондільяком категорія народного духу відповідала сподіванням нової ери і продуктивно використовувалась впродовж усього XIX ст., та ще на початку XX ст. Її унікальне значення в історії методології психології полягає у тому, що вона синкретично поєднувала у собі соціальне та етнонаціональне начало у розумінні людини, на диференціацією яких у гуманітарних науках пішло чимало часу. Зрештою їхнє виокремлення у самостійні категорії стало початком нової методологічної революції як у мовознавстві, так і у психології. Втім, зазначимо, що нова психологія розвитку почала складатися вже на тій основі, яку показав Кондільяк. Ж.-Ж. Руссо

вперше дає психологічну періодизацію, яка наслідуює історичний підхід, чим остаточно позначає шляхи генетичного розуміння психології людини.

2.4.4. Пошуки та протиріччя психологічної думки у період панування психологізму

Епоха Просвітництва закінчувалася підйомом літературно-філософського руху німецьких романтиків. Провідні ідеологи романтизму, І. Гаман (1730-1788) та І. Гердер (1744-1803), спираючись на культурно-історичну парадигму французьких просвітників, стрімко ламали канони літератури та філософії, сповіщуючи про новий тип культури, принципово відкритої для новацій. Вплив культурно-історичної парадигми дедалі збільшувався, і принцип історизму почав проникати у сферу природничих наук. Власне І. Гердер був новатором у створенні еволюційного підходу до розуміння всесвіту і культури.

Філософія мови, яку творили романтики, вносила нові акценти у порівнянні з колом ідей Кондільяка чи Руссо, що були вмотивовані переважно питанням походження мови. Гаман та Гердер, передусім, знаходились у полі тяжіння гносеологічно орієнтованої філософії Канта (1724-1804), після якої не можна було уникнути визначення ролі і значення мови у пізнанні. Критикуючи Канта за розв'язання проблеми свідомості в обхід мовного питання, вони довели розробку мовної проблематики до теоретичної ясності саме завдяки його теоретичним надбанням. Виходячи з того, що Кантова думка привнесла у філософію феноменологічне та конструктивістське бачення людського буття, вона рухалася певною мірою узгоджено зі світоглядом культурно-історичної парадигми, хоча її основним мотивом було прояснення основ природничо-наукового пізнання. Тим не менш значущість Канта для гуманітарної думки виявилась значно вагомішою, бо саме він висвітив предметну й людяну «будову» буття та відповідний характер пізнання, у його тлумаченні суб'єкт вперше постав активним, творчим та вільним. До того ж Кант зламав традицію,

розрізнувши теоретичний, практичний та естетичний розуми. Непересічним було й введення уяви у склад запропонованої ним схеми розумової діяльності, що цілком відповідало відчуттям та запитам нової епохи. Але окрему цінність мало його визначення сфери трансцендентального у пізнанні, тобто певних неусувних передумов, що беруть початок у самій суб'єктивності людини (знамениті кантові а priori, зокрема простір і час, ідеї розуму та категорії розсудку). Таким чином, міць філософії Канта значно перевищувала теоретичні можливості ідеологів романтизму, але взявши у спорядження кантове розуміння трансцендентального, вони знайшли у ньому вирішальний аргумент для твердження того, що мова – це найголовніша трансцендентальна передумова поняттєвого мислення людини, що вона зовсім не прозоре скло, через яке ми бачимо «світ яким він є», але саме мова творить світ людини як слово бога за біблійним переказом утворило всесвіт (Г.Гаман) [19].

2.4.4.1 Психологічне мовознавство і психологія народів

У першій чверті XIX ст. результати бурхливої діяльності німецьких літературно-філософських кіл почали кристалізуватися у форму конкретних наук. Зокрема, з накопиченням досвіду вивчення та порівняння граматики різних мов мовознавство перестало бути «наукою однієї мови» (маємо на увазі романістику), стрімко перетворюючись на нову порівняльно-історичну дисципліну (Ф. Шлегель, А. Шлегель, Я. Грімм) [15]. При цьому ототожнення граматики з логікою, притаманне універсально-логічному підходу, звичайно, не влаштовувало послідовників культурно-історичної парадигми. Остання передбачала опору на мовні типології, у зв'язку з чим акцент падав на відмінності, тобто на етнонаціональний або, як кажуть лінгвісти, ідіоетнічний аспект мови, яким нехтували універсалісти заради зведення всього різноманіття мов до єдиного логічного знаменника. Отже, йшлося про те, що своєрідна логіка присутня у кожній окремій мові і вона не має стосунку до логіки як універсальної форми мислення. Згідно з культурно-історичним підходом кінця XVIII – середини XIX ст. (І. Гердер), саме ідіоетнічна «логіка» визначає, разом

із звичаями та культурою, духовний образ або характер народу. Здавалося б, мові повернули самостійне значення, яке визнавало вчення середньовічних реалістів, якби не ця анти-універсалістська тенденція з повним відривом слова від думки у її всезагальному значенні, яка у крайньому вираженні призвела до визнання множини способів мислити світ, що ніяк не взаємодіяли між собою. З'явилася навіть досить впливова думка, що переклад з однієї мови на іншу неможливий, бо картини світів різних народів принципово не збігаються [15]. У підсумку це призводило до того ж анти-генетичного результату, що ми бачили у попередньому, універсально-логічному підході. Тільки тепер мова ототожнювалася не з загальною, а з ідіотетичною «логікою», – з образним мисленням та уявою, – від них залежало, яким шляхом створює народ свої значення і як озвучує їх. Знов поле напруги між мовою та мисленням «схлопувалося», роблячи картину статичною, незважаючи на похідні історико-генетичні настановлення. З цієї ж причини і характери народів у дослідників поставали скоріше як раз і назавжди дані.

На цьому тлі окреме місце посідає видатний філософ і лінгвіст В. фон Гумбольдт (1767-1835). Його лінгвофілософія, продовжуючи започатковану Кондільяком, Гаманом та Гердером традицію, ніколи не випускала з уваги тісну взаємодію між мовою та мисленням, визнаючи її центральну роль у психо-історичному генезі мов і народів [12]. Звідси походило і відповідне генетичне бачення предмету мовознавства як невинної духовної діяльності (*Energeia*), а не як її застиглому результату (*Ergon*). Цінність філософії мови Гумбольдта, – одночасно для лінгвістики й психології, – полягає у тому, що він перший, хто зрозумів необхідність загальної теорії мови, яка передбачала і наявність мовних універсалій, – логіко-граматичних категорій, спільних для усіх мов, і їхнє перетворення у форми реальної граматики, – той ідіотетичний вимір, неусувність якого він обґрунтував у концепції внутрішньої форми мови. Згідно з останньою, у мові виділяється зовнішня, – артикуляційна, звукова сторона, й внутрішня, – інтелектуальна, яка, власне, і становить сутність мови. Внутрішня

форма – це «колія» думки, процес «формовання» загального смислу творчою уявою та життєвим досвідом мовного колективу, у якому смисл набуває форми конкретного значення (тут явний вплив визначення уяви у Канта). Гумбольдтове розуміння мови, таким чином, поєднувало надбання обох опозиційних парадигм – універсально-логічної та культурно-історичної, – долаючи ті недоліки, які робили обидва підходи взаємовиключними і водночас анти-генетичними.

З точки зору мовної концепції Гумбольдта, переклад і порозуміння між носіями різних мов, попри всі реальні труднощі, принципово можливі саме завдяки глибинній «ідеальній граматиці», яка відображає загальні закони людського мислення, єдині для всіх з огляду на єдність практичних та комунікативних цілей людства у будь-який час і в будь-якому місці.

Ще одна з довгого ряду новацій Гумбольдта, яка передусім майбутнім відкриттям психологічної науки, – його розуміння мовленнєвої діяльності як єдності двох взаємозумовлених процесів – мовлення-думки та слухання-розуміння, останній з яких має не пасивний, але активний і творчий характер [12]. Вчений підкреслював, що слово – це не готовий зміст, і не пуста оболонка закінченого поняття, воно не передає знаки предметів і не приводить до відтворення ідентичного поняття; у розумінні слово лише «спонукає слухача утворити поняття власними силами, визначаючи лише, як це зробити» [12,с.165]. Це абсолютно сучасне тлумачення сутності мовленнєво-мисленнєвої діяльності, яке в черговий раз демонструє неперехідне значення гумбольдтової думки для психології. Тут ми маємо підвести певні підсумки, наголосивши, що загальна концепція мови Гумбольдта цілком сучасна й відповідає всім нинішнім актуальним напрямкам гуманітарних досліджень: від антропо- і культурогенезу до психології розвитку, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики тощо. Хіба що виникає здивування, чому ж психологія після Гумбольдта не досягнула відразу нових висот у розумінні психології людини? Ми вважаємо, що причина цього у тому, що гумбольдтове трактування психо-

історичного генезу народів – це тільки наближення до розуміння психології окремої індивідуальності через культурно-історичні визначення, «перед-поняття» розвитку, зрозумілого як «культурно-психологічний» (Л.С. Виготський [7]). Так само вчення про внутрішню форму мови, – попри всі змістовні аналогії із концепцією внутрішнього мовлення, що так і напрошуються, – також не переноситься Гумбольдтом на ґрунт індивідуальної мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Психологічна точка прикладання його теорії мови – лише народ у цілому, тобто ідіоетнічна спільнота, єдина, незважаючи на будь-які індивідуальні відхилення (народ тут – також синкретичне «перед-поняття», де з'єднані суспільство й етнос). Чи не тому, що Гумбольдт не міг у цих методологічних рамках зробити цей крок, поділяючи думку, що психологія індивіда вторинна, похідна від «психології духу», його послідовники взагалі відмовились від того універсалістського компоненту, що робив його думку дійсно унікальною, такою, що надавала прямий вихід до визначення психічного розвитку через розуміння універсальності культурних та психо-історичних закономірностей розвитку мислення кожної окремої людини, наділеної мовою.

Отже відтепер саме нова «психологічна грамMATика» визначала вигляд культурно-історично орієнтованої психології: вона поступово ставала психологією «великих форм», бо її суб'єктами були цілі мовні колективи – народи. Разом з цим, зникла потреба й у тому мікроаналізі індивідуального розвитку, який, спираючись на свої культурно-історичні та семіотичні розробки, здійснив Е.Б. де Кондільяк. Не знайшло тут застосування й психолого-педагогічне новаторство Ж.-Ж. Руссо. Втім, воно все ж мало свої гарячих послідовників і свою нішу у самостійному розвитку педагогічної теорії. Так, І. Песталоцці (1746 – 1827), наслідуючи погляди Руссо, будує педагогічну систему на основі принципу природовідповідності навчання; його праця у свою чергу надихає Ф.Фребеля (1782 – 1852), який створює основу системи дошкільного виховання, ґрунтуючись на принципі всебічного розвитку

природніх здібностей дітей; до послідовників І. Песталоцці відносить себе і педагог-новатор А.Дістервег (1790 – 1866), який поряд з принципом природовідповідності навчання пропонує принципи його свободи і культуровідповідності. Дістервег поділяє зміст і методи навчання відповідно до трьох ступенів вікового розвитку, що робить його педагогічну теорію дійсно психологічно обґрунтованою.

Ще один учень І. Песталоцці – Ф. Гербарт (1776 – 1841) «звернув зі шляху», яким культурно-історична ідеологія поступово проникала у психолого-педагогічну теорію й практику. Він мав на меті поставити педагогіку на дійсно наукові рейки, з'єднавши її з приналежним до природничо-наукової парадигми варіантом психології. Гербарт запропонував власну різновидність асоціативної теорії, яка набула значного впливу, бо не тільки пояснювала, яким чином людина отримує досвід, але й те, як вона сприймає світ вже через призму накопиченого досвіду, ввівши для цього поняття аперцепції. Його тлумачення психічної діяльності робило її рецептивною і підсвідомою, – таким же чином, як переважно рецептивну, мислив він і педагогіку. Ось до цього варіанту психології й звернувся неогумбольдтіанець Х. Штейнталь (1823 – 1899) – знакова фігура у психологічному мовознавстві, засновник лінгвістичного психологізму, який поширився на усі гуманітарні науки. Штейнталь намагався знайти пояснення походженню індивідуальної психології з колективної, яке не було артикульовано у Гумбольдта. Але він лише «зняв» проблеми переходу від колективного до індивідуального психічного у спірітуалістичній манері, трактуючи народний дух за принципами алогічної та спонтанної моделі індивідуального психічного Ф.Гербарта. Штейнталь повністю ототожнив мовознавство з психологією [28], підкресливши, що оскільки через мову як «духовну діяльність» людина отримує культурно зумовлені психологічні властивості, визначити їх можливо саме шляхом дослідження мови, культури, звичаїв, побуту народів тощо. Аналогічно «вирішив» проблему співвіднесення індивідуального й колективного ще один засновник культурної психології –

В. Вундт (1832 – 1920), який визнавав, що у рамках лабораторних досліджень не можна повноцінно вивчати мову й мислення. Вундт індивідуалізував колективне психічне «знизу», бо вважав, що психологія культурного колективу складається із емпіричної множини індивідуальних суб'єктів, з якої викристалізуються загальні риси характеру усієї національної спільноти. Отже, психологічне мовознавство, з одного боку, і культурна психологія, з іншого, намагалися визначити індивідуальний духовний (тобто психічний) розвиток через його причетність до колективного духу чи характеру, потрапляючи при цьому у замкнене коло. Це було яскравим проявом *психологізму* – визначальної тенденції епохи, згідно з якою, відкриті у психології закони (у рамках англійського та німецького асоціанізму) надавали спосіб розуміння будь-яких проявів людського буття (економіки, політики, історії, культури) через їхню відповідність до дії загальних законів розумової діяльності, яка значною мірою зводилась до психофізіології [31]. З цієї ж причини психологізм висував претензію на підпорядкованість будь-яких наук (навіть природничих) психології, чому, зокрема, сприяв спільний розвиток мовознавства та психології впродовж XIX ст. Внаслідок цього для самої психології можливість адекватного об'єктивного підходу до вивчення генетичної сутності психічного розвитку людини була закрыта. А для психологічного мовознавства втратила актуальність тема універсальних начал мислення, оскільки закони мислення зводилися до утворення образів та їхньої динаміки (Ф. Герbart), таким чином звузивши теорію значення до етимологічних досліджень ідіоетнічних образів.

2.4.4.2 Асоціаністська теорія та досягнення психофізіології мовлення

Асоціаністська теорія у другій половині XIX ст. послідовно підпадає під вплив позитивізму (О.Конт, Дж.Ст. Мілль) та еволюціонізму (Г. Спенсер, Ч. Дарвін). Це сприяє сплеску генетичних досліджень психічного розвитку дітей, але вже під егідою природничо-наукової парадигми. Послідовник Г. Спенсера Д. Селлі (1842 – 1923), один із засновників дитячої психології, досліджує

розвиток асоціацій у дитячому мисленні. Учень В. Вундта Г.С. Холл (1846 – 1924) розвиває експериментальний «кількісний» підхід у дослідженні здібностей (педологія). Найбільш послідовний у розумінні тісного зв'язку мовленнєвого та мисленнєвого розвитку у онтогенезі, – визнаний засновник дитячої психології еволюціоніст В. Прейер (1841 – 1897), – ініціює традицію ведення батьківських щоденників для широкого загалу, привернувши увагу суспільства до необхідності всебічного вивчення психічного розвитку дітей, і зокрема, розвитку їхнього мовлення й мислення з перших кроків життя.

Після досягнень психофізики (Е. Вебер, Г.Т. Фехнер) асоціанізм зосередився на психофізіологічному трактуванні мовлення, – у лабораторії В. Вундта експериментально вивчають мовленнєві реакції, застосовуючи метод асоціацій. Водночас асоціанізм, з'єднаний з еволюціонізмом, змінює характер психологічного аналізу з емпіричного на аналітико-генетичний. Так Дж.Селлі націлюється на вияв психологічних закономірностей розвитку дитини, розуміючи його, відповідно до еволюціонізму, як послідовність все більш складних форм психологічної організації. Звичний для асоціаністського напрямку ізоморфізм мовлення та мислення тут виражає себе у окремому вивченні розвитку мовлення як стадій засвоєння мови і розвитку мислення як етапів на шляху до абстрактного мислення. Рушійні сили розвитку Селлі розглядає у контексті еволюційної доктрини як саморозгортання вроджених закономірностей. Отже, вирішення питання про відношення думки до слова, яке ми, услід за Л.С. Виготським, вважаємо осередком розуміння психічного розвитку, лежало за межами методологічних можливостей синтезу асоціанізму та еволюціонізму. Це справедливо й для теорії рекапітуляції Г.С. Холла, який намагався довести, що психічний онтогенез розгортається як повторення філогенезу в результаті закріплення останнього на генетичному рівні, остаточно біологізувавши і історичний психогенез, і рушійні сили розвитку.

У той же час на ґрунті досягнень медицини та фізіології отримала продовження матеріалістична налаштованість психофізіологічних досліджень

мовлення, започаткована Д.Гартлі та плеядою французьких матеріалістів-просвітників (Ж.О. де Ламетрі, П.Ж.Ж. Кабаніс). У цій сфері почали акумулюватися та осмислюватися дані щодо логопатології та мозкової локалізації психічних функцій. На відміну від культурно-історичного цей підхід розвивався як індивідуально-психологічний, зважаючи на його практичну орієнтацію (К. Верніке, П. Брока, О. Куссмауль, Дж.Х. Джексон). Один з його засновників Ф. Галл, творець френології, вперше описав дизартрію і афазію (1810) та дійшов висновку, що мова і мислення не тотожні, бо порушення мовлення у пацієнтів не зачіпали їх сприйняття і мислення. З середини XIX ст. стався прорив у вивченні процесів породження і розуміння мовлення. К. Верніке (1848-1905) встановив, що мовлення складається з ряду етапів і запропонував його процесуальну модель. Видатний невролог Дж. Х. Джексон (1835-1911) відкрив асиметрію півкуль мозку та визначив їх різний внесок у мовлення. Джексон ввів поняття пропозиціонування, розуміючи його як зв'язок образів, що передуює впорядкованій послідовності слів. Цей процес він вважав мисленнєвим етапом, а мовлення розглядав як частину думки, доводячи, що вони не тотожні одне одному, бо людина, втративши і зовнішнє і внутрішнє мовлення, все ж здатна мислити [16].

На прикладі міркувань Джексона видно, наскільки далеко розуміння мисленнєво-мовленнєвих механізмів психофізіологами наприкінці XIX ст. випереджало гуманітарну думку. Значення психофізіологічного підходу для психології підкреслював І. М. Сеченов (1829 – 1905), який пов'язував з ним перспективу подолання психологією метафізичного характеру пояснення суб'єктивних явищ разом з подвійністю її методології [26].

Побудова на практичній основі теоретичних моделей процесу породження мови у психофізіологічній думці ясно свідчила, що незвідні одне до одного мислення й мовлення складають функціональну єдність, яка має цілком реальний характер, належачи до психічної діяльності кожного окремого індивіда. Вже Сеченов пропонує схему психічного розвитку у кореляції з

процесом якісних перетворень єдиного мисленнєво-мовленнєвого механізму, який він трактує у рамках свого вчення про рефлекторну природу психіки [26]. Ці досягнення повністю руйнували спіритуалістичний спосіб міркувань про мову й мислення людини у культурно-історичній доктрині, і наслідки цього для мовознавства та психології не забарили позначитися.

2.4.5. Подолання психологізму: лінгвістика і психологія

Сплав мовознавства й психології наприкінці XIX ст. починає переосмислюватися як лінгвістами, так і психологами. Психологія у цей час бурхливо розвивається в межах природничо-наукової парадигми, де еволюціонізм витісняє культурний історизм. Лінгвістика ж перебуває у напруженому пошуку власної методології, оскільки одні її течії дивляться на мову занадто широко як на колективний духовний феномен, а інші – занадто вузько, зводячи її до індивідуальної психофізичної діяльності. Представник школи младограматиків, які орієнтувались на вище окреслене вузьке розуміння мови, Г. Пауль (1846 – 1921) критикує психологізм Х. Штейнталя, що обстоював широке розуміння мови. На думку Пауля, мовознавство тісно споріднене з психологією, але це реальна психологія індивідів, мовлення яких не духовний акт, а процеси говоріння та слухання у спілкуванні. Пауля визнають одним із провісників психолінгвістики, зокрема, його розрізнення граматичних і психологічних категорій доводило, що «зовнішня граматика» походить із внутрішньої «психологічної граматики», на що, зокрема, спирався Л.С. Виготський у розробці концепції внутрішнього мовлення [6]. Отже, лінгвістика починала новий етап розвитку саме з розвінчання психологізму культурно-історичного зразка, вона шукала нових психологічних основ, які згодом надали психології розвитку нових орієнтирів.

2.4.5.1 Структуралізм і відокремлення мови від мислення

Методологічний перелом в лінгвістиці був здійснений завдяки «Курсу загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра (1857 – 1913). У його концепції мова

насамперед вважалася абстрактною системою знаків, для вивчення якої потрібен був не стільки історичний, скільки «синхронічний» погляд, щоб виявити її внутрішні закони, незалежні від людської психології. Семіотичний підхід був вмотивований засвоєнням категорії соціального у гуманітарному пізнанні (М. Дюркгейм). Тепер мова постала як об'єктивний «готовий продукт», що передусь індивідуальній мовленнєвій діяльності та детермінує її не спірітуалістично як «дух», але як об'єктивний соціальний феномен. Мовний знак у концепції Соссюра остаточно возз'єднується зі своїм значенням (єдність означаючого та означуваного), повертаючи мові універсальний змістовний вимір, отже семантика як складова мовної структури, вже не залежала цілком від ідіоетнічних визначень. Відокремлення лінгвістики від психології проходило за межами здійснюваного Соссюром розрізнення мови та мовлення, яке водночас робили й інші лінгвісти, зокрема, російсько-польський лінгвіст І.О. Бодуен де Куртене (1845 – 1929). Обидва вчених не збиралися виключати мовлення з предмету лінгвістики, але виданий після смерті Соссюра «Курс..» містив саме таку «жорстку» інтерпретацію, яка й набула значного впливу як реакція на засилля психологізму, посприявши анти-менталістським настановленням у структурній лінгвістиці.

В той же час на рубежі двох століть склалися передумови нової філософії мови, яка не передбачала розриву мовознавства з психологією, але суттєво переосмислювала начала обох наук. Її першоджерелом став новий філософсько-психологічний напрямок, засновник якого, Ф. Brentano (1838-1917), бачив своє завдання у перевлаштуванні всієї системи знання на єдиних принципах, зокрема, у виведенні психології на новий філософський рівень. Полемізуючи з елементним підходом В.Вундта, Brentano розглядав свідомість як діяльність, кожний акт якої є переживанням, спрямованим на певний предмет, і саме «інтенціональність» (жива предметність, смисл), на його думку, має відрізнити будь-який психічний феномен від фізичного (принцип незвідності психічного до фізичного). На цих засадах учень Brentano Е.

Гуссерль пізніше заснував феноменологію, яка й позначила увесь напрямок як «феноменологічний рух» [33]. Психологічні принципи Brentano на ґрунті філософії мови втілював А.Марті (1847 – 1914), вчення якого мало велике значення для розвитку мовознавства у ХХ ст. і, зокрема, для становлення функціонального структуралізму (Празький Лінгвістичний гурток), рецепція ідей якого помітна у концепції розвитку мовлення Л.С. Виготського. І Марті, і Гуссерль мали намір здійснити психо-логічний аналіз, щоб знайти точки дотику, де логіка у мові взаємодіє з граматиною, – для визначення мовних логіко-граматичних універсалій. Отже знову йшлося про «ідеальну» мовну граматику, і положення про нетотожність мови мисленню, за умов якого їхня взаємодія поставала живим діалектичним процесом, знов було актуалізовано, але із суттєвими доповненнями. У філософії мови Марті крім наголосу на незбігу мови й мислення з'являється акцент на розумінні мови як інструменту соціальної комунікації. Мову можна досягнути лише виходячи з тих завдань та цілей, які вона виконує, вважає Марті [11, 32]. Brentanova інтенціональність у концепції Марті визначила трактування мови як цілеспрямованої соціальної дії, отже головним предметом його дослідження стала мовленнєва комунікація. З нею у справу вступав прагматичний аспект, – суб'єкти комунікації зі своїми комунікативними намірами та потребами мали відігравати вирішальну роль у визначенні функцій мови як засобу соціальної комунікації. Відповідно до цього революційного повороту у визначенні мови Марті вибудовував й теорію значення: крім його вузького тлумачення як поняття, він пропонував й більш широке, згідно з яким значення розумілось узгоджено з інтенцією того, хто говорить; його мета, за Марті, – викликати у співрозмовника бачення ситуації під потрібним кутом зору (чи не тут криються витoki розуміння значення як єдності спілкування й узагальнення у концепції Л.С.Виготського?).

Відповідаючи на питання, яким чином працює мова як засіб комунікації, Марті здійснює надзвичайно цінний «дескриптивний» (розрізняльний) аналіз структури мовленнєвої діяльності. Він виділяє у мові форму і матерію.

Лінгвістична форма – це все, що включає у себе засоби вираження, які заповнюються матерією, тобто значеннями. Лінгвістична форма також розпадається на два види: зовнішню та внутрішню. Зовнішня лінгвістична форма містить всі необхідні для вираження значення елементи, які можуть бути сприйнятими (як, скажімо, різниця між писемною та звуковою мовами), а внутрішня складається з засобів, що не відчуються ззовні, а схоплюються лише внутрішнім сприйняттям [32]. Ця остання розпадається на два аспекти: «образну внутрішню форму» та «конструктивну внутрішню форму». Обидві вони не стосуються значення, а сприяють його розумінню, підтримуючи зв'язок між почутим і тим, що малося на увазі. Так образна внутрішня форма полегшує смислове «розшифрування» складних метафоричних значень, а конструктивна забезпечує упереджене сприйняття, організовуючи процес розуміння складних висловлювань.

Таким чином, виходячи із положення про нетотожність мови та мислення та прагматики спілкування, Марті розробив узагальнену структурно-функціональну модель, у якій мовлення та мислення поставали окремими полюсами, а акцент був зроблений не стільки на породженні висловлювання, скільки на його розумінні при слуханні. Це була перша феноменолого-психологічна схема, яка не враховувала прямо надбання психофізіології (знову незвідність психологічного до фізичного), але за суттю наближалася до них. У моделі Марті відображено точку зору, що ставила під сумнів головне здобуття психологічного мовознавства, – твердження про неможливість мислення без мови. Марті прямо заявляв, що вплив мови на мислення переоцінений [11]. Подібне розуміння взаємовідносин мови та мислення поділяв також і Е. Гуссерль.

На початку XX ст. вюрцбурзька школа психологів, яка, не зважаючи на «вето» В.Вундта, поставила завдання експериментального вивчення вищих психічних функцій, незалежно від феноменологів отримала підтвердження безобразного та безсловесного характеру мислення, довівши існування у

свідомості розумових дій, значень та смислів (до цього психічна матерія мислилась як суто образна, чуттєва) [33]. Вюрцбургці О. Кюльпе, К. Бюлер, Н. Ах розуміли процес породження висловлювання як втілення думки у форму розгорнутого мовлення, а розуміння – як зворотний процес переходу від розгорнутого мовлення до думки.

Отже, період панування культурно-історичного мовознавства та асоціанізму закінчувався разом з поширенням тенденцій емансипації лінгвістики від психології та новим етапом проблематизації взаємовідносин мови та мислення у філософії мови, внаслідок чого почали складатися передумови для принципових змін у підходах до розвитку у психологічній науці.

2.4.5.2 Мовні універсалії та соціогенетичний підхід

Критика психологізму сприяла перегляду у психологічній думці розуміння психічного, що трактувалося як іманентне індивідуалістичне начало всіх родів людської діяльності. Психологія, усвідомлюючи мову як об'єктивну соціальну інституцію, відокремлювалась від мовознавства, спочатку зосередивши зусилля на досвідному вивченні дитячого мовлення, що в результаті дало перші періодизації мовленнєвого розвитку (В. Штерн). Внаслідок радикальної соціологізації лінгвістики психологічна наука потребувала осмислення ролі мови як соціального начала у психічному розвитку. У загальному вигляді у гуманітаристиці мова як соціальний феномен почала розглядатися як провідний фактор, що знаково опосередковує свідомість і сприяє виникненню нових ступенів свободи у психології людини (П. Жане, Е. Кассирер, В.М. Волошинов – М.М. Бахтін). Але на питання, яким чином соціальність, підпорядкованість правилам логіки «передається» мисленню, психологія все ще не мала відповіді, і цьому сприяла відроджена у новому вбранні тенденція розуміти мислення як відокремлену від мови психічну функцію, яка детермінує хід мовленнєвої діяльності, і в той же час є досить незалежною від неї. У цьому контексті нова генетична психологія націлилась на визначення загальних закономірностей та

механізмів соціалізації всієї сфери психічного, і насамперед, мислення. Визначальним кроком у цьому напрямку було дослідження Ж. Піаже, який із багатого емпіричного матеріалу вивів ідею поступової «примусової» соціалізації спочатку індивідуалістичного та нереалістичного мислення дітей [23]. Але остаточно ясність у обставини розвитку інтелекту вніс Л.С. Виготський. Його критика теорії дитячого егоцентризму Ж. Піаже, як відомо, виходила з розуміння принципово соціального характеру перебігу психічного розвитку і ясно продемонструвала головну ваду дослідження Піаже, – а саме: невизначеність у ньому природи зв'язку мовлення та мислення [6]. На думку Виготського, Піаже, відкривши феномен егоцентричного мовлення (в якому він вбачав доказ егоцентризму мислення), насправді мав справу з виникненням на комунікативній основі єдності мовленнєво-мисленнєвих процесів, і показав, не помітивши цього, що ця єдність у малих дітей формується спочатку у зовнішньому плані саме на основі соціальної функції мовлення. За логікою, що запропонував Виготський, у ході розвитку змінюється відношення думки до слова, тому поглиблення взаємозв'язку мови та мислення веде до системного удосконалення психіки на началах соціалізованого через мову інтелекту. Єдність процесів мовлення та мислення, тобто «мовленнєве мислення», у ході диференціації зовнішньої «егоцентричної» форми мовлення стає, за визначенням Виготського, «внутрішнім мовленням». Теорія мовленнєвого мислення Виготського, звичайно, не виключає інших, невербальних видів мислення, але генетичний підхід до інтелектуального, як і до всього психічного розвитку в цілому неможливий без розуміння визначальної ролі мовлення для докорінної трансформації мислення. Про це – культурно-історична концепція Виготського, що ставить розвиток мислення у залежність від оволодіння соціальними засобами, тобто від мовлення і визначає мовленнєве мислення як нову суспільно-історичну форму мислення [6].

Концепція внутрішнього мовлення Виготського увібрала в себе значний пласт лінгвістичних уявлень, згадаємо лише положення про поліфункціональність мови Празького Лінгвістичного Гуртка [24], чи вказаний Г.Паулем та К. Фосслером незбіг психологічного та граматичного підмету й присудку. Окреме значення для розуміння механізмів мовлення зіграли у ній й досягнення психофізіології та міркування психологів про організацію внутрішнього мовлення. Але Виготський не був простим систематизатором, – він творчо синтезував досягнення філософської, психологічної та лінгвістичної думки у своєму цілісному баченні психогенезу саме на основі вирішення проблеми взаємозв'язку мови та мислення. Тим самим був знайдений шлях до нового, суто психологічного, визначення буття тих логіко-граматичних універсалій, яких шукали лінгвісти та філософи. Внесок психології у проблему мовно-мисленнєвих універсалій здійснився через визначення генезу універсального психологічного механізму функціонування мовленнєво-мисленнєвої єдності, який у загальному вигляді і змодельовав Виготський, базуючись на емпіричних даних. Мовленнєве мислення у цій моделі постало як процес динамічної взаємодії думки (смислу) й мови (значень) у внутрішньому плані, де поміж смисловим та семантико-синтаксичним планами відбувається її словесна матеріалізація на шляху до зовнішньо-синтаксичної форми, або, навпаки, «де-матеріалізація» слова у смисл у зворотному напрямку. Як показав подальший розвиток науки, Виготський рухався вірним шляхом, і саме на ґрунті пошуку психо-лінгвістичних універсалій, намічених Виготським, знов поєднали зусилля психологія та лінгвістика [2].

Звісно, запропонована Виготським схема не була остаточною й досконалою, і в його трактуванні внутрішнього мовлення думка відокремлювалась як його не-словесний полюс [14]. В цьому він розходився з Г.Г. Шпетом, філософсько-психологічний підхід якого до мови був напевно знайомий Л.С. Виготському. Але Шпет постає фігурою умовчання у нього, що, наприклад, В.П. Зінченко вважає загадкою, пояснення якої може лежати у

обставинах долі репресованого філософа, згадувати якого, мабуть, було самогубно [14]. Справа в тому, що саме Шпету належить пріоритет у розробці проблеми універсальї мовленнєвого мислення у контексті побудови «динамічно-ментального підґрунтя усіх мов» [10]. Шпет був феноменологом, учнем Е. Гуссерля, але критикував того через відокремлене від мови розуміння предметної спрямованості свідомості (інтенціональності). Отже, Шпет, здійснюючи мовну інтерпретацію феноменології, через втілений у самому слові смисл трактував предметність та інтенціональність. Його робота 1927 р. «Внутрішня форма слова. Етюди і варіації на теми Гумбольдта» використовувала гумбольдтову концепцію внутрішньої форми мови для її «переплавлення» в універсально-логічну форму мовленнєвої свідомості як такої, тобто Шпет зробив той крок до розуміння «мови у людині», який не міг здійснити Гумбольдт і випередив Виготського у визначенні мовної природи свідомості [27]. У трактуванні Шпета думка не була незалежним від мови полюсом, бо предметність слова для нього органічно пов'язана з предметністю самої думки. Саме це розуміння мовних універсальї як предметного підґрунтя думки ми знаходимо у конкуруючій з концепцією внутрішнього мовлення Л.С. Виготського концепції «універсального предметного коду мислення» або коду образів та схем М. І. Жинкіна [13], який вчився у Г.Г. Шпета. Отже, напрямок міркувань, у якому взаємозв'язок мови й мислення постав як сутність свідомості й головний виток людського психогенезу, ми позначаємо як *соціогенетичний підхід*. Його розвивали, зокрема, Г.Г. Шпет, Л.С. Виготський, М.І. Жинкін, а тема, яку вони намітили та досліджували, містить у собі ще багато непізнаного, і це стосується не тільки самого предмету, але й осмислення надбань тих, хто його концептуалізував. Розуміння законів психічного розвитку істотно збагатилося завдяки усвідомленню всієї складності та багатовимірності мовленнєво-мисленнєвих процесів, але воно все ще не відповідає тому багатству сенсів, яке відкрилося у глибинах цієї теми, і тому має великий заділ для психологічних досліджень. Зокрема на шляхах пошуку

мовно-розумових універсальї психологи «загубили» уяву, яка є прямим наслідком мовної здатності та являє собою головний творчий резерв мислення. ІІ «приборкання» та «приручення» у дитячому мовленнєвому розвитку становить, на наш погляд, важливий та ще не освоєний пласт уявлень про психічний розвиток у цілому. Дослідження цієї теми потребує у перспективі персонологічно орієнтованої теорії мовленнєвого розвитку, у центрі уваги якої – процес формування суб'єктності особистості, закономірностям якого відповідають певні функціональні конфігурації універсальних структур мовленнєвомисленнєвої діяльності.

Висновки

Здійснений нами системний аналіз показав, що у історії європейського раціоналізму завжди існувала залежність між вирішенням питання взаємозв'язку мови та мислення у їхньому відношенні до буття та розробкою певної психологічної методології – уявлень про психічне, суб'єкта, психічний розвиток та відповідні зміст і методи виховання і навчання. Отже, наш головний висновок полягає у тому, що *систематизація способів тлумачення взаємозв'язку мови та мислення у історії філософсько-психологічної думки є продуктивною основою для систематизації провідних способів розуміння природи психіки та психічного розвитку, що продовжують відігравати важливу роль у сучасному психологічному знанні*. Звісно, першоджерела філософсько-психологічного розуміння взаємозв'язків між мисленням, мовою та буттям лежать ще в античній думці, надбання якої успадкувала середньовічна схоластика, що у полеміці номіналістів та реалістів підготувала ідейні передумови наукового пізнання. Але лише з винаходом гуманістами Відродження дитинства як провідного феномену самоосмислення та самотворіння культури, метафізичні трактування мови та мислення остаточно поступаються місцем психологічним, бо основи людського пізнання починають шукати у самому психологічному устрої розумової діяльності людини. Ось чому наявні в історії європейської раціональності способи трактування

взаємозв'язку мови та мислення стали епістемологічною основою для розвитку методології психологічного знання та конкретно-наукових уявлень про психічний розвиток. Проведена нами систематизація дала змогу виділити й охарактеризувати три основних підходи до визначення взаємозв'язку мови й мислення, які складають підґрунтя відповідних методологічних настановлень психології та уявлень про психічний розвиток:

1. *Універсально-логічний підхід* до мови та мислення виникає у початковий період розвитку науки на засадах природничо-наукової парадигми. Його вирізняє розуміння мислення як основи пізнання, тоді як мова відіграє лише підпорядковану роль, надаючи засоби для вираження вже готової думки. З одного боку, тут визнається універсальна основа людського мислення, яка знаходить відображення у принципах граматичного устрою різних мов, а з іншого, таке обмежене розуміння зв'язку мови та мислення не враховує можливості їхнього взаєморозвитку. Статичний спосіб відносин мови та мислення у рамках цього підходу підтримується пануванням у ньому картини світу як фізичної реальності, де майже відсутній культурний та соціальний вимір буття. Психологічна методологія у таких умовах *volens-nolens* зосереджувалася виключно на концептуалізації внутрішніх закономірностях перебігу розумової діяльності людини як атомістичного суб'єкта – реципієнта чуттєвого досвіду, що ми й бачимо у психології емпіризму-сенсуалізму та асоціаністській теорії. Цій методології відповідав образ пасивного суб'єкта розвитку, а психічний розвиток визначався як результат досвіду й навчання. Відповідне й розуміння педагогічної практики, – як переважно рецептивної та екстенсивної, у якій відбувається начебто безпосереднє керування психічним розвитком.

2. *Культурно-історичний підхід* до співвіднесення мови та мислення визначає початок формування основи методології гуманітарних наук. Він спирається на семіотичне та трансцендентальне розуміння мови як необхідної умови виникнення людського розуму та приймає постулат про залежність

прогресу людини та культури в історичному вимірі від глибокого діалектичного взаємозв'язку мови та мислення. Ці положення визначають розвиток суб'єкта через низку кардинальних перетворень його розумової діяльності у великій та малій історії (філо- та онтогенез). Отже, образ суб'єкта розвитку у ньому значно ускладнюється, він стає актором культури та суспільства і отримує власні психологічні характеристики разом з універсальним вектором психічного розвитку – через співвіднесення з загальною історією психогенезу. У такому контексті розгляд психіки виходить поза вузькі межі внутрішніх психофізичних процесів. Цим визнається, що керувати психічним розвитком можна тільки опосередковано – через врахування психологічних властивостей самого суб'єкта. Ось чому педагогіка починає розуміти своє завдання як розкриття природних здібностей та культурне виховання вільної особистості. Через примат природничо-наукової парадигми та епістемологічні вади культурно-історичного підходу (невизначеність діалектики індивідуального та колективного через відсутність категорії соціального) наукова психологія довгий час не могла методологізувати настановлення останнього для теоретичного обґрунтування перебігу індивідуального психічного розвитку. Але положення культурно-історичного підходу до мови та мислення грають визначальну роль у тому, який вигляд має сучасна психологія.

3. *Соціогенетичний підхід* є синтезом надбань двох перших підходів на основі розробки категорії соціального як однієї з провідних категорій гуманітарних наук. «Соціологізація» мови сприяла виникненню генетичної психології, яка визначила роль соціального виміру буття у психічному розвитку. Одночасне утримання ідеї логіко-граматичних універсалій (універсально-логічний підхід) та визнання провідної ролі мови для мислення, їхнього взаємозв'язку як головної передумови психічного розвитку людини у філо- та онтогенезі (культурно-історичний підхід) дозволило вітчизняній генетичній психології вирішити принципове питання щодо мовної природи

свідомості та розглянути індивідуальний психічний розвиток через призму психологічних універсалій мовленнєвомисленнєвої діяльності.

Отже, осмислення взаємозв'язку мови та мислення у історії філософсько-психологічної думки виступило важливим чинником еволюції самого розуміння психічного розвитку. Вказаний взаємозв'язок і зараз перебуває у центрі уваги багатьох наук – психології, нейро- і психолінгвістики, онтолінгвістики, когітології, філософської критики мови, але сучасний підхід до нього носить, на наш погляд, переважно «когітологічний» характер. Це, на нашу думку, ставить перед психологією нові завдання, і насамперед, – це досягнення більш цілісного бачення буття людини на основі інтеграції підходів та результатів досліджень широкого кола антропологічних наук. У психології розвитку це, зокрема, стосується створення персонологічно орієнтованої теорії мовленнєвого розвитку, яка має показати, яким чином розвиток суб'єктності особи спирається на мисленнєвомовленнєві психологічні універсалії.

Література

1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф.Арьес; [пер. с франц.]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 1999. – 416 с.
2. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса / Т.В.Ахутина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 215 с.
3. Балл Г.А. Психологические принципы современного гуманизма / Г.А. Балл // Вопр. психологии. – 2009. – № 6. – С. 3-12.
4. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век / В.С.Библер. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – 414 с.
5. Выготский Л. С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка / Л.С. Выготский // Психология развития ребенка – М: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2004. – С. 200 – 234.

6. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М.: Лабиринт, 2008. – 352 с.
7. Выготский Л. С. Из истории высших психологических функций // (Выготский Л.С. Психология развития человека. — М.: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. — С. 208-547.
8. Гайденок П.П. Научная рациональность и философский разум / П.П.Гайденок. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 528 с.
9. Гартли Д. Размышления о человеке, его строении, его долге и упованиях / Д.Гартли: Пер. с англ. // Английские материалисты XVIII в. Собрание произведений в 3 тт.Т 2. – М.: «Мысль», 1967. – С.193-374.
10. Гоготишвили Л.А. Когнитологическая интерпретация идеи внутренней формы Г. Шпета / Л.А.Гоготишвили // Вопросы философии № 1, 2010. – С. 141-152.
11. Громов Р. Антон Марти. Философия языка Brentановской школы / Р.Громов // Логос 1991–2005. Избранное: В 2 т. Т. 1. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С.197- 235.
12. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт / пер. с нем. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
13. Жинкин Н.И. психолингвистика. Избранные труды / Н.И.Жинкин. – М.: Лабиринт, 2009. – 288 с.
14. Зинченко В.П. Мысль и Слово Густава Шпета (возвращение из изгнания) / В. П. Зинченко. – М.: Изд-во УРАО, 2000. — 208 с.
15. Кацнельсон С.Д. Содержательно-типологическая концепция Вильгельма Гумбольдта / С.Д.Кацнельсон // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX в. – Л.: «Наука», 1984. – С.126-135.
16. Ковшиков В.А., Глухов В.П. Психолингвистика. Теория речевой деятельности / В.А.Ковшиков, В.П.Глухов. – М.: Изд-во АСТ, Астрель, 2007. – 320 с.

17. Кондильяк Э.Б. де. Сочинения: в 2-х т., Т.1 / Э. Б. де Кондильяк. пер. с фр. – М.: Мысль, 1980. – 334 с.
18. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф: Пер. с англ. И. Б. Шатуновского. – М.: Языки славянской культуры, 2004. — 792 с.
19. Лобанова Л.П. Мышление и язык в философии И.Г.Гамана / Л.П.Лобанова /[\[http://www.portal-slovo.ru/philology/43692.php\]](http://www.portal-slovo.ru/philology/43692.php).
20. Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. Т. 1 / Дж. Локк / пер. с англ.: Под ред. И.С. Нарского. – М.: Мысль, 1985. – 623 с.
21. Патнем Х. Разум, истина и история / Х. Патнем :пер. с англ. Т. А. Дмитриева, М. В. Лебедева. — М.: Праксис, 2002. — 296 с.
22. Перельмутер И.А. Грамматическое учение модистов / И.А. Перельмутер // История лингвистических учений. Позднее Средневековье. – СПб.: «Наука», 1991. – С. 7-66.
23. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже: пер. с франц. и англ. – М.: «Педагогика-Пресс», 1994. – 528 с.
24. Пражский Лингвистический Кружок. Сб. статей под ред. Н.А.Кондрашова. – М.: «Прогресс», 1967. – 560 с.
25. Ревякина Н.В. Гуманистическое воспитание в Италии XIV-XV веков: Монография / Н.В. Ревякина. – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 259 с.
26. Сеченов И.М./ Избранные произведения. Том 1. Физиология и психология / И.М.Сеченов. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1952 г. – 773 с.
27. Шпет Г. Г. Внутренняя форма слова: Этюды и вариации на темы Гумбольта. / Г.Г.Шпет. – М.: КомКнига, 2006. — 216 с.
28. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология (их принципы и их взаимоотношения) (извлечения) / Г.Штейнталь // История языкознания XIX—XX вв. в очерках и извлечениях. В 2 ч. Ч. 1. Сост. В.А.Звегинцев. – М.: «Просвещение», 1964. – С.127-135.

29. Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии // Д.П.Шульц, С.Э.Шульц.: пер. с англ. – СПб.: Евразия, 2002. – 533 с.
30. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б.Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
31. Ярошевский М.Г. История психологии от Античности до середины XX века / М.Г.Ярошевский. – М.: Мысль, 1996. – 416 с.
- 32.Cesalli L. Meaning in Action: Anton Marty's Pragmatic Semantics // Linguistic Content: New Essays on the History of Philosophy of Language: Ed. Margaret 25. Cameron and Robert J. Stainton, Oxford, 2015. – pp. 245 -267.
33. Spiegelberg H. Phenomenology in Psychology and Psychiatry. A Historical Introduction, Northwestern University Press, Evanston, 1972. – 412 p.
34. Taylor C. Human agency and language. – Cambridge University Press. – 1985. – 301 p.

2.5. Прийняття рішень: структура та детермінанти

У сучасному суспільстві однією із найважливіших проблем є проблема прийняття адекватних рішень. Вона стосується різних сфер суспільного життя: економічної, політичної, військової, технологічної, екологічної тощо. Історичний поступ породив тенденцію до все більшого ускладнення процесів, у яких задіяна людина, внаслідок чого збільшується кількість ситуацій невизначеності. Зазначена тенденція в наш час продовжує посилюватись, і не тільки на кількісному, але й на якісному рівні – через виникнення невизначених ситуацій з неосяжним полем варіантів рішень, які відкриваються перед людиною. Проблема прийняття рішень у ситуації невизначеності ускладнюється ще й тим, що результати прийнятого рішення відображаються на всіх рівнях системи, у яку включена людина, що приймає рішення. З історії ми знаємо багато прикладів невдалих технологічних, економічних та політичних рішень, які призводили до катастрофічних наслідків. Рішення людини все більше стають фактором перетворення навколишнього середовища. Що породжує нові інтригуючі перспективи та складні проблеми, що проявляються на всіх рівнях систем у яких вона задіяна.

Сьогодні для нашої держави проблема прийняття рішень в умовах невизначеності є теж дуже актуальною. Військова агресія з боку сусідньої країни, економічна та політична криза, відсутність єдиного ціннісного та морального базису породжують стан невизначеності й тривоги в суспільстві. Це ускладнюється некомпетентністю політичної еліти в прийнятті різного роду суспільно-політичних рішень, невмінням прораховувати побічні наслідки даних рішень, переважанням у представників влади власних амбіцій та інтересів над державними, корумпованістю тощо.

Такий стан речей породив необхідність систематичного вивчення процесів прийняття рішень у ситуаціях невизначеності, зокрема, чинників помилок при прийнятті цих рішень. Оскільки розуміння факторів, що можуть сприяти виникненню помилок при прийнятті рішень, деякою мірою дає змогу стати вільним від їх впливу.

2.5.1. Структурні компоненти прийняття рішень

Прийняття рішень – складний та багатогранний процес, який охоплює всі сфери людського життя. У деяких випадках він має виражений структурований характер. Прикладами цього є прийняття рішень присяжними під час судового процесу, ритуалізований процес ворожіння на давньокитайській книзі «І-Дзин», алгоритмізовані рішення комп'ютерних програм тощо. У наведених випадках ми можемо більш-менш чітко простежити структурні компоненти зазначеного процесу, його зв'язки і т. д. Розглядаючи приклади прийняття рішень, ми можемо зобразити цей процес як певну процедуру, що виконується для досягнення певних означених цілей та простежити її системну складову. Але постає питання, наскільки можна зобразити процес прийняття повсякденних людських рішень як певну систему з чітко виділеними структурними компонентами? Далі ми розглянемо наявні в психологічній літературі схеми прийняття рішень та будемо намагатися зробити аналіз їх структурних компонентів.

Вивчення цього питання має не лише теоретичне значення, оскільки розуміння реальної структури прийняття рішень особою дає змогу більш чітко визначити джерела помилок, що виникають у даному процесі, та розробити заходи, спрямовані на їх запобігання. Але перш за все потрібно ознайомитись з існуючими типологіями прийняття рішень.

Існує багато різновидів рішень, які приймає людина. Такі вчені, як В.Н. Дружинін і О.М. Канторов, визначають такі типи рішень відповідно до типу результату, на який вони націлені (за [9]):

1. Інформаційні рішення. Своїм вибором суб'єкт відповідає на питання, який із пропонованих варіантів є істинним. Прийняття рішень спрямовано на діагностування ситуації («розпізнавання» її).

2. Оперативні рішення. Суб'єкт вирішує проблему, як діяти. Рішення полягають у виробленні способів управління ситуацією.

3. Організаційні рішення. Вибори суб'єкта (або спільноти) визначають, якою має бути система, організація, і полягають у визначенні структури і розподілу в ній функцій.

Слід відзначити, що коли в сучасних дослідженнях розглядаються окремі складові процесу прийняття рішень, найбільша увага надається акту вибору. На нашу думку, це є значним недоліком, оскільки вибір є лише одним із етапів прийняття рішень. Г.О. Балл вказує на надмірне використання зазначеного поняття та перебільшення його ролі в житті людини. Вибір, за Г.О. Баллом, визначається як акт функціонування системи, спрямований на визначення одного варіанта її подальшого функціонування із певного числа можливих. При цьому вибір може торкатися як зовнішнього середовища, так і відбуватися всередині самої системи (у реальній життєдіяльності зовнішній та внутрішній вибори майже завжди мають місце в процесах прийняття рішень). Але вибір робиться на основі уже заданих альтернатив, у житті людина може не обмежуватись ними, а створювати власні варіанти дій. Тож, у процесах прийняття рішень важливу роль грає не тільки вибір, а й творчість та самовизначення особистості [2]. Хоча відхід від заданих альтернатив на користь самовизначення теж може розглядатись як певний вибір.

Важливе місце займає поняття «особистісний вибір», саме в такому виборі задіяні цінності суб'єкта, – по суті, це вибір, зумовлений даними цінностями. Підвидом особистісного вибору є вибір між цінностями, при цьому людина рефлексує, яка цінність є для неї важливішою. Різновидом особистісного вибору є життєвий вибір, що торкається найважливіших сторін буття людини. Вибори можна також поділити на *стратегічні*, які репрезентують загальну

спрямованість особистості, її основні цінності та цілі, та *тактичні*, що проявляються в конкретних шляхах реалізації цілей та цінностей [2]. Важливою видається і класифікація типів вибору за Д.О. Леонтьєвим [11]. Цей дослідник виділяє:

- простий вибір – людина вибирає найкращу альтернативу із існуючих, керуючись схемами логічного мислення;
- смисловий вибір виникає в ситуаціях, коли є чіткі альтернативи, але немає однозначних критеріїв їх порівняння. У даному виборі, крім мисленнєвих процесів, беруть участь особистісні структури. Вибір відбувається через співвіднесення кожної альтернативи з бажаннями, намірами та планами суб'єкта. Прикладами смислового вибору, за Д.О. Леонтьєвим, є споживацький вибір, електоральний вибір тощо;
- екзистенційний вибір характеризується не тільки відсутністю критеріїв для порівняння альтернатив, а й самого набору чітко виражених альтернатив. За такого вибору неможливо скористатися раціональним аналізом, оскільки кількість варіантів значно перевищує можливості обробки інформації людською психікою. Ми робимо вибір виходячи із власного Я, свого бачення майбутнього. Проблематика такого вибору виходить за рамки когнітивного підходу, бо він потребує від людини внутрішнього прийняття відповідальності за його реалізацію. Прикладом екзистенційного вибору є, за Д.О. Леонтьєвим, вибір професії, місця роботи після закінчення вищої школи тощо.

На наш погляд, Д.О. Леонтьєв недооцінює когнітивний підхід до аналізу процесів прийняття рішень. Когнітивні психологи постулюють велику роль цінностей у процесах прийняття рішень (теорія суб'єктивної корисності [8]). Крім того, ціннісно-смилова сфера прекрасно поєднується з раціональним аналізом, останній служить засобом пошуку оптимальних шляхів реалізації цінностей та смислів суб'єкта. Раціональний аналіз, певною мірою, придатний

до вирішення будь-яких проблем, оскільки він може створювати плацдарм, з якого починається вирішення проблеми, поєднуючись при цьому з почуттями, інтуїцією тощо.

Екзистенційними виборами Д.О. Леонт'єв називає стратегічні життєві вибори. Проте, як зазначає Г.О. Балл, такі вибори в більшості випадків не є фатальними – людина може згодом зробити протилежний вибір (отримати іншу освіту, роботу тощо) [2]. На нашу ж думку, під екзистенційними виборами, напевно, слід розуміти вибори, які мають (принаймні потенційно) незворотній характер – після вибору на користь однієї альтернативи інші шляхи можуть зникнути назавжди. Цікавим є поділ особистісних виборів на вибори, які ведуть до сприйняття нового досвіду – вибори майбутнього; та вибори, які залишають людину у знайомому колі речей – вибори минулого. Перші пов'язані з відчуттям тривоги, яка є наслідком невизначеності, що присутня у майбутньому. Другі пов'язані з відчуттям провини за втрачені можливості. Людина завжди відповідає за наслідки свого вибору, потрапляючи до того чи іншого з названих емоційних станів. Але вказані типи виборів та їх наслідки не є рівноцінні – постійний вибір минулого веде до застою та деградації особистості, вибір же майбутнього, попри тривогу та можливі невдачі, створює можливості для особистісного зростання ([14], [16]). С. Мадді створив спеціальні програми розвитку особистісних якостей, що сприяють вибору майбутнього. Доцільно якомога більше запроваджувати концепцію С. Мадді у всі сфери суспільного життя, оскільки, виходячи з положень А.П. Назаретяна, консервативні тенденції у суспільстві, як і в особистості, сприяють його деградації, зокрема, збільшуючи рівень агресії [18].

Іншою категорією, яка часто використовується в науковій літературі, є *моральний вибір*. Т.В. Корнілова та І.А. Чигрінова дають таку характеристику морального вибору: у вузькому значенні – це вибір з використанням моральних ділем, у яких передбачається конфлікт цінностей. У ширшому розумінні, за цими авторами, моральний вибір передбачає регуляцію уподобань особистості

з боку ціннісних контекстів, що фокусують особливості моральної самосвідомості особистості [10]. Моральний вибір передбачає ціннісне ставлення не лише до себе, а й до іншого. У принципі згадане визначення подібне до визначення вчинку. Відповідно, постає питання: яким є співвідношення між вчинком і моральним вибором?

Проблема вчинку є однією з найбільш важливих в сучасній психологічній науці. На основі сучасних уявлень про вчинок ми можемо сказати, що він є складним феноменом, який охоплює ситуацію, в якій перебуває людина, оцінку даної ситуації відносно ідеалів особи, дії, спрямовані на зміну ситуації (хоча, як відзначав С.Л. Рубінштейн, утримання від зовнішніх дій у деяких випадках теж є вчинком (наводимо за [2])), післядію, яка характеризується рефлексією вчиненого. Щодо останнього, попри наявність певних класифікацій можливих сценаріїв змін особистості (наприклад, у В. Століна [22]), процес переживання наслідків свого вчинку залишається недостатньо дослідженим.

Моральний вибір може бути представлений, як вибір способу оцінки ситуації, як вибір дії в певній ситуації, як вибір ставлення до власних дій після їх виконання. Вчинок має більш складну структуру, ніж просто моральний вибір: він теж характеризується моральним ставленням до інших людей, але це ставлення породжується внутрішньою динамікою, конфліктом – вчинок є втіленням свободи особистості, він лише частково детермінований суспільними нормами, вихованням тощо. Вчинок, перш за все, є проявом свідомості – людина усвідомлює наслідки своєї дії і бере на себе відповідальність. У трактуванні С.Л. Рубінштейна вчинок з'єднує вищі прояви людської психіки з їх фізіологічними основами, оскільки, аналізуючи вчинок як дію, ми можемо бачити складові її структури, включно з першоосновами. Дивлячись на вчинок, у рамках вчинкової парадигми А.В. Роменця, як на складний процес, який включає в себе взаємодію людини зі світом, її переживання та, власне, перетворення світу, ми бачимо єдність психічного та соціокультурного [3].

Найвищою формою вчинку є героїчний вчинок, саме в ньому проявляються найвищі духовні цінності людини. Ми можемо розглядати героїчний вчинок як найвищий прояв активності особи, що базується на глибокому вкоріненні моральних цінностей в її особистості, і який проявляється як постдовільна дія, на що вказує Л.І. Божович [15].

Героїчне виступає в єдності індивідуальної дії та її соціальної оцінки, при цьому в залежності від епохи, політичного та суспільного ладу, панівної ідеології той самий вчинок може оцінюватися як героїчний або злочинний. Часто оцінки вчинку різняться залежно від груп всередині суспільства та через культурні відмінності різних суспільств. Також, героїчне виявляє своєрідність в історичному плані – кожна епоха має своїх героїв, надає перевагу певним типам героїчного. Але, попри це, все-таки можна вказати і деякі загальні риси героїчного. Так, М. Селігман виділяє шість основних категорій, які характеризують добропорядну поведінку людини: мудрість та знання, хоробрість, людяність, справедливість, помірність та трансценденцію; остання характеризується переконаннями та діями, що «виходять за рамки особи». У даній концепції хоробрість, справедливість та трансценденція є основними аспектами героїзму (наводимо за [4]). Хоча, якщо вчинок не спрямований тим чи іншим чином на ствердження людяності, його важко назвати героїчним. В.А. Роменець наголошує на творчому характері героїчного вчинку, що проявляється в революційному перетворенні навколишньої дійсності, на відміну від простого підлаштування під неї або втечі від цієї дійсності. Розглядаючи дилему Гамлета (жити в нестерпних умовах або померти), вчений вказує, що вона не має вирішення, оскільки обидві альтернативи не гідні особистості – справжній вихід полягає у героїчному діянні [19].

Ф. Зімбардо розробив чотиривимірну модель героїзму, спрямовану на максимальне врахування всіх його проявів. Перша вісь цієї моделі «фізичний ризик – соціальний ризик» вказує, що вчинення героїчного акту може призводити до загрози смерті чи погіршення здоров'я або до зниження

соціального статусу, осудження тощо. Друга вісь визначає характер героїчної дії: вона може бути активною (відвага) або пасивною (терпіння, сила духу). Третій вимір: прагнення врятувати чиєсь життя або пожертвувати своїм життям в ім'я ідеалів. Четверта вісь – це часовий вимір: героєм можна стати або в результаті одномоментного акту, або проживши героїчне життя [4].

Ця модель окреслює спектр проблеми героїзму, але залишаються малодослідженими психологічні передумови даного феномену. Вивчаючи героїзм у рамках ситуаційного підходу, Ф. Зімбардо розглядає його як опір ситуаційним, тобто зовнішнім стосовно людини силам, які спрямовані на знищення її свободи та гідності. Він розвиває ідею банальності героїзму, згідно з якою кожна людина може здійснити героїчні вчинки для утвердження загальнолюдських цінностей, виступаючи проти систем, що породжують ситуації порушення прав людини [4]. У зв'язку з цим постає питання співвідношення зовнішніх та внутрішніх умов героїчного вчинку.

Вчені виділяють різні варіанти поділу процедури прийняття рішень та подібних психічних процесів на певні стадії, наведемо основні з них, запозичивши їх опис у В.М. Чорнобровкіна [24].

Стадії рішення задач, що описують цей процес як послідовність фаз логічного пошуку, виглядають так: 1) усвідомлення проблеми, 2) її рішення, 3) перевірка.

Будучи за своєю суттю вірним, даний підхід до виділення стадій є занадто поверховим і майже не відкриває нічого нового про специфіку прийняття рішень.

На основі експериментальних даних Я. Пономарьов доводить, що творчий процес має наступну стадіальну структуру: 1) фаза довільного логічного пошуку; 2) фаза інтуїтивного рішення; 3) фаза вербалізації інтуїтивного рішення; 4) фаза формалізації вербалізованого рішення.

Виділені Я. Пономарьовим стадії безумовно цікаві, але вони є характерними тільки для окремих ситуацій, передусім мова йде про наявність

інтуїтивних рішень. У більшості ситуацій прийняття рішень вибір здійснюється з певних чітко усвідомлених альтернатив. Хоча, безперечно, треба відмітити певну роль несвідомих процесів у виділенні цих альтернатив.

Г. Уоллес виділив чотири стадії творчого мислення: підготовка, дозрівання, натхнення й перевірка істинності. Він припускав, водночас, що ці стадії в постійному потоці мислення постійно перекривають одна одну при вирішенні різноманітних проблем.

Дана модель, як і модель Я. Пономарьова, розглядає рішення в творчих задачах, ставлячи інші акценти при розгляді цієї проблеми. Тож, ця модель може використовуватися для обмеженої кількості ситуацій прийняття рішень. Крім того, можливими є подальші спроби побудови більш повної моделі рішень творчих задач, яка могла б інтегрувати вже існуючі моделі та розкрити нові аспекти процесу знаходження творчих рішень.

Ю. Забродін також зауважує, що на різних етапах взаємодії суб'єкта з проблемною ситуацією відбуваються послідовні переходи від неусвідомленого рівня аналізу на рівень довільного (свідомого) регулювання. Такі переходи можуть здійснюватися на різних стадіях рішення проблемної ситуації, під час якого у процесі взаємодії суб'єкта з ситуацією чергуються наступні етапи:

1. Виявлення проблеми, усвідомлення наявності перешкоди.
2. Перемотивація як результат оцінки ситуації.
3. Формулювання задачі на основі аналізу ситуації.
4. Орієнтація в умовах задачі – її дослідження (з'ясування того, що є відомим, даним).
5. Суб'єктивне прийняття задачі – її дослідження (розуміння того, що є невідомим, що має бути отримано).
6. Висування гіпотези.
7. Оцінка (контроль) висунутої гіпотези.
8. Визначення суб'єктивної впевненості особистості в істинності висунутої гіпотези.

9. Вибір плану реалізації рішення.

Дана модель найбільш повно висвітлює процес пошуку рішення, але потрібно звернути увагу, що ця модель, як і попередні, більш орієнтована на задачі, де можливе одне правильне рішення. Це утруднює її екстраполяцію на більшість ситуацій прийняття рішень.

Згідно з Ю. Козелецьким, прийняття рішень включає наступні етапи: побудова образу ситуації, виділення альтернатив, оцінка альтернатив, вибір певної альтернативи. Крім того, він зазначає важливість відповідальності суб'єкта за прийняте їм рішення [8].

Треба відмітити, що ця модель, хоч і має певні позитивні моменти, зокрема врахування важливості побудови образу ситуації як суттєвої передумови прийняття рішення та розгляду можливих альтернатив, але в цілому вона доволі схематично описує процес прийняття рішень, не враховуючи вплив суб'єктивних факторів, обмеженість людської психіки тощо.

Усі розглянуті автори у своїх схемах виділяють низку моментів, що можуть характеризувати структуру процесу прийняття рішень. Усі спроби узагальнити виділення стадій призведуть тільки до створення нових схем, які будуть ще більш штучними і далекими від реальності. Але треба відмітити, що виділені стадії прийняття рішень повинні мати свою специфіку в залежності від типу рішення, яке приймає людина. При цьому, на нашу думку, позитивним є те, що деякі із цих схем базуються на емпіричних дослідженнях, і є цілком адекватними для окремих типів рішень.

Отже, на даний момент, ми не можемо побудувати теоретичну модель, що буде характерною для різних типів рішень людини. Крім того, ця модель повинна отримати підтвердження у емпіричних дослідженнях. Єдине, що ми можемо – це викласти наші міркування відносно цієї проблеми, цілком розуміючи їх гіпотетичність. Перш за все треба вказати на спільні елементи, характерні для різних типів рішень. Але наперед відмітимо, що виділення даних елементів не є спробою створити нову структурну модель прийняття

рішень (оскільки ця модель вийде доволі загальною та примітивною, для її якогось практичного застосування), а служить лише в якості первинної орієнтувальної основи для наших міркувань.

Ми можемо виділити компоненти структури прийняття рішень, що, у тій чи іншій мірі, мають місце в будь-якому акті прийняття рішення. Перш за все – це певні початкові відомості про ситуацію, в якій потрібно прийняти рішення, тобто її образ. Зрозуміло, що від образу даної ситуації залежать усі інші структурні елементи прийняття рішень. З іншого боку, образ ситуації прийняття рішень не є статичним, він залежить від надходження нової інформації та мисленнєвих дій особи, що приймає рішення.

При прийнятті рішень завжди виділяються певні альтернативи – саме їх аналіз є предметом мисленнєвої діяльності суб'єкта. Важливим аспектом у структурі процедури прийняття рішення є оцінка альтернатив. У процесі цієї операції задіяні як когнітивні процеси, передусім мислення, так і особистісна сфера – мотиви, цінності, смисли тощо.

Найбільш очевидним аспектом структури прийняття рішення є акт вибору. По суті, його якість залежить від попередніх етапів прийняття рішення. Але сам по собі акт вибору може вплинути на інші структурні елементи процедури прийняття рішення, особливо, якщо цей акт вибору буде мати значні наслідки для особи, яка його здійснила. Отже, результат вибору, його вплив на особу, та відношення останньої до здійсненого акту вибору теж входить до структури прийняття рішення.

Зробимо спробу розглянути певні аспекти структури вищезазначених типів рішень, виходячи із наших міркувань про її складові. Логічним буде припустити, що чим менш значиме рішення для особи, тим менш диференційованою буде його структура, тим менш усвідомленими для особи будуть компоненти цієї структури. Слід відмітити, що деякі дослідження вказують на відсутність представлення структурних компонентів незначимого для особи рішення в її свідомості. Але в той же час рішення, які представляють

вершинні прояви особи, теж часто можуть бути миттєвими та недиференційованими. Тож, існують певні психічні структури, які регулюють прийняття рішень, що стосуються константних уподобань особи. Д. Канеман називає їх першою підсистемою, протиставляючи її другій підсистемі, яка пов'язана зі свідомістю, рефлексією тощо. Перша підсистема являє собою еволюційне утворення, спрямоване на економію ресурсів людини, через спрощення процесів прийняття рішень. Цікавою проблемою є здійснення героїчного вчинку як результат діяльності першої підсистеми, а саме: процес інтеграції ціннісних уподобань особи в малоусвідомлені регулятивні структури психіки. Зрозуміло, що даний тип рішень є результатом попередньої побудови та розгляду образу ситуації, що є аналогічною наявній при здійсненні вчинку [5]. Д.О. Леонт'єв вказує на роль уяви як можливого чинника, який сприяє здійсненню вчинку через свого роду підготовку до нього [13].

Загалом же, повсякденні, оперативні та миттєві рішення органічно вплетені в контекст більш широких стратегічних рішень. Дослідження показують, що прийняття даних рішень майже завжди займає певний час та має чітко виражену структуру. Вище ми наводили приклади цих рішень. Але перед тим, як розглянути їх більш детально, потрібно сказати декілька слів про структуру інформаційних рішень, оскільки саме вони створюють орієнтувальну основу для подальших рішень особи. Як зазначалося вище, сутністю даних рішень є відповідь на питання про істинність якоїсь речі. Інформаційні рішення в ідеалі повинні бути найбільш раціональними, але, як показують дослідження, на всіх етапах прийняття рішення проявляється вплив ірраціональних чинників. Це може бути і побудова неадекватного образу ситуації через неврахування її особливостей, які визначають істинність певної альтернативи, і неможливість виділення істинної альтернативи (через вплив певних евристик тощо), а також відмова від вибору цієї альтернативи під дією емоційних та ціннісно-смыслових чинників. Треба відмітити, що поодинокі інтелектуальні рішення теж залежать від попередніх рішень, які утворюють світогляд особи. Тож, помилки у

прийнятті стратегічних інформаційних рішень призводять до подальших неадекватних виборів по відношенню до певної інформації, яка входить в суперечку з раніше прийнятим інформаційним рішенням. Крім того, ці помилки погано піддаються коригуючим впливам, оскільки вони торкаються центральних ірраціональних уявлень, що сформовані в результаті прийняття стратегічних інформаційних рішень.

У стратегічних або доленосних рішеннях у більш-менш розгорнутому вигляді показані всі перераховані вище структурні компоненти. Зазвичай, рішення приймається миттєво, але йому передуює певна довготривала підготовка. Та треба відмітити, що дані рішення не завжди усвідомлюються як значимі для особи. Тож, можна говорити про усвідомлення значимості рішення як про певний його структурний компонент. Також, неусвідомленість значимості рішення спричинює можливість негативного впливу на нього різних біологічних та соціальних чинників, що змушують людину відходити від оптимальної стратегії прийняття рішень.

Загалом, у структурі стратегічних рішень значну вагу мають післядієві компоненти. Саме післядія рішення, його вплив на психічні процеси особи робить його стратегічним або доленосним. У зв'язку з цим, цікавим є феномен переосмислення власних мотивів після прийняття рішення та його реалізації. Цей акт переосмислення і проявляє справжні аспекти рішення, робить їх більш чіткими. Цікавим є співвідношення прояву у свідомості людини структурних компонентів рішення до і після його здійснення. Означена проблема потребує свого вивчення, оскільки ми маємо дві подібні, але не однакові системи чинників прийняття рішень та процес переходу між ними, що є хоча й найбільш непомітним, проте дуже значимим компонентом для розвитку особистості.

2.5.2. Чинники невдалих рішень

На нашу думку, найбільш адекватним щодо розгляду процесів прийняття рішень буде відображення чинників, які впливають на дані процеси, як окремих

блоків, що утворюють певну систему координат, у рамках якої відбувається прийняття рішень.

Найбільш прийнятною для нашої роботи ми вважаємо схему М. Чиксентміхайї, оскільки вона відображає чинники, які впливають на процес прийняття рішень у ракурсі, який, на нашу думку, у повній мірі відповідає сучасним проблемам, що стоять перед людською цивілізацією [23].

Суть поглядів М. Чиксентміхайї полягає в постулюванні створення ілюзорного образу світу (і як наслідок – неадекватної поведінки) певними чинниками психічної організації людини, які на більш ранньому етапі еволюції людини грали позитивну роль. Йдеться перш за все, про особливості нашої біологічної складової, норми культури, яку ми приймаємо, особистісні потреби та установки. М. Чиксентміхайї пропонує розвивати в собі критичність до власної поведінки, навчаючись розрізняти ілюзії, створені вищезазначеними чинниками і по можливості уникати їх впливу на свою поведінку. Визначальну роль у виявленні та протидії негативному впливу вищезазначених чинників на нашу поведінку грає освіта, а значить, і наукові дослідження й розробки, на яких вона має базуватися [23].

Зробимо огляд головних досягнень психологічної науки в напрямку теоретичного та емпіричного дослідження впливу біологічних, соціальних та особистісних факторів на адекватність прийнятих рішень.

Було виявлено, що можливість у повній мірі реалізувати потенціал логічного мислення в процесі прийняття рішення пов'язана з наявністю обмежень у діяльності когнітивних процесів. Ці обмеження задані біологічно, і торкаються об'єму уваги, оперативної пам'яті тощо [20]. У рамках когнітивної психології було доведено, що люди далеко не завжди використовують раціональні стратегії прийняття рішень. Замість них часто використовуються скорочені процедури мислення – евристики, які були відкриті Д. Канеманом та А. Тверські. Розглянемо основні евристики.

Виносячи судження, ми часто керуємося не реальною частотою подій, а їх яскравими образами, які запам'ятовуючись викривлюють наше уявлення про вірогідність якоїсь події, в бік збільшення останньої. Ця особливість пам'яті – евристика доступності – може впливати на наші рішення відносно небезпек, що загрожують нам [6]. Особливо схильні до використання даної евристики люди, які мають владу [5]. Крім того, дану евристику часто використовують у засобах масової інформації для маніпулювання свідомістю: збільшують показ та яскраво описують певні події, щоб створити ілюзію їх поширеності.

Іншою евристикою, яку часто використовують, є евристика репрезентативності [6]. Вона полягає в тому, що ми робимо судження, виходячи з поверхової схожості даної речі з певним еталоном. Ця евристика знаходить вияв у поверхових судженнях, які беруть початок із подібності між предметами в несуттєвих ознаках. Найчастіше евристика репрезентативності проявляється в судженнях на основі ярликів, які несуть негативний смисл, і часто використовується в пропаганді. Дана евристика проявляється в ситуаціях перенасичення інформацією, коли бракує часу на осмислення проблеми або людина вважає проблему недостатньо важливою.

Також важливим чинником, який впливає на процес прийняття рішень, особливо під час перемовин, є ефект прив'язки [5]. Він полягає в тому, що людина при прийнятті рішення орієнтується на перше пред'явлене число (ціну, відсотки тощо). Зауважимо, що дане число може мати цілком випадковий і нереалістичний характер, але через особливість нашої психіки автоматично брати в якості орієнтувальної основи перші пред'явлені стимули, цей ефект у будь-якому випадку має місце. Тому є важливим завжди знаходити раціональні аргументи визначення кількісних параметрів предмету перемовин.

Цікавою також є перспективна теорія [там само]. Суть її полягає в тому, що люди намагаються більше уникати втрат ніж мають прагнення максимізувати прибуток. Це протирічить принципу безперервності теорії очікуваної вигоди, але має під собою значення в філогенетичній площині,

оскільки для виживання важливішим є зберегти те, що маєш, а не втратити його, переслідуючи максимальний прибуток.

Стратегії поведінки, набуті в ході еволюції, пронизують усі сфери людського життя. Еволюційні психологи виділяють імпульсивну та послідовну поведінкову стратегії [7]. Перша проявляється в прагненні здобути якомога більше життєвих благ та самореалізації в найкоротший відрізок часу, при недооцінці рівня ризику та небезпеки. Друга характеризується поступовим обережним крокам до поставлених цілей. Ці стратегії впливають на взаємостосунки та сімейні відносини, кар'єру, життєвий успіх та ставлення до грошей тощо. Але проблема полягає в тому, що зазначені стратегії можуть призводити до прийняття помилкових рішень, а саме: недооцінка ризику при використанні імпульсивної стратегії прийняття рішень, або недостатнє розкриття особою свого потенціалу при використанні послідовної стратегії.

Як бачимо, біологічні чинники мають важливий вплив на наші повсякденні рішення, але він поєднується з дією соціальних факторів. Наприклад, переважаюче використання імпульсивної стратегії пов'язане з наявністю значних фрустрацій на ранніх етапах розвитку людини.

Вплив соціальних чинників, які є невід'ємною частиною нашої культури, на ефективність процесів прийняття рішень не піддається сумніву. Достатньо згадати дослідження впливу реклами на споживацький вибір, пропаганди на вибір політичних партій та рухів, класичні дослідження С. Мілгрема впливу авторитету тощо ([1], [17], [4]). Крім того, виявлено вплив культурних особливостей на динаміку прийняття рішень та рівень задоволеності прийнятим рішенням [12].

Важливим є вивчення впливу на процеси прийняття рішень тих чинників, що знаходяться на межі соціуму та особистості. Це також стосується й вивчення впливу вершинних проявів особистості, зокрема її ціннісно-сміслової сфери, які іноді дуже важко відокремити від соціальних чинників прийняття рішень. Г. О. Балл використовує поняття «особистісний вибір». Саме в ньому

здіянні цінності суб'єкта. По суті, це вибір, зумовлений даними цінностями. Підвидом особистісного вибору є вибір між цінностями. При цьому людина рефлексує, яка цінність є для неї пріоритетною [2]. У зв'язку з цим постає питання про чинники, які впливають на процес вибору між цінностями. Цікавим також є виявлення суб'єктивних критеріїв пріоритетності цінностей. Можна припустити, що ця пріоритетність пов'язана як із біологічними особливостями людини, так і з особливостями її життєвого шляху. В ідеалі, безумовно, вибір між цінностями має бути пов'язаний із глибокою рефлексією, виявленням особою своїх справжніх життєвих пріоритетів. Але в більшості випадків цей вибір відбувається більш поверхово, найчастіше під впливом соціальних маніпуляцій та тиску, переважаючих у суспільстві традицій та вірувань, думки авторитетних осіб тощо. У цих випадках вибір між цінностями навряд чи буде особистісним і зведеться до простого реагування на стимули пред'явлені соціальним середовищем. Хоча навіть у тоталітарному суспільстві, де немає чітких альтернатив офіційній ідеології, є можливим особистісний вибір цінностей, які диктує ця ідеологія, що пов'язано з подіями життя людини, яка здійснює цей вибір. Загалом, вплив випадкових одиночних подій на прийняття рішень людиною залишається малодослідженим, хоча саме тут може бути знайдений ключ до розуміння детермінації рішень, що визначають життєвий шлях особи.

Грунтуючись на вищезгаданих положеннях, що в ситуації прийняття рішень у невизначеності людина буде орієнтуватися на власні цінності та смисли, ми припускаємо, що дані цінності та смисли не завжди будуть сприяти адекватному сприйняттю ситуації невизначеності та рішенням у ній, оскільки цінності та смисли далеко не завжди орієнтують людину на використання раціональних стратегій прийняття рішень. Зокрема, наше дослідження показує, що цінності свободи, упевненості в собі та суспільного визнання пов'язані з імпульсивними рішеннями, а цінність життєвої мудрості – із занадто обережними рішеннями [21].

Можливим фактором прийняття неадекватних рішень є зміст Я-концепції особи, зокрема її матеріальний аспект [23]. Важливими, з точки зору викривлення сприймання, є процеси ідентифікації з різними соціальними спільнотами – етнічними, релігійними тощо. Через гіперболізацію важливості певних матеріальних речей або якихось аспектів групової ідентичності людина буває схильна йти на ризик, наражаючи себе на небезпеку. Також людина часто ототожнює себе з певними сферами свого життя, своїми власними здібностями в цих сферах. А. Елліс вказує, що людина мислячи ірраціонально перетворює невдачі в цих сферах на цілісну оцінку своєї особистості, тим самим викликаючи в себе невротичні порушення, депресію тощо [25].

Щодо проблеми впливу особливостей особи, яка приймає рішення, то тут можна нарахувати небагато досліджень. Крім того, особистісні чинники буває дуже важко відокремити від біологічних і культурних, що лежать в їх основі. Виявлено, що на вибір людини впливає рівень суб'єктивного контролю, життєстійкості та самоефективності [11]. Низький рівень вищезазначених характеристик особи призводить до вибору незмінності – знайомих людині завдань, ситуацій тощо. А це в свою чергу може заважати розвитку особи.

Крім того, раніше було виявлено вплив на процеси прийняття рішень прагнення до успіху та уникнення невдач, екстернальності та інтернальності, агресивності та тривожності, а також упевненості в собі, циклотимії та високої моральної цензури. Показано, що люди з переважаючим прагненням уникнення невдач схильні вибирати завдання з низьким або завищеним рівнем складності, що являє собою приклади не зовсім адекватних рішень. Виявлено вплив інтраверсії, високого рівня тривожності та невпевненості в собі на створення малої кількості альтернативних рішень у відкритих задачах, що може призводити до не знаходження особою найбільш вдалого рішення. Занижена схильність до циклотимії, низька внутрішня моральна цензура та низька самооцінка будуть сприяти зниженню визначення особою кількості можливих наслідків прийнятого рішення, що може сприяти вибору неадекватної

альтернативи [8]. Загалом, у контексті виділеної проблеми, вплив особистісних чинників на процеси прийняття рішень потребує додаткових досліджень.

Висновки

Проблема виокремлення та аналізу структурних компонентів прийняття рішень залишається не до кінця вирішеною. Наявні схеми можуть бути застосовані лише у певних випадках, і не можуть бути екстрапольованими на інші типи ситуацій прийняття рішень. Водночас видається неможливим розробити адекватну загальну схему структури прийняття рішень, оскільки вона буде нівелювати особливості певних типів ситуацій.

Ми можемо тільки з певними обмовками виокремити загальні структурні компоненти операцій прийняття рішень. Слід відзначити, що виділення цих структурних компонентів повинно базуватися на емпіричних дослідженнях.

У суто теоретичному плані можна виділити такі обов'язкові компоненти прийняття рішень: образ ситуації прийняття рішень, наявність певних альтернатив, акт вибору, вплив останнього на психічні структури особи та на подальші її вибори. Взаємодія цих структурних компонентів може бути суттєво відрізнатись при прийнятті різних типів рішень, що потребує додаткових досліджень.

Рішення людини в ситуації невизначеності детермінуються різними чинниками; також можна виокремити групи чинників, що можуть призводити до прийняття невдалих рішень. Це, перш за все, біологічні чинники, а саме: сформовані в процесі еволюції способи обробки інформації. Соціокультурні чинники теж можуть примушувати людину приймати хибні рішення: йдеться і про вплив різноманітної пропаганди, і про особливості певної культури, які можуть у деяких випадках ставати на заваді прийняттю адекватного рішення. Також значну роль у прийнятті хибних рішень відіграють і риси особи, яка приймає рішення, насамперед її установки та потреби.

Існує проблема взаємодії чинників детермінації рішень людини. Біологічні та соціальні чинники можуть поєднуватись у своєму впливі на рішення в особистості конкретної людини. Особливо цікавим є перехід соціального в особистісне. Для розуміння цього процесу потрібно враховувати цілісний життєвий шлях особи, у тому числі і випадкові події, які можуть мати доленосне для неї значення. На жаль, останнє залишається не достатньо дослідженим у рамках психологічної науки.

Розуміння людиною чинників детермінації власних рішень може дозволити уникнути численних помилок у різних сферах прийняття рішень.

Література

1. Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения. Повседневное использование и злоупотребление [Електронний ресурс] / Э. Аронсон, Э. Р. Практанис. – Режим доступу: <http://www.klex.ru/a8>. – Назва з екрана.
2. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – Видання друге, доповнене. – Житомир : ПП “Рута”, Видавництво “Волинь”, 2008. – 232 с.
3. Балл Г. О. Трагування вчинку в психологічних концепціях С. Л. Рубінштейна і В. А. Роменця / Г. О. Балл, О. О. Нікуленко // Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця // Зб. статей / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. – К. : Либідь, 2012. – С. 59–67.
4. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев / Филипп Зимбардо ; пер. с англ. – Альпина нон-фикшн, 2013. – 740 с.
5. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро / Даниэль Канеман. – Москва ; АСТ, 2014. – 428 с.
6. Канеман Д. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения / Д. Канеман, П. Словик, А. Тверски ; пер. с англ. – Х. :

- Изд-во Институт прикладной психологии «Гуманитарный центр», 2005. – 632 с.
7. Кендрик Д. Рациональное животное. – Сенсационный взгляд на принятия решений / Д. Кендрик, В. Гришкевичус. – СПб. : Питер, 2015. – 304 с. : ил.
 8. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Ю. Козелецкий. – М. : Прогресс, 1979. – 503 с.
 9. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений / Т. В. Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
 10. Корнилова Т. В. Стадия индивидуальной морали и принятие неопределенности в реакции личностных выборов / Т. В. Корнилова, И. А. Чегуринова // Психологический журнал. – 2012. – Т. 33, № 2. – С. 69–87.
 11. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал в ситуации неопределенности и выбора / Д. А. Леонтьев, Е. Ю. Мандринова, Е. И. Рассказова, А. Х. Фам // Личностный потенциал. Структура и диагностика / под ред. А. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2011. – С. 512–547.
 12. Леонтьев Д. А. Психология выбора. Часть 1. За пределами рациональности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2014. – Т. 35, № 5. – С. 5–18.
 13. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 3-е изд., доп. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
 14. Леонтьев Д. А. Экзистенциальная тревога и как с ней бороться / Д. А. Леонтьев // Московский психотерапевтический журнал. – 2003. – № 2. – С. 107–119.
 15. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.

16. Мадди С. Смыслообразование в процессе принятия решений / С. Мадди // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 6. – С. 87–101.
17. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии / С. Милграм. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 336 с.
18. Назаретян А. П. Насилие в СМИ: Сегодня и завтра / А. П. Назаретян // Вопросы психологии. – 2009. – №2. – С. 141–126.
19. Роменець В. А. Психологія творчості : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.
20. Саймон Г. Науки об искусственном / Г. Саймон. – М., 1972. – 146 с.
21. Степура Є.В. Зв'язок прийняття рішень з ціннісно-сисловою сферою особистості [Електронний ресурс] / Є. В. Степура // Технології розвитку інтелекту Т.2, Вип.1 (12). – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17. – Назва з екрана.
22. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Издательство Московского университета, 1983. – 284 с.
23. Чиксентмихайи М. Эволюция личности / Михай Чиксентмихайи; Пер. с англ. — М.: Альпина нон-фикшн, 2013. — 420 с.
24. Чорнобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень: Монографія. / В.М. Чорнобровкін. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 416 с.
25. Эллис А. Гуманистическая психотерапия. Рационально-эмоциональный подход [Електронний ресурс] / А. Эллис. – Режим доступу: <http://www.klex.ru/8eb>. – Назва з екрана.

ПІДСУМКИ

Завершуючи книгу, вважаємо за необхідне сформулювати підсумкові тези напрацювань співробітників лабораторії за темою «Системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку».

1. Системний підхід дає змогу долати складність людинознавчих об'єктів завдяки тому, що дослідник зосереджує у компонентах і структурі конструйованих ним систем (моделей зазначених об'єктів) свої уявлення про найсуттєвіше в цих об'єктах, в тому числі уявлення, отримані в ході їх гуманітарно орієнтованого пізнання, значною мірою базованого на культурних традиціях, спонтанних спостереженнях та інтуїтивних узагальненнях. Водночас стрункність моделей, їхня відносна простота дає змогу застосувати до їх аналізу логічні й математичні засоби, напрацьовані у руслі природничо-наукової парадигми.

2. Складність досліджуваних психологією об'єктів (онтологічна і епістемологічна) зумовлює внутрішню неузгодженість самої психологічної науки, гальмує її розвиток. Намагаючись знайти спосіб подолання суперечливості психологічних знань, автори представлених у монографії робіт спирались на положення, згідно з яким, репрезентація складних об'єктів як систем, що здійснюється цілеспрямовано й послідовно, може бути корисною для подолання вказаної суперечливості.

3. В процесах наукового пізнання, онтологічні об'єкти стають предметами досліджень. В ході застосування системного підходу предмети дослідження конструюються дослідником в такий спосіб, щоб найкраще виокремити й описати онтологічні об'єкти. Тому актуальним теоретико-методологічним завданням в сучасній психології є пошуки максимально універсальних та

адекватних предметам психологічних досліджень варіантів системного підходу, а також їх удосконалення з урахуванням новітніх наукових здобутків.

4. В монографії відображено досвід застосування системного підходу в його традиційних формах, а також в інноваційному формалізованому варіанті (метод теоретико-множинного опису процесів). Системне опрацювання психологічних проблем передбачає розкриття внеску різних підходів щодо їх вивчення, співвіднесення різних позицій, посилення логічної визначеності використовуваних понять, структурування викладу міркувань, але, головне, сприяє різнобічному погляду на предмет дослідження. Завдяки його системному представленню стає можливим виявити ймовірне (навіть неочікуване) знання про нього – щодо його складових, властивостей, функцій, генези – і визначити оптимальну схему подальшого, зокрема, емпіричного дослідження.

5. В монографії запропоновано інноваційний інструмент системного аналізу – метод теоретико-множинного опису процесів (ТМ-метод). Використання зазначеного методу полягає в описі теоретично можливих процесів та їх компонентів, що конституують предмет дослідження, або компонентом яких він є. Сам предмет дослідження має бути представлений у формі теоретичної моделі, побудованій згідно із запропонованою теоретико-множинною схемою. Застосування методу дозволяє впорядкувати наявні знання про досліджуваний предмет, на цій основі сформулювати щодо нього нові гіпотези та окреслити стратегію його подальшого вивчення.

6. *Перспективи* дослідження вбачаємо в розробці широкого діапазону форм репрезентації досліджуваних психологією об'єктів – від максимально універсальних теоретичних моделей до гранично індивідуалізованих, спрямованих на відображення унікальності об'єкта, а також у співвіднесенні моделей різного рівня та типу, в пошуку можливостей узгодження наявних традицій психологічного пізнання.

Відомості про авторів

Балл Георгій Олексійович (24.05.1936 – 22.12.2016) – доктор психол. наук, професор, член-кор. НАПН України.

Бастун Наталія Анатоліївна – канд. психол. наук, провід. наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Губенко Олександр Володимирович – канд. психол. наук, ст. наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Депутат Валентина Василівна – наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Завгородня Олена Василівна – доктор психол. наук, провід. наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Мєдінцев Владислав Олександрович – канд. психол. наук, наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Російчук Тетяна Олександрівна – канд. психол. наук, ст. наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Степура Євгеній Вікторович – канд. психол. наук, наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

**СИСТЕМНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ НА
СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЙОГО РОЗВИТКУ**

Монографія

За редакцією О.В. Завгородньої

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 10,0

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

ТОВ «Видавничий Дім «Слово»

04071, м. Київ, вул Олегівська 36, оф. 310;

тел./факс: (044) 462-48-63

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
розповсюджувачів видавничої продукції
№ 1289 від 20.03.2003 р.